

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ISSN 2708-9827(online)

ISSN 0201-419X(print)

<https://doi.org/10.37919/0201-419X.2021.94>

КУЛЬТУРА СЛОВА

CULTURE

OF THE WORD

Збірник наукових праць

Заснований у 1967 р.

Випуск 94

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО
Київ 2021

Засновники:

Національна академія наук України, Інститут української мови.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 11864 – 735Р від 19.10.2006.

Включено до переліку друкованих наукових фахових видань України категорії «Б» (наказ МОН України від 29.06.2021 № 735).

Відповідальна за випуск – Г.М. Сюта.

Редакційна колегія:

О.П. Левченко (головний редактор), С.Я. Єрмоленко (заступник головного редактора), С.П. Бибик (заступник головного редактора), А.Ю. Ганжа (відповідальний секретар), Б. Беднаржікова (Чехія), П.І. Білоусенко, Л.П. Васильєва, С.О. Вербич, К.Г. Городенська, П.Ю. Гриценко, І.А. Казимирова, Я.В. Капранов, Є.А. Карпіловська, Т.А. Коць, М.В. Мамич, О.Г. Межов, З.О. Пахолок, С.О. Соколова, Г.М. Сюта, В.П. Шульгач.

*До друку рекомендувала вчена рада Інституту української мови
НАН України (протокол № 8 від 1 липня 2021 року)*

Ключова тема 94 випуску наукового збірника «Культура слова» – «Образ МІСТО в українській лінгвокультурі». Проаналізувавши найширший часовий спектр різножанрових і різноматичних текстів (І. Нечуй-Левицький, В. Підмогильний, Б.-І. Антонич, П. Загребельний, Ю. Щербак, С. Жадан, поети шістдесятники, автори-постмодерністи), дослідники переконливо засвідчили стійкість уваги українських письменників до теми міста від кінця 19 ст. до сьогодення.

З'ясовано питання граматичної та лексико-семантичної організації поетичної мови Лесі Українки.

У рубриці «Постагі українських мовознавців» актуалізовано інформацію про константи наукового мовомислення В. М. Русанівського.

У науково-популярній формі представлено теоретичні питання сучасного українського щоденниковознавства

Висвітлено лінгвокультурологічний зміст фразеологізмів із компонентом-антропонімом.

Запропоновано практичні рекомендації щодо дотримання чинних лексичних і граматичних норм.

Адреса редакції:

Інститут української мови
Національної академії наук України,
вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001.
Тел.: 278-4281, 279-1885;
e-mail: kultura-slova@ukr.net

ЗМІСТ

МІСТО В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРІ: ПЕРЕГУК ПОКОЛІНЬ

<i>Мялковська Людмила</i> І. Нечуй-Левицький & В. Підмогильний: тексти про <i>Київ</i>	7
<i>Тележкіна Олеся</i> <i>Харків</i> : онім і образ в українській поезії.....	20
<i>Бибик Світлана</i> <i>Ворошиловград</i> – метафора лінгвокультурної пам'яті (за однойменним романом С. Жадана)	28
<i>Голікова Наталія</i> Мислеобраз «місто» в художньо-персонажному дискурсі Валер'яна Підмогильного...	46
<i>Сюта Галина</i> « <i>Стаю урбаністом, не можу без міста...</i> » (місто і людина в поетичному дискурсі ХХ століття).....	57
<i>Гоцинець Ірина</i> Образи «місто» і «село» як фрагменти мовоопису чорнобильського простору.....	75
<i>Голоюх Лариса</i> Мовні знаки субкультури міста в романах Сергія Жадана.....	86
<i>Сенькович Ольга</i> Мовна естетика образу <i>місто</i> у поетичних текстах Б.-І. Антонича	96
<i>Іваненко Ірина</i> « <i>Місто тихе, срібношате, колихане в колісці зір...</i> » (епітетні характеристики <i>міста</i> в українській поетичній мові ХХ століття).....	109
<i>Мовчун Лариса</i> Структура і динаміка римового поля «місто».....	120
<i>Ганжа Ангеліна</i> Мовний ландшафт кінодокументалістики про Павла Загребельного.....	130
<i>Руда Олена</i> Урбанолінгвістика в Україні: надбання та перспективи досліджень.....	140

СЛОВО В ТЕКСТАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

- Городенська Катерина* Семантико-синтаксична та лексична специфіка вокатива в ідіолекті Лесі Українки..... 165
- Коць Тетяна* Лексико-семантична парадигма поняття «тиша» в мовотворчості Лесі Українки 173

ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ

- Єрмоленко Світлана* Константи наукового мислення академіка В.М. Русанівського 185

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І ПИСЕМНОСТІ

- Сирко Ірина* Оцінно-пізнавальний аспект щоденникової мовної картини світу 195
- Кумеда Олена* Фонетичні маркери книжності в мові Пантелеймона Куліша..... 205
- Пелипась Микола* Фразеологічні одиниці з компонентом-антропонімом 215

РЕЦЕНЗІЇ

- Невська Юлія* «Світ любить відкрито ніжними серцями...» (рецензія на поетичну збірку А.М. Поповського «У роздумах плінного часу...». Дніпро: Ліра, 2020. 184 с.)..... 225

НАШІ КОНСУЛЬТАЦІЇ

- Дільна Оксана* «Любов до вишиванки мені прищепила мій класний керівник» (Стилістичне використання координації підмета і присудка та фемінитиви)..... 231
- Сахарова Ольга* Гармонійний чи гармонічний..... 234

CONTENTS

CITY IN UKRAINIAN LINGUOCULTURE: HARMONY OF GENERATION

<i>Liudmyla Mialkovska</i> NECHUY-LEVYTSKY & V. PIDMOHYLNY (KYIV IN ARTISTIC TEXTS).....	7
<i>Olesia Tieliezhkina</i> KHARKIV: ONIM AND IMAGE IN UKRAINIAN POETRY	20
<i>Svitlana Bybyk</i> VOROSHYLOVHRAD – A METAPHOR OF LINGUOCULTURAL MEMORY (ACCORDING TO THE NOVEL OF THE SAME NAME BY SERHIY ZHADAN).....	28
<i>Nataliia Holikova</i> MENTAL IMAGE «CITY» IN THE ARTISTIC AND CHARACTER DISCOURSE OF V. PIDMOHYLNYI ...	46
<i>Halyna SIUTA</i> “I’M BECOMING AN URBANIST, I CAN’T DO WITHOUT THE CITY...” (city and man in the poetic discourse of the XXth century).....	57
<i>Iryna Hotsynets</i> IMAGES OF THE CITY AND THE VILLIAGE AS FRAGMENTS OF THE LINGUAL DESCRIPTION OF CHORNOBYL SPACE	75
<i>Larysa Holoivukh</i> LANGUAGE MARKERS OF CITY SUBCULTURE IN SERHIY ZHADAN’S NOVELS	86
<i>Olha Senkovich</i> LANGUAGE AESTHETICS OF CONCEPT “CITY” IN POETIC TEXTS BY B.-I. ANTONYCH	96
<i>Iryna Ivanenko</i> «THE CITY IS QUIET, SILVERY, SWAYING IN THE CRADLE OF VISION» (epithet characteristics of the city in the Ukrainian poetic language of XX century).....	109
<i>Larysa Movchun</i> STRUCTURE AND DYNAMICS OF THE RHYME FIELD “CITY”	120
<i>Anhelina Ganzha</i> LINGUISTIC LANDSCAPE OF DOCUMENTARY MOVIES ABOUT PAVLO ZAHREBELNYI	130
<i>Olena Ruda</i> URBAN LINGUISTICS IN UKRAINE: ATTAINMENTS AND PROSPECTS OF RESEARCHES.....	140

WORD IN THE TEXTS OF LESIA UKRAINKA

- Kateryna Horodenska* SEMANTIC-SYNTACTIC AND LEXICAL SPECIFICITY OF THE VOCATIVE IN THE IDIOLECT OF LESIA UKRAINKA..... 165
- Tetiana Kots* LEXICO-SEMANTIC PARADIGM OF THE CONCEPT OF SILENCE IN THE LESIA UKRAINKA'S LANGUAGE..... 173

FIGURES OF UKRAINIAN LINGUISTS

- Svitlana Yermolenko* CONSTANTS OF V.M. RUSANIVSKYI'S SCIENTIFIC STYLE 185

FROM THE HISTORY OF CULTURE AND WRITING

- Iryna Syrko* EVALUATIVE-AND-COGNITIVE ASPECT OF THE DIARY LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD..... 195
- Olena Kumeda* PHONETIC MARKERS OF *BOOKISH* TRADITION IN LANGUAGE OF PANTELEIMON KULISH 205
- Mykola Pelypas* PHRASEOLOGICAL UNITS WITH ANTHROPONYM COMPONENT 215

REVIEWS

- Yuliia Nevska* "LOVE THE WORLD OPENLY WITH TENDER HEARTS..." (a review of A.M. Popovsky's poetry collection "In the Reflections of the Flowing Time..." Dnipro: Lira, 2020. 184 p.) 225

OUR CONSULTATIONS

- Oksana Dilna* "MY CLASS TEACHER TEACHED ME TO LOVE EMBROIDERY" (stylistic use of subject coordination and predicate and femininities)..... 231
- Olha Sakharova* HARMONIYNYY OR HARMONICHNYY?..... 234



МІСТО В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРІ: ПЕРЕГУК ПОКОЛІНЬ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.1>

УДК 811.161.2'38

І. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ & В. ПІДМОГИЛЬНИЙ: ТЕКСТИ ПРО КИЇВ

МЯЛКОВСЬКА

Liudmyla

Людмила Миколаївна,

MIALKOVSKA,

доктор філологічних наук,
доцент, професор кафедри
іноземної та української філології
Луцького національного технічного
університету,

Doctor of Philological Sciences,
associate professor, professor of
Foreign and Ukrainian Philology,
Lutsk National Technical University,
75 Lvivska St., Lutsk 43018, Ukraine;

вул. Львівська, 75, м. Луцьк, 43018;

E-mail: myalkovskaludmila@gmail.
com

E-mail: myalkovskaludmila@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9044-1496>

У статті з погляду інтегративної стилістики зіставлено художні тексти І. Нечуя-Левицького та В. Підмогильного, у яких представлено словесні картини міста Києва. Виявлено, що мовний образ Києва у досліджуваних творах репрезентують власні назви – топоніми, назви сакральних та архітектурних споруд, просторових об'єктів, лексеми з кольоративною семантикою, а також порівняльно-метафоричні структури, побудовані на індивідуально-авторських асоціаціях. Простежено розгортання мовного образу Києва через метонімічне вживання концептуальної лексеми місто, у якій актуалізовано сему 'велика кількість осіб', та через словесні образи жителів міста.

Наголошено на впливі мовотворчості І. Нечуя-Левицького на мовомислення В. Підмогильного, про що свідчать текстові перегуки в романі «Місто» зі словесним образом міста у творах І. Нечуя-Левицького.

Ключові слова: *інтегративна стилістика, художній текст, І. Нечуй-Левицький, В. Підмогильний, лінгвокогнітивний аналіз, лінгвостилістичний аналіз, мовний образ.*

Нове прочитання художніх творів І. Нечуя-Левицького у контексті сучасної інтегративної стилістики спростовує стереотипну оцінку творчості письменника і щодо етнографічної орієнтації на мову села, і щодо недостатньої психологізації його художньої оповіді. У нових історично-суспільних і культурно-цивілізаційних умовах сприймаємо І. Нечуя-Левицького як письменника-мислителя, який своєю мовною практикою сприяв інтелектуалізації української літературної мови другої половини ХІХ – початку ХХ ст., як талановитого автора, у творах якого відтворено в художніх образах не тільки селянський соціум, але й осмислено соціально-культурний рівень тодішнього суспільства, зображено українську інтелігенцію в просторі міста, її прагнення до європеїзації та поширення актуальних для того часу суспільних рухів.

У повісті «Хмари», написаній у 1870 – 1871 рр. та надрукованої у Києві 1874 р. у збірнику «Повісті Івана Левицького», простежуємо не підвладні часові художні описи міста Києва, у якому письменник прожив більшу частину свого життя (понад 40 років). Тут він здобував освіту, провадив культурницьку діяльність, а з виходом на пенсію оселився у Києві назавжди. «Люблю <...> Київ за його гори, Дніпро та чудову місцину, чудові вигляди...» – писав І. Нечуй-Левицький в одному з листів до Н. Кобринської.

Пейзажним картинам вечірнього / нічного Києва присвячено нариси, етюди письменника «Апокаліпсична картина в Києві», «Ніч на Дніпрі», «Вечір на Владимирській горі». Описи Києва показові й для його «Кайдашевої сім'ї»: *Ті золоті верхи та білі дзвіниці здавалися для неї [Мелашки] якоюсь дивною казкою; Краса міста, краса церков, монастирів одібрала од неї [Мелашки] думку навіть про Лавріна.*

Дія багатьох творів розгортається саме в Києві: тут навчаються герої, реалізуються соціально-культурні умови їх життя, формуються смаки, погляди, уподобання («Причепа», «Старо-

світські батюшки та матушки», «Поміж ворогами», «На гастролях у Микитянах», «Київські прохачі», «Неоднаковими стежками», «Дивовижний похорон», «Вольне кохання»).

Не менш вагоме значення має Київ і для В. Підмогильного. Роман «Місто» (1927), на думку критиків, «це динамічний, психологічний текст, головним персонажем якого став Київ <...> з усіма його трамваями, парками, скверами, людним Хрещатином, Подолом, Дніпром, <...> і музеями. Місто, яке поступово змінювалось в руках нової влади і, відповідно, змінювало всіх своїх мешканців, старих і нових» [Романюк].

На перший погляд, порівнювати мовотворчість І. Нечуя-Левицького та В. Підмогильного не зовсім коректно: час, у який жили письменники, та роки їхнього життя не зіставні. Проте таке порівняння цілком обґрунтоване: по-перше, В. Підмогильний добре знав творчість І. Нечуя-Левицького, розглядаючи його тексти як із погляду психоаналізу, так і в контексті літературної критики. Психологічний аналіз В. Підмогильний запропонував у статті «Іван Нечуй-Левицький: спроба психоаналізу творчості» (1927). Це новаторське для того часу дослідження відбивало загальну тенденцію тодішньої європейської літературознавчої науки вивчати твори письменників у контексті психоаналізу З. Фрейда. Як зауважував сам В. Підмогильний, оригінальна спроба фрейдистського прочитання текстів І. Нечуя-Левицького відкрила «ті несвідомі джерела, що живлять артиста й дають йому перший імпульс до творчості», та допомогла виявити, «яке несвідоме своє бажання, яку свою несвідому фантазію здійснює артист в образах художнього твору» [Підмогильний]. У наступній праці, а саме у передмові до двотомника вибраних творів письменника, В. Підмогильний висловлював і схвальні, і критичні думки щодо індивідуального стилю та літературної спадщини І. Нечуя-Левицького, бачив його як автора тільки трьох творів – «Миколи Джері», «Бурлачки», «Кайдашевої сім'ї». До речі, так само оцінював ці твори С. Єфремов [Мялковська 2019 а:11].

Вплив І. Нечуя-Левицького на мовомислення В. Підмогильного підтверджують численні текстові перегуки в їхніх творах.

Який же образ міста Києва моделюють художні тексти І. Нечуя-Левицького та В. Підмогильного?

Насамперед зауважимо, що інтерпретація міста в І. Нечуя-Левицького тісно пов'язана зі словом-поняттям *краса*, що розгортається у конкретно-чуттєві образні мікроконтексти.

У пейзажних картинах знаковість цього слова простежуємо в монологах автора-оповідача, який споглядає красу навколишньої природи: *Я довго милувався цією величністю картини, яку довелось мені бачити вперше на віку. Яка краса! Якими прикрасами багата природа закрасила презарний Київ! Недурно ж письменники звать Київ городом-красуном* («Вечір на Владимирській горі»); *Я підвів очі вгору, зирнув на Поділ і на картину в далечі за Подолом, за Оболонню, і побачив такий вигляд, таку красу, яку рідко коли трапляється побачити над Дніпром* («Вечір на Владимирській горі»).

Концептуальне для мовотворчості І. Нечуя-Левицького поняття «краса Києва» вербалізується у словесному образі *Старого города: Старий город пишавсь на горі, неначе виставляє проти гарячого сонця на показ усю свою дивну красу* («Хмари»). Позитивно-оцінний вислів *дивна краса міста* фіксуємо і в тексті В. Підмогильного. В образній картині вечірнього Києва, яку споглядає Степан Радченко, знаковими є не лише реалії міського простору *трамвай, ліхтарі, будівлі, вулиці, брук*, а й конкретно-чуттєві характеристики, семантика яких пов'язана з психологічно вагомими, настроєвими оцінками оповідача: *Він [Степан] провів очима трамвай, що зник на верховині, розчинившись у далекому мороці, і в цій синястій від ліхтарів смузі серед нерухомих, потуплених будівель відчув дивну красу міста. Сміливі лінії вулиці, досконала рівнобіжність їх, тяжкі перпендикуляри обабіч, велична похилість бруку, що спалахував іскрами під ударами копит, війнули на нього суворому, йому ще незнаною гармонією* («Місто»). Наведені контексти засвідчують естетизацію метафоричного вислову *дивна краса Старого города / міста*, а також синкретизм картини психолінгвального сприймання міського простору. У тексті В. Підмогильного наскрізним є метафоричний зв'язок *місто – людина* як основа індивідуально-авторського слововживання: *Воно [місто] покійно лежало внизу хвилястими брилами скель, позначене вогняними крапками, і простягло йому з пільми горбів гострі кам'яні пальці* («Місто»).

Просторову модель міста Києва у текстах І. Нечуя-Левицького окреслюють власні й загальні назви історичних місцевостей міста, його районів (*Старий город, Поділ, Оболонь, Липки*); назви вулиць, провулків (*Хрещатик, Братська вулиця, Владимирська вулиця, Трехсвятительська вулиця / улиця, Софіївська вулиця, Олександрівська вулиця / улиця, Святополк-Михайлів-*

ський переулоч, Андріївський спуск, Олександрівський спуск, Круглий спуск, подільські вулиці), назви сакральних та архітектурних споруд (церква св. Андрія, Андріївський собор, Михайлівський монастир, Михайлівська дзвіниця, Десятинна церква, Лавра, Софія, церкви, дзвіниці, монастирі, пам'ятник князю Володимирі), назви об'єктів, призначених для відпочинку, розваг, громадських заходів: *Владимирська гора, будинок з сінемаграфом, панорама «Голгофа», Царський садок, Шато, літній театр, кафе-шантан, садок Купецького клубу, забудовання Купецького клубу.*

Просторова багатомірність зорових, візуальних образів І. Нечуя-Левицького доповнена багатим фактографічним змістом. Автор неодноразово звертається до зображення пам'ятника князю Володимирі як до одного з основних символів Києва, архітектурної домінанти Володимирської гори. Художній образ пам'ятника князю Володимирі, «що стоїть з хрестом, неначе в зеленому гаю, на самих верхечках дерева того гаю», безумовно, може бути зарахований до мовно-естетичних знаків національної культури. Пор. у нарисі «Вечір на Владимирській горі»: *Передо мною розстеляється вся подовжаста тераса, вкрита тінню й сутінками <...> і по всій терасі, де стримлять гострими верхами гонкі тонкі тополі, ніби зелені свічки. <...> по терасі знов видно кучеряве, скрізь розкидане дерево аж за пам'ятник. Я кидаю оком на пам'ятник і звідсіль бачу його між двома тополями. Князь Владимир стоїть з хрестом, неначе в зеленому гаю, на самих верхечках дерева того гаю, неначе на зеленому живому п'єдесталі, і піднімає хрест вище од себе; Попід стрімкою горою дерева на широкій довгій алеї сплелись докупи, мов у лісі. Пам'ятник так само неначе стоїть поверх лісу на зеленому верховітті, а кругом його стримлять скрізь гостроверхі тополі. За спуском глибока й вузька долина, кудюю спускаються по крутому покалі дерев'яні сходи до старого Владимирового пам'ятника, уся густо заросла деревами і по дні, і по обидва круті боки. І тільки біла колона старого пам'ятника з капітеллю зверху та з золоченою маківкою й хрестом витикається високо вгору з зеленої гущавини, ніби з води здоровецька щогла затопленого корабля, а по обидва боки й за нею виникають велетенські осоки й тополі; на терасі стоїть пам'ятник св. Володимира. Там зеленіє попід горами ніби ліс. Ця тераса вся сливе суспіль засаджена деревом, з широкою алеєю попід*

самісінькою горою, з зеленими кружалами коло пам'ятника, де червоніють клумби квіток. Ця Володимирська тераса з верхньої гори здається старим зеленим лісом; хрест в руках князя Володимира одразу наче зайнявся на всю довжину й ніби горить огняними цятками. І мені уявилося, що той хрест висить над лісом на небі.

Тексти подають також пізнавально-описову інформацію про пам'ятник: **широкі східці** навкруги пам'ятника; **широкі і високі східці п'єдесталу**; **біла колона** старого пам'ятника; **висока колона** старого пам'ятника Володимира.

У В. Підмогильного простір Києва конкретизують власні та загальні назви його районів та історичних частин – *Старий город, Хрещатий яр, Дарниця, Поділ, Липки, Деміївка*; назви вулиць, бульварів – *Хрещатик, Володимирська вулиця, Трьохсвятительська вулиця, Андріївський узвіз, Нижній Вал, Велика Підвальна, Мала Підвальна, Павлівська вулиця, Велика Житомирська вулиця, вулиця Нестерівська, Бессарабка, Львівська вулиця, Шевченківський бульвар*; назви сакральних та архітектурних споруд – *Софія, Лавра, Володимирський собор, Андріївська церква, церкви, монастирі, дзвіниця Софії, Золоті ворота, пам'ятник Володимирові, пам'ятник Хмельницькому, Аскольдова могила*; парків – *Царський сад, Володимирський горб, Голосіївський ліс, Ботанічний сад, Золоторітський сквер*; назви місць торгівлі – *Бессарабка, Житний базар, Сінний базар, Євбаз* (єврейський базар).

В. Підмогильний бачить місто у різні пори року, в різний час доби; для його опису він щоразу знаходить нові характеристичні деталі в епітетних, метафоричних висловлюваннях, у перифразах: *Кінець вересня ранки стали хмарні, а в полудень виринали сонце, сповнюючи повітря весняними міражами і стримуючи на час опадання листу. <...> По цих жовтих застілках осені місто вступало в смугу свого буяння, прокидаючись після літньої сплячки. <...> Завермерлі за часів літньої млости розуму книгарні й книгозбірні сповнилися покупцями й одвідувачами, одкривались виставки, читано лекції на найповажніші теми господарства й моралі («Місто»).*

У мовоописі В. Підмогильного Київ і його соціокультурний простір суголосний з настроєм головного персонажа, що є характерною ознакою психологічної прози. Звернімо увагу на зміст такого уривку тексту: в ньому – неоднозначне сприймання міста та його реалій через почуття людини, через її пси-

хічний стан. Стилiстичної ваги у наведених висловлюваннях набувають слова із темпоральною семантикою, адже те, що було *колись*, і те, що є *нове*, оцінюється зовсім по-різному: *За три дні [Степан] одвідав Лавру, спустився в дальні й ближні печери <...>; зайшов на Аскольдову могилу, занедбане тепер кладовище <...>; гуляв крутими алеями колишнього Царського саду, сидів із книжкою над кручею, що спадає до Дніпра; був у Софії і Володимирському соборі, осередках церковного руху, що непомітно точиться під високими банями; дивився на Золоті Ворота, колись браму великого Києва, обійшов великі базари – Житній, Єврейський та Бессарабку, блукав коло вокзалу, подорожував Берестейським шосе до політехніки, мандрував через Деміївку в Голосіївський ліс, спочивав у Ботанічному саду й витратився не без вагання на тридцять копійок, щоб потрапити до Історичного музею та музею Ханенка, де захоплено любувався на прадідівську зброю, старовинні меблі, панно й фарфоровий кольоровий посуд, що найбільше спиняв на собі його очі. <...> і все *нове*, що він бачив, легко вкладалося йому в голову рівними шарами, зв'язуючись тисячами ниток з тим, що він читав чи про що догадувався. І все *нове* збуджувало йому нову жаждобу («Місто»).*

Мовна практика письменників засвідчує метонімічне вживання іменника *місто* (сюди й зараховуємо власну назву – *Київ*), який у сполучуваності з дієсловами *загомонило, заворушилось, заснуло, насунуло, чудує, знає, шуміло, хвилювалось, кипіло, реготало, починало співати, лагодилось спочивати* актуалізує сему 'велика кількість людей'. У творах І. Нечуя-Левицького: *Місто налінуло в тихий степовий куточок, нанесло свого шуму, гаму, привезло й міську біганину, міське вештання, сміх, жарти, залицання і збудило пишній польовий закуток; Здається, весь Київ хапався вдихнуть в себе останній раз тепле повітря вмираючого літа*. У творах В. Підмогильного фіксуємо активність динамічних ознак – дієслів із антропоцентричною семантикою: *Місто шуміло й хвилювалось, кипіло й реготало; Сонце зійшло вже високо: шляхом тяглися вози, місто починало співати; Воно [місто] лагодилось спочивати*.

У художніх текстах структуру мовного образу Києва розгортають словесні образи жителів міста. У мові І. Нечуя-Левицького це назви: *народ, люди, постаті, прохожі, публіка, натовп*, пор.: *Вже наближався вечір, і народ цілою валкою прямував до царського садка, де щовечора була гулянка («Хмари»);*

Над самісіньким краєчком гори **стояли рядками гуляючі люде** <...>. Внизу був спуск з Хрещатика на Поділ, по котрому **валкою їхали екіпажі, рядками йшли й на гору і з гори проходжі** («Хмари»). Художньо-образна характеристика мешканців міста представлена такими порівняннями: *Постаті на шосі все ворушились, ніби в вертепі кукли; пересовувались люди, мов ляльки в вертепнім театрі; Купи людей зверху здавались групами духів на високих хмарах, помальованих усякими фарбами* («Хмари»).

Художній образ жителів міста у мові В. Підмогильного репрезентують назви *натовп*, *юрба*, а також метафоричні вислови, пов'язані з водним потоком, оскільки пересування великої кількості людей традиційно асоціюється з переміщенням води: *Хлопець проштовхувався між вуличним натовпом, уникаючи дивитись кому-небудь в обличчя; З вулиці Революції широкими сходами до Дніпра котилась барвіста хвиля юнаків, дівчат, жінок, чоловіків – біло-рожевий потік рухливих тіл, що передчували насолоду сонця й води; Та біля кожного кіно його [Степана] закручувало у **вирі**. Тут топались сотні ніг, штовхались сотні тулубів, прилипали сотні очей; Степан непомітно дійшов до Хрещатика, відразу опинившись у гущину **натовпу**. <...> На цій широкій вулиці він здибався з містом віч-на-віч. Прихилившись до муру, притискуваний нахабними **накотами юрби**, хлопець стояв і дивився, блукаючи очима вздовж вулиці й не знаходячи її меж* («Місто»). Пор. у Нечуя-Левицького: *З гори по йому [спуску] **лється, неначе річкою, людський натовп*** («Вечір на Владимирській горі»).

За художніми творами І. Нечуя-Левицького спостерігаємо активність ампліфікації як основного стилістичного прийому створення зображальних картин *великої кількості людей*. Це перелік назв осіб за віком, матеріальним становищем, перелік, у якому стилістичну функцію розмовно-експресивних номінацій виконують субстантивовані прикметники. Об'єднані в однорідний ряд назви осіб моделюють узагальнений образ міського населення: *Вечір був пишний, сонце стояло на заході таке червоне та ясне, повітря було таке тихе й тепле, що весь Київ, все мале й велике, бідне й багате, висипало з домів надвір. Царський садок, шосе над Дніпром, гори – все те було засипано народом, котрий гуляв, балакав, веселився, роєм **вився** по алях садка, де грав оркестр* («Хмари»). Пор. метонімічні описи великої кількості людей різних соціальних станів:

Між чорними сіртучками сіріли драпові тонкі свитки, червоніли мережки вишиваних сорочок, червоніли одеські червоногарячі та жовтогарячі пояси, манячили червоні стьошки застіжок («Хмари»).

Так само у В. Підмогильного стилістично навантажена фігура ампліфікації: поряд із метонімічним слововживанням, де на перший план виступає сема ‘велика кількість людей’, наявне й пряме найменування представників міського соціуму. Пор. соціальний портрет тогочасного Києва: *Його* [Степана] *штовхали дівчата у тонких блузках* <...>, *жінки в капелюхах і серпанку, чоловіки в піджаках, юнаки без шапок, в сорочках із закасаними до ліктів рукавами; військові у важких, душних уніформах, покоївки, побравившись за руки, матроси Дніпрофлоту, підлітки, формені кашкети техніків, легкі пальта фертиків, масні куртки босяків*. <...> *перед ним проходили зачаровані собою пари, неуважні одинаки – вуличні гамлети, гурти хлопців, що вганяли за дівчатами* <...>; *запізнілі дідки, не поспішаючи до нудного дому, статечні панії, скоса позираючи на чоловіків і шулячись від несподіваних дотиків* («Місто»).

У художніх описах Києва можна помітити багато спільних ознак, а також відмінні конкретно-чуттєві деталі, що залежить від часу написання твору та художніх смаків автора. Мовну естетику творів В. Підмогильного визначає здебільшого рівень емоційно-аналітичного сприймання, чіткість викладу, що закономірно позначається на синтаксичній організації висловлювань, на стилістичних фігурах, які відбивають основні ознаки інтелектуальної психологічної прози. Естетична ж вартість художніх текстів І. Нечуя-Левицького, який утвердив в українській літературі епічний стиль, «виявляється в майстерних зорово-зображальних картинах – як реальних (пейзажів, міст, сіл, архітектурних споруд), так і фантастичних (снів, видінь, марень) – одного з композиційних прийомів розгортання сюжету» [Срмоленко 2009: 121]. Прикладом слугують описи *Володимирської гори та її відвідувачів: Уже стемніло, коли вони* [Степан і Надія], *серед інших пар, зійшли на Володимирського горба, до пам'ятника, що зберіг у цьому закутку свій хрест, благословляючи ним тепер купання киян на пляжі. Вдень тут водять дітей з м'ячами та обручами, дихають свіжим повітрям стомлені урядовці і студенти читають у холодку мудрі книжки. Ввечері це обітована земля любові для покоївок, військових, юнаків* («Місто»); *Я пішов понад терасою далі на*

Владимирську гору. Публіка вже збиралась на вечірнє гуляння. В двох широких алеях коло монастирської стіни вже вешталось чимало людей. Натовп все густішав та більшав. Незабаром обидві алеї вже аж кишили людьми, котрі ніби стовпились в густу масу. Тут гуляє вечорами, а найбільше в неділі та на святках Старий город; Я дивлюся униз, на терасу («Вечір на Владимирській горі»)). Описи поведінки великої кількості людей автор доповнює експресивною функцією уживаних дієслівних синонімів, образною семантикою порівнянь: *Скільки там народу! <...> скрізь вештаються чорні силуети на всі боки, неначе кишить комашня. <...> На доріжках і на широкому плацу коло будинка панорами «Голгофа» аж кишила дітвора і натовпами, і нарізно поодинці, по двосічко, неначе її хтось розсипав з мішків та лантухів. Скрізь бігали, вештались маленькі дівчатка, неначе качались кольорові клубки. Більші хлопчики грали в довгої лози. <...> Деякі грались м'ячами. Здорові, мов кавуни, м'ячі підскакували високо вгору й часом падали на коліна й на голови матерям та усяким доглядачкам. <...> Матері й гувернантки сиділи навкруги по лавах і мовчки дивились, неначе на сцену в театрі («Вечір на Владимирській горі»)).*

Описи Києва наповнені мовними реаліями часу й почуттєвими імпульсами І. Нечуя-Левицького та В. Підмогильного, які практикою творення словесних асоціативних образів розширювали стилістичні можливості, утверджували естетичні цінності української літературної мови.

Текстовий аналіз зіставлюваних творів, у яких конкретизовано й структуровано опис міста Києва, засвідчив спільне й відмінне в образно-словесному моделюванні зорових картин міста, уведенні в текст інформації про конкретні власні назви, метонімічне слововживання назви *Київ*, розширення семантики цієї назви як реального простору, так і особливостей його чуттєвого сприймання авторами (персонажами).

У мові письменників зафіксовано відмінність різних часових зрізів літературної мови, зокрема зміну художньо-естетичного канону з виразним посиленням психолінгвального складника у художньому мовомисленні.

Голоух Л.В. Модально-авторські характеристики образу місто в українській прозі кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Тенденції розвитку української лексики та граматики.* Ч. III. Варшава – Івано-Франківськ. 2015. С. 205–217.

Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури. Київ: Інститут української мови НАН України, 2009.

Мялковська Л.М. І.С. Нечуй-Левицький – культурник, етнограф, письменник. *Українська мова*. 2019. №1 (69). С. 138–150.

Мялковська Л.М. Мова художніх творів І.С. Нечуя-Левицького: лексикографічна і лінгвокогнітивна рецепція: монографія. Київ, 2019 а.

Мялковська Л. Мовний образ Києва в текстах І.С. Нечуя-Левицького. *Лінгвостилістичні студії*. Вип. 10. 2019 б. С. 114–124.

Мялковська Л.М. Стилістичні функції кольористичних назв у мові творів Валер'яна Підмогильного. *Мова і культура*. 2008. Вип. 10. Т. VI. С. 63 – 67.

Нечуй-Левицький І. Зібрання творів: [у 10-ти т.]. Київ: Наукова думка, 1965. Т. 2.

Нечуй-Левицький І. Зібрання творів: [у 10-ти т.]. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 9.

Підмогильний В. Іван Левицький-Нечуй. (Спроба психоаналізи творчості) URL: <http://sites.utoronto.ca/elul/Nechui/nech-psyx.html>

Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи. Київ, 1991.

Романюк Р. Те саме місто: Київ Підмогильного. URL: <https://lifepravda.com.ua/culture/2015/12/2/204097/> (звернення: 28.06. 2021).

Halyna M. Siuta, Iryna M. Ivanenko, Zoriana R. Dubravska, Liudmyla M. Mialkovska, Olha R. Senkovych. Dynamics of stylistic norms in the artistic discourse of the XX century. *Laplage em Revista (International)*, Vol. 7. n. Extra A Jan. – Apr. 2021 (дата звернення 21.05.2021)

REFERENCES

Holoiukh, L.V. (2015). The author's modality of city image in Ukrainian prose in the end of the XX – beginning of the XXI century. *Trends in the development of Ukrainian vocabulary and grammar*. Part III. Warsaw – Ivano-Frankivsk, 205–217 (in Ukr.).

Yermolenko, S.Ya. (2009). Linguistic and aesthetic signs of Ukrainian culture. Kyiv: Kyiv: Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy (in Ukr.).

Mialkovska, L.M. (2019). Ivan Nechuy-Levytskyj – cultural, ethnographer, writer. *Ukrainian language*, 1 (69), 138 – 150 (in Ukr.).

Mialkovska, L.M. (2019). The language features of I.S. Nechuy-Levytsky's fiction: lexicographic and linguo-cognitive reception. Kyiv: VD Dmytra Buraho, 2019 (in Ukr.).

Mialkovska, L. (2019). The Linguistic Image of Kyiv in the Texts of I.S. Nechui-Levytskyi. *Linguostylistic Studies*, 10, 114–124 (in Ukr.).

Mialkovska, L.M. (2008). Stylistic functions of colorful names in the language of Valerian Pidmohylny's artistic texts. *Language and culture*, Ed.10. Vol.VI (106), 63 – 67 (in Ukr.).

Nechuy-Levytskyj, I.S. (1965). Works in 10 volumes. Kyiv. Vol. 2 (in Ukr.).

Nechuy-Levytskyj, I.S. (1967). Works in 10 volumes. Kyiv. Vol. 9 (in Ukr.).

Pidmohylny, V. Ivan Levitsky-Nechuy. (An attempt at psychoanalysis of creativity). URL: <http://sites.utoronto.ca/elul/Nechui/nech-psyh.html>

Pidmohylny, V.P. (1991). Stories. Novels. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Romanyuk, R. The same city: Kyiv Pidmohylny. URL: <https://lifepravda.com.ua/culture/2015/12/2/204097/>

Halyna M. Siuta, Iryna M. Ivanenko, Zoriana R. Dubravska, Liudmyla M. Mialkovska, Olha Senkovych. Dynamics of stylistic norms in the artistic discourse of the XX century. *Laplage em Revista. Vol. 7. n. Extra A Jan. – Apr.* (date of application: 21.05.2021)

Статтю отримано 14.06.2021

Liudmyla Mialkovska

I. NECHUY-LEVYTSKY & V. PIDMOHYLNY (KYIV IN ARTISTIC TEXTS)

In terms of integrative stylistics the article compares the artistic texts of I. Nechuy-Levytsky and V. Pidmohylny which present linguistic pictures of the city of Kyiv. It was found that in the studied works the linguistic image of Kyiv is represented by proper names – toponyms, names of sacred and architectural structures, spatial objects, tokens with colorful semantics, as well as comparative-metaphorical structures based on individual author's associations. The unfolding of the linguistic image of Kyiv is traced through the metonymic use of the conceptual token 'city' where the sense 'large number of people' is actualized, and through verbal images of city residents, what both writers resort to, drawing pictures of large numbers of people.

The influence of I. Nechuy-Levytsky's linguistic creation on V. Pidmohylny's linguistic thinking is emphasized and this is evidenced by the textual echoes of the novel «City» with the linguistic image of the city in I. Nechuy-Levytsky's works.

Quotes-allusions, found in the text of V. Pidmohylny, make reference to the precedent text, to the proto-documentary. Verbal

reproduction of the fragment of proto-documentary in allusive images is a few scattered in the text supporting lexemes, which serve as impetus for recognizing semantic similarities. We can speak about the continuity of statements, which testify to the deep connections of the language with the intellectual achievements of the nation, including the treasures of the Ukrainian literary language.

The descriptions of Kyiv recorded in the works of I. Nechuy-Levytsky and V. Pidmohylny are filled with the linguistic realities of the time and sensual impulses of writers who expanded the stylistic possibilities of the Ukrainian literary language and affirmed its aesthetic values through original linguistic thinking and the practice of creating verbal associative images.

Key words: integrative stylistics, I. Nechuy-Levytsky's, artistic text, V. Pidmohylny, linguocognitive analysis, linguistic and stylistic analysis, linguistic image.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.2>

УДК 811.161.2'38

ХАРКІВ: ОНІМ І ОБРАЗ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ

ТЕЛЕЖКІНА

Olesia

Олеся Олександрівна,

TIELIEZHKINA,

доктор філологічних наук,
доцент, доцент кафедри мовної
підготовки, педагогіки і психології
Харківського національного уні-
верситету імені О. М. Бекетова;
вул. Маршала Бажанова, 17,
м. Харків, 61002;

E-mail: o_tele_o@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2953-7368>

Doctor of Philology, Associate
Professor, Associate Professor of the
Department of Language Training,
Pedagogy and Psychology,
O. M. Beketova National University
of Urban Economy in Kharkiv,
17, Marshala Bazhanova St, Kharkiv,
61002;

E-mail: o_tele_o@ukr.net

*У статті власну назву **Харків** розглянуто як онім, що виконує певне прагматичне навантаження, і як образно-метафоричний компонент поетичного тексту. Автор доходить висновку, що досліджувана назва є носієм глибокого значення, увиразнення якого уможливорює розкриття її стилістичних потенцій: онім утворює близькозвучні сполуки, опозиційні пари, метонімічні одиниці, виступає актуалізатором відповідних міжтекстових зв'язків і маркером певних історичних, соціально значущих культурних чи політичних подій.*

У проаналізованих поетичних творах онім Харків є органічним структурним складником, який стає виразником задуму митця.

Ключові слова: поетичний текст, стилістичні потенції, образно-метафоричний компонент, власна назва, онім.

Власні назви вже неодноразово ставали предметом наукового розгляду і в зарубіжному, і в українському мовознавстві. Такі дослідження присвячені різним аспектам репрезентації тих чи тих найменувань, зокрема окреслюють особливості їх функціонування у творах художньої літератури [Л. Белей 1996; О. Бока 2005; І. Ільченко 2011; Ю. Карпенко 2008; Г. Мельник 2008; О. Мороз 2015; Г. Панчук 2014; Л. Селівестрова 2003; І. Domaciuk-Czarny 2018; М. Gibka 2019; W. Nicolaisen 2008; L. Toth 2014 та ін.]. Однак, незважаючи на значний доробок у цій царині, окремі власні назви не знайшли висвітлення у лінг-

вістичних розвідках. Зокрема, обійдено увагою онім *Харків*. З огляду на це, вважаємо за доцільне розглянути прикметні вияви його реалізації у творах української поезії.

Як «слово, що позначає індивідуальний об'єкт і вирізняє його з класу однотипних» [Масенко 2006: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=35126] онім *Харків* у поетичній мові виконує дві суто прагматичні функції: номінативну (*У Харкові (чи то ж далекий час?) / Мені про Кожум'яку Ви* [П. Тичина], читали (М. Рильський); *Й знову Харків слав / На всі кінці мості Батьківщини / Потужні трактори і молотарки* (І. Вирган); *Даруй, що спізнився: / пробило під Харковом каску* (Б. Олійник); *Нам доля легенду дарує / Про Харків і назву його* (М. Возіянов)) та локалізаційну (*Хай нікого не обтяжує / Потяг «Харків – Срібний бір»* (А. Перерва); *Це в клубі льотчиків під Харковом було* (М. Рильський); *Біля хати росте верба, / А в ярочку – дзюрчить криничка, / Гуркіт лине, та не ляка: / То на Харків біжить електричка* (В. Кириченко)). Однак таких прикладів небагато.

Здебільшого у поетичних текстах розглядувана власна назва набуває образно-метафоричних ознак. Тож слушною вважаємо думку про те, що «будь-який онім у художньому тексті є елементом цього тексту і працює на нього. Ставши фактом мовлення, він зазнає функціональної перебудови, тобто бере на себе виконання інших завдань, ніж у мові. Цих завдань більше, якісь відходять на другий план, з'являються нові, а найголовнішим стає стилістичне навантаження – виразність, “промовистість” поетоніма, його ... образоздатність» [Мельник 2008: 24].

Увиразнення семантики оніма забезпечують означення: *Люблю тебе, мій Харкове зелений, / Завжди яскравий, наче оксамит* (Сенсей); *Мене проведи на вокзал, / Бо я залишаю мій Харків* (О. Марченко); *Наш Харків, замрієне місто, / У тебе душа трудова* (В. Бебешко); *Харків – місто доброхвальне* (І. Вирган); *Я співаю про Харків – місто добрих надій* (Н. Виноградська); *Харків – моє рідне місто. / Я так багато про тебе не знаю* (О. Вілінська). У таких мінітекстах назва міста «оживає» і метафоризується: *Харків до нас промовляє, / Тим, що в інших ти не побачиш. / І сльозами він нас омиває* (О. Вілінська); *Любово, Ладонько, – мій Харкове, / Волошку музики віддай мені... / Віддай мені... Зиграй мені...* (С. Сапеляк).

Нарощення навколо оніма емоційно насичених одиниць стимулює його перетворення на художній образ, який у кожного митця має індивідуальні конотативні вияви:

– мрійливо-казковий: *У слові Харків – шелестіння трав, / І грім громів, і трепетні пісні, / І дике поле у стрімких вітрах* (Н. Супруненко);

– задивлений у минувшину, що дає силу сьогоденню: *Мій Харкове, омріяний роками, / Осяяний легендами віків, / Твоє ім'я витає поміж нами / Ще від славетних прадідів-дідів. // В тобі козацька мужність та відвага / Соколиків – завязтих вояків, / Та стійкість духу й трудова наснага / Заводів непохитних трударів* (Сенсей);

– індустріально-нестримний: *Харків, Харків, де твоє обличчя? / до кого твій клич? / Угруз ти в глейке многоріччя, / темний, як ніч. / Угруз ти так: між горбами / тупу на 'днім місці, / тупу. / І раптом прорвався мостами – / і вже ти в степу! / І вже тебе вітер і віте – / розгони, одгони і гон!.. / Ех! чортового сина, / отут уже ти невгомонний* (П. Тичина);

– бентежно-тривожний: *Харків – моє непорушне мовчання, прихований відчай, / Стримані сльози, втамовані крики, іроніє лезо, / Місто, де спрагли думки застигають і спогади свідчать. / Харків – це зражені мрії і рвучко закреслені тези* (О. Балера);

– сакрально маркований: *Харкове дивний, заблудлу віцю порятуй і помилуй! / Радість і віру даруй, і немислимий усміх дитячий...* (О. Балера).

Антитетичність оніма *Харків* в аналізованих текстах має два вияви:

– сама назва міста стає компонентом ономастично-топонімічного протиставлення, як-от *Харків – Жмеринка, Харків – Тернопіль, Харків – Євпаторія, Харків – Київ, Харків – Донецьк, Харків – Делі*, пор.: *До всіх держав у мене алергія. / Яка різниця – я із Харкова чи Жмеринки?* (І. Перепеляк); *Комусь фрагмент біографії – / Тужила за рідним Харковом. / А я, як священний попіл, / Привезла його в Тернопіль. / Бо чим би душа жила, / І чим би до Бога молилась* (О. Голуб); *Десь у Харкові – сніг, в Євпаторії – дощ, / Новий Рік з парасолькою, ген, чимчикує* (В. Кириченко); *Спішать односельці – хто в Харків, / хто в Делі, / Хто взявся болото – на сміх! – осушить...* (А. Перерва); *Шукаю своєї приналежності до світу / на квіткарнях Бесарабки у Києві, / на Критому базарі у Донецькому, / на автовокзалі у Харкові* (В. Голобородько); *Іван з Брезової / та Іван із Харкова / в долині Дуклі / навіть по смерті обіймаються / в серцевині каміння* (Т. Чубай);

– власна назва породжує різне психологічно-часове сприйняття, яке автори вербалізують бінарними парами: *У слові Харків – ... І сьогоднішня, і майбутні дні!* (Н. Супруненко); *Вечір у вікна постукав, / Спогад зоріє обом. / Харків для когось розлука, / Харків для мене любов* (О. Марченко).

Онім може відігравати роль паронімічного атрактанта, утворюючи близькозвучну сполуку, як-от: *Коли хочеш в Англію чи Америку – / звільнись перш за все від гендерної істерики. / Дорвались до влади у Харкові хакери. / Соцмережі аж лускають від світлин і лайків* (О. Тараненко), що уможливорює більш гостру характеристику явища, описуваного в поетичному творі.

Зареєстровано також зразки вживання оніма як метонімічного утворення: *А вчора бачила Ганьку, / Оту, що вийшла за прокурора, / Їй-бо, несла цілу баньку, / Казала мені, що хвора. / Вона ще своєю спідницею / П'ятьох пужарних накриє, / А він уже, кажуть, підтоптаний, / «Харковом» голову брис* (І. Драч) – перенесення назви міста на предмет, вироблений на одному з підприємств цього міста.

Онім *Харків* активно інтертекстуалізується. Підтвердження цього спостерігаємо у Т. Шамрай, де мисткиня обрала слова П. Тичини *Харків, Харків, де твоє обличчя?* як епіграф до твору, у якому намагається дати відповідь на окреслене в епіграфі питання: *Воно в землі, / у списках, / дзеркалах, / які розбили обшукі щонічні, / в безглуздості судейських тих палат, / де хтось у свідки проситься панічно. // Воно не в тих валізах дорогих, / які втекли з убитої столиці, / щоб в Києві, / одягнись в ланцюги, / в закопаних питати про обличчя* (Т. Шамрай), водночас апелюючи до фонових знань читача про арешти й репресії.

Діалог із П. Тичиною моделює і В. Бойко: *Плаче Тичина арфам, / струн уже в тих не є. / Повно в Карпатах афин, / десь там вікно мос. / Плакати в осінь личить, / даром що сумно це. / Харків шука обличчя, / а заодно і центр* (В. Бойко), залишаючи питання, поставлене в тексті-джерелі, відкритим.

Також топонім *Харків* у поетичних творах виступає маркером історичних подій: *Хто на могилу ждав тоді сиру? / ...Під Харковом у темному яру / Всіх українських стратили гомерів...* (І. Перепеляк) – відсилання до події 30-х років ХХ століття, яка пізніше отримала назву «Розстріляний з'їзд кобзарів»; а також тих чи тих важливих епізодів культурно-історичного життя, як-от у вірші Т. Шамрай «Знайшли могилу М. Хвильового»: *А може, це не моя могила? / Слов'яни вночі не приносять квітів.*

/ Допоки душа оглядала Харків, / гвоздики з'явилися і табличка (Т. Шамрай), чи політичних інцидентів: горе, коли серце починає підстрибувати, / як автобус «Козача Лопань – Харків», / кожним колесом окремо обмацуючи вибоїни. / Ось тоді почувася муляжем леопарда / в мисливській кімнаті політика-масона / і посилаєш усіх чортів до чорта! / Хоча знаєш: це все, як на виборах в Харкові – / і мер не вмер / і «Ще не вмерла Україна...» (О. Тараненко).

Структурні позиції уживання назви міста Харків – різноманітні. Це і заголовок вірша («Харків» (П. Тичина), «Мій Харків» (С. Сапеляк), «Легенда про Харків» (М. Возіанов), «Харків. Скрипаль на даху» (В. Романовський), «У Харкові» (В. Бойко)), і власне текст твору (*О, Харкове, мій Харкове! / На п'яти горбах, на семи вітрах!* (О. Тараненко); *Кажуть, що поезії нема / в Харкові, – не вірте, все на місці. / Знову на Сумській працюють «Вісті». / І Тараса вітер обійма...* (В. Бойко)).

Зафіксовано також оприявлення розглядуваної власної назви через інші ономастичні одиниці, зокрема урбаноніми, гідроніми: *Не вірилось! Перед очима в мене / Стояв усе ще, вигнавши угору, / Стрункий Держпром* (І. Вирган); *В мільйоннім місті є давно метро, / І хмарочоси, і гримить естрада... / Мені ж тривожить душу, гріє кров / Ця назва світла й приязна – Левада. / Десь тут, де під асфальтами – земля, / Де станція із назвою такою, / Росла верба, і вабила здаля / Озерце, оповите осокою* (А. Перерва); *Над Лопанню тихії зорі / Вставали і вишні цвіли. / Квартали твої неозорі / У степ Слобожанський вросли / На пагорбах зручно осіли. / На Лисій, Холодній горі. / І де, Журавлівські схили / Чудові любої пори* (В. Бебешко); *Мене бентежив купол шапїто / на повоєннім харківському Благбазі* (В. Бойко); *На тіснім ярмарковищі, / Куди всіх закликає Основа, / Де в гармидері люднім / Щось кожен шукає своє, / У переджнив'ї гарячим / Відшукаю співуче Слово* (І. Перепеляк). Такі конкретизувальні найменування вулиць, мікрорайонів, локацій дають змогу безпомилково впізнати простір Харкова.

Спостережено й парафрастичне найменування Харкова на основі імені засновника міста: *Хоч собор став базаром у місті Харка, / І не так уже пахне у парку бузок, / І рука нетривка, і нема огірка, / Але ж хочеться ще розговітись разок, / Бо осипався з нас не увесь ще пісок* (А. Перерва).

Правомірність викладених спостережень щодо тексто- та образівних можливостей оніма Харків у мові поезії підтвер-

джує думка Л.О. Белея: «Інтелектуальний потенціал власного імені в творі – це здатність актуалізувати культурологічну, філософську, релігійну, міфологічну інформацію, викликати асоціації, розвивати символічні значення, здатність розкривати й увиразнювати провідні мотиви твору, сприяти глибинному осмисленню філософських проблем» [Белей 1996: 136].

Отже, власна назва *Харків* в українській поезії зrealізована не лише як ономастична одиниця, що виконує певні прагматичні функції (номінативну, локалізаційну тощо), а і як носій глибинного значення, увиразнення якого уможлиблює розкриття її образно-метафоричних потенцій. У проаналізованих поетичних творах онім *Харків* – це органічний структурний складник, який стає інформативним виразником авторських смислових інтенцій.

Белей Л. О. Українська літературно-художня антропонімія XVIII–XX ст.: дис. д-ра філол. наук. Ужгород, 1996.

Бока О. В. Статус промовистих імен у художньому дискурсі. *Вісник Сумського державного університету. Серія «Філологічні науки»*. 2005. № 5. С. 48–54.

Льченко І. Оніми як вияв ідіостилію Тодося Осьмачки. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2011. Вип. 15. С. 337–340.

Карпенко Ю. О. Власні назви в художній літературі. *Літературна ономастика: збірник статей*. Одеса: Астропринт, 2008. С. 9–11.

Масенко Л. Т. Власні назви (оніми). *Енциклопедія сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=35126 (дата звернення: 23.05.2021).

Мельник Г. І. Міркування про теоретичні засади літературної ономастики. *Записки з ономастики = Opera in onomastica*. 2008. Вип. 11. С. 20–28.

Мороз О. А. Оніми в художньому дискурсі Макса Кідрука (на матеріалі роману «Твердиня»). *Вісник Донецького національного університету. Серія Б «Гуманітарні науки»*. 2015. № 1–2. С. 167–172.

Панчук Г. Власні назви в поезії Оксани Пахльовської. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Мовознавство»*. 2014. Вип. 1 (23). С. 138–141.

Селіврстова Л. І. Ономастикон у поетичному ідіолекті Яра Славутича: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2003.

Domaciuk-Czarny I. Nazwy własne w kronikach Jakuba Wędrawycza Andrzeja Pilipiuka. *Roczniki humanistyczne*. 2018. Tom LXVI, zeszyt 6. S. 29–42.

Gibka M. Literary Onomastics: a Theory. Łódź: ArchaeGraph. Wydawnictwo Naukowe, 2019.

Nicolaisen W. F. H. On names in literature. *Nomina* 31. 2008. P. 89–98.

Toth L. Theory and methodology in literary onomastics. Proper names in István Szilágyi's novels (in particular in *Hollóidő* /Time of ravens/): theses of doc. (PhD) dis. Piliscsaba, 2014.

REFERENCES

Belei, L. O. (1996). Ukrainian literary and artistic anthroponymy of the XVIII-XX centuries: dys. d-ra filol. nauk. Uzhhorod (in Ukr.).

Boka, O. V. (2005). The status of spoken names in artistic discourse. *Bulletin of Sumy State University. Philological Sciences Series*. № 5, 48–54 (in Ukr.).

Ichenko, I. (2011). Onymi as a manifestation of Todos Osmachka's idiosyncrasy. *Modern problems of linguistics and literary criticism*. Vyp. 15, 337–340 (in Ukr.).

Karpenko, Yu. O. (2008). Proper names in fiction. *Literary onomastics: a collection of articles*. Odesa: Astroprynt, 9–11 (in Ukr.).

Masenko, L. T. (2006). Proper names (onyms). *Encyclopedia of modern Ukraine*. Kyiv. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php=35126 (дата звернення: 23.05.2021) (in Ukr.).

Melnyk, H. I. (2008). Reflections on the theoretical foundations of literary onomastics. *Opera in onomastica*. Vyp. 11, 20–28 (in Ukr.).

Moroz, O. A. (2015). Onyms in the artistic discourse of Max Kidruk (based on the novel “Fortress”). *Bulletin of Donetsk National University. Series B «Humanities»*. № 1–2, 167–172 (in Ukr.).

Panchuk, H. (2014). Proper names in the poetry of Oksana Pakhlovskaya. *Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk. Linguistics Series*. Vyp. 1 (23), 138–141 (in Ukr.).

Seliverstova, L. I. (2003). Onomasticon in the poetic idiolect of Yar Slavutych: author's ref. dis. ... cand. philol. Science. Kyiv (in Ukr.).

Domaciuk-Czarny I. Nazwy własne w kronikach Jakuba Wędrawycza Andrzeja Pilipiuka. *Roczniki humanistyczne*. 2018. Tom LXVI, zeszyt 6. S. 29–42.

Gibka M. Literary Onomastics: a Theory. Łódź: ArchaeGraph. Wydawnictwo Naukowe, 2019 (in Pol.).

Nicolaisen W. F. On names in literature. *Nomina* 31. 2008. P. 89–98 (in Eng.).

Toth L. Theory and methodology in literary onomastics. Proper names in István Szilágyi's novels (in particular in *Hollóidő* /Time of ravens): theses of doc. (PhD) dis. Piliscsaba, 2014 (in Hung.).

Статтю отримано 10.05.2021

Olesia Tieliezhkina

KHARKIV: ONIM AND IMAGE IN UKRAINIAN POETRY

In the article it has been discovered the notable manifestations of the name Kharkiv on the material of Ukrainian poetry of the twentieth century. The expediency of such an analysis confirms the fact that the named onym has been overlooked in scientific research on literary onomastics. The author concludes that the proper name Kharkiv in the works of Ukrainian poetry is represented not only as a purely onomastic unit that performs certain pragmatic functions (nominative, localization) but also as a carrier of deep meaning, the expression of which allows the disclosure of its figurative and metaphorical potentials: compounds and oppositional pairs which allow a sharper characterization of the phenomenon described in the poetic work; metonymic units, serve as an indicator of relevant intertextual connections and a marker of certain historical, significant cultural or political events, establishing the semantic relationship between the poetic text and the background knowledge of the reader. It has been found out that Kharkiv is an organic structural component that actualizes certain information and becomes a significant expression of the author's semantic intentions in analyzed poetic works.

Key words: poetic text, pragmatic function, figurative-metaphorical potentials, proper name, onym, structural component, author's intention.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.3>

УДК 811.161.2'38

ВОРОШИЛОВГРАД – МЕТАФОРА ЛІНГВОКУЛЬТУРНОЇ ПАМ'ЯТІ (ЗА ОДНОЙМЕННИМ РОМАНОМ СЕРГІЯ ЖАДАНА)

БИБИК

Svitlana

Світлана Павлівна,

ВУВУК,

доктор філологічних наук,
професор, провідний науковий
співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики
Інституту української мови НАН
України,
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
01001;
e-mail: sbybyk2016@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9765-497X>

Doctor of Philology, Professor,
Leading researcher of the
Department of Stylistics, Culture of
the Language and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences
of Ukraine,
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001;
e-mail: sbybyk2016@ukr.net

У статті запропоновано аналіз символічного змісту топоніма Ворошиловград в однойменному романі С. Жадана. Наголошено на тому, що метафоричність його семантики формує ряд знаків-символів, що співвіднесені з лінгвокультурною пам'яттю. Під останньою запропоновано розуміти культурно-історичну, часово-просторову та соціокультурну мотивацію семантики одиниць мови (слів, словосполучень, фразем), спричинену їхнім уживанням у спеціальних контекстуальних умовах. Словесний образ «Ворошиловград» проінтерпретовано як знак із потрійною актуалізацією: 1) як метафору простору (символічний топонім-історизм; південно-східний регіон України з конкретно-чуттєвими ознаками); 2) як метафору часу (сукупність мовно-предметних знаків часу); 3) як соціальну метафору (перенесення за подібністю «люди певного соціального статусу / етнічних ознак в конкретних часі й просторі»).

Узагалено, що назва роману С. Жадана «Ворошиловград» є символом повернення-пам'яті. Метафора знайшла втілення у трьох асоціативно-семантичних напрямках – простір – час – людина. Кожний із них об'єднав слова-символи з характерним конкретно-чуттєвим змістом, який відбиває специфіку лінгво-

культурної пам'яті в проєкції на регіональну культурно-історичну, часово-просторову та соціально-культурну ідентичність. Множинна пам'ять, актуалізована в різних мовно-культурних знаках, означена іронічно-співчутливою тональністю. Лінгвокультурна пам'ять, яку транслують лексико-граматичні знаки, психологічно вмотивована творчим задумом письменника.

Ключові слова: мова прози, лінгвокультурна пам'ять, символ, метафора, епітет, топонім, конкретно-чуттєвий образ, стилістична семантика.

Увага до твору Сергія Жадана «Ворошиловград» не випадкова. Роман побачив світ у 2010-му. Далі була перемога в конкурсі Книга року Бі-Бі-Сі (2010 р.), а 2014 року роман удостоєно швейцарської літературної премії Jan Michalski Prize. 12 грудня 2014 р. на честь десятої річниці премії BBC Україна спільно з культурною програмою ЄБРР оголосили роман Книгою десятиліття Бі-Бі-Сі.

Не актуальна вже нині назва міста стала метафорою пам'яті. «Чому?» – питає читач. Так, це узагальнення, яке стає можливим після кількаразового прочитання тексту, що не так просто відкривається читачеві через неодноримність, полікультурність переплетених у ньому часових і соціальних зрізів. Справді, перше враження було таке: «Я прочитала його пізно. Це все мені вже відоме і не цікаве. Це все було. Це було на часі тоді, у «лихих» 90-ті». Потім був перегляд «Дикого поля». Знову перечитую... Відкриваю багато не побаченого, не поміченого відразу. Що це? Текст ніби жив у моїй свідомості, і якась примхлива Пам'ять перемотувала ці плівки спогадів, зіставляла асоціації непомітно для мене. І тепер впевнено можу сказати: цей твір буде на часі завжди. Потрібні були події, трагічні, карколомні (сучасники зрозуміють), щоб оцінити символізм Ворошиловграда в українській лінгвокультурі.

Символи – частинка пам'яті. Людина завжди шукає ідентифікацій світу, себе у світі та просторі через них. Згодна з міркуваннями філософа В. Єрмоленка, що без символів людина лишається просто тілом, тому символ несе певну чутливість. До того ж множинність символів – це множинність пам'яті, яка завжди є поверненням. У проєкції на ключовий онім роману, **Ворошиловград** – символ повернення-пам'яті, і так воно є і за сюжетом твору (Герман повертається до рідного міста і пере-

живає ряд подій, що оживлюють у ньому щемне сприймання *свого*). На думку того ж філософа, у ХХ ст. і зараз, коли ми живемо «самі для себе», ми повинні пам'ятати не лише те, що минуло, «вмерло», що достойне поваги, спогаду, меморіального втілення, а *все* – і травматичне, жахливе, і добре, радісне; тому завдання митця провести людину через усю реальність, вивести все на поверхню, повернути ту, минулу, реальність, можливо, в іронічному ключі [Николенко].

Як відомо, пам'ять – це психічний процес, що виявляється у здатності запам'ятовувати, зберігати й відтворювати у свідомості минулі враження і як власне запас вражень, що зберігаються в свідомості і можуть бути відтворені [СУМ VI: 39]. Мотив спогаду, пам'яті – генетичної, експліцитної, особистісної, психологічної включно з емоційною, образною (зоровою, слуховою, смаковою, чуттєвою, нюховою) – пронизує увесь текст відомого сучасника-прозаїка. На думку деяких критиків, це роман-повернення [Марія Котик-Чубінська]. Отже, колесо історії особистісної та історії України й українського народу в ньому весь час обертається. Підхід до твору Жадана в контексті лінгвокультурологічних студій підтверджує думку С.Я. Єрмоленко: «Лінгвокультурна модель художнього тексту об'єднує екстралінгвальні (позамовні) та внутрішньомовні чинники, які виокремлюють художній текст із-поміж інших текстів. Сучасні дискусії про те, чи можуть художні твори бути інформаційним джерелом для вивчення національної історії, безпосередньо стосуються дослідження теми “пам'ять і психологія художньої творчості”» [Єрмоленко 2019: 229]. Зауважимо, що питання відображення «культурної пам'яті» у словесних знаках допоки здебільшого є об'єктом історико-етнологічних студій [Яковлева].

Здається, що С. Жадану вдалося через символ *Ворошиловград* повернути читачеві множинну пам'ять. І втілено це через численні актуалізатори лінгвокультурної пам'яті, що оприявлені в тріаді «простір – час – людина». Метафора *Ворошиловград* стала прототипом оцінності, чуттєвості, з якими як із мірилом читач підходить до характеристики південно-східного регіону України. Використання топонімів у такій функції відоме, пор. урбаністичні метафори *місто Лева* ('Львів'), *забутий Богом Баальбек* (про Київ 1920-х років, з поезії Ю. Клена), *Третій Рим* ('Москва'), *другий В'єтнам* ('жорстока військова сутічка з численними жертвами'), *другий Чорнобиль* ('усе радян-

ське життя»), *Афганістан XXI століття* («вторгнення військ з метою терористичної діяльності як тривале протистояння мусульманського та християнського світів»; йдеться про війну російських військ у Чечні). Отже, у свідомості людей живуть асоціації, пов'язані з певними містами, просторами. Ч о м у саме *Ворошиловград* став символом у неоднозначному прозовому творі? Чому саме *Ворошиловград* став метафорою лінгвокультурної пам'яті в художньому тексті?

«**Ворошиловград**» – **метафора простору**. Як відомо, це одна із назв найсхіднішого обласного центру України – Луганська, яка мала офіційний статус у 1935 – 1958 і 1970 – 1990 роках (названо на честь радянського військового й політичного діяча, чия діяльність була пов'язана з Луганськом). Мінялася назва місцевості – змінювалися коди політичної, історичної пам'яті, коди ідентичності «українське – радянсько-комуністичне – українське». Події розгортаються на початку ХХІ ст. не у Ворошиловграді, а десь у *північній частині області, що ближча до Харкова* (фільм знято з панорамою м. Старобільська Луганської області, звідки родом сам автор роману). У творі місце не назване, і головний персонаж стверджує: «І у Ворошиловграді жодного разу не був. Та й немає тепер ніякого Ворошиловграда». Це одна з ключових фраз лінгвософії роману – «та й нема ніякого Ворошиловграда». Так, нині нема. І тоді, у дитинстві Германа, це було для нього місто-фантом, місто-вігадка, місто на картинках чи фотокартках.

Не випадковий і характеристичний епітет міста – *небесне*: *І десь на півдні, за рожевими хмарами світанку, по той бік ранкової порожнечі, чітко проступали в повітрі легкі й оманливі брами небесного Ворошиловграда*. Чи не нагадує ця сполука сакральне «небесний Єрусалим»? Тобто Царство Боже, яке прийде на Землю в кінці-завершенні історії людства; це метафора-припущення, що місто буде храмом людства. Казали до російсько-української агресії 2014-го: «Луганщина – світанок України». Таким сонячно-золотим є метафоричний образ пейзажу, панорами передмістя Ворошиловграда: *Незабаром ліси закінчились, і навколо нас потяглися широкі, наповнені туманами й вологою площини, за якими в сонячному мареві тяглась і поставала легка й глибока порожнеча, розгортаючись просто з-під наших ніг у східному та південному напрямках, тяглась і всотувала в себе рештки води й зелену, наповнену світлом траву, втягувала ґрунти і озера, небеса і газові родовища,*

котрі світилися цього ранку під землею, золотими жилами проступаючи на шкірі вітчизни.

Оцей, ще колись названий Сосюриним, епітет *золотий* ('кольором і блиском схожий на золото'), а також *сонячний* ('сповнений яскравим світлом сонця, з сонцем'), *срібний* ('кольором і блиском схожий на срібло') пронизують увесь текст роману: *сонячне світло, сонячні промені, сонячні відблиски, сонячні алеї, сонячна долина* тощо; тут і епітетні метафори на позначення насичення сонячного світла – *сонячний пил, сонячне морево*. Мабуть, до індивідуально-авторських знахідок можна віднести вторинну номінацію сонячного світла – *сонячний мед*, яка контекстуально взаємодіє з іншими кольірними асоціатами – *срібло, золото*, пор.: *Пілоти розглядали сільськогосподарські угіддя, поля, густо политі сонячним медом, свіжу зелень балок та залізничних насипів, золото річкового піску й столове срібло крейдянних узбереж; Весела юрба друзів, всі свої, всі з одного спального, ніч у дорозі, повернення з якогось свята, золото вечірніх передмість, сосни, обгорнуті чорною марлею ночі*. Вторинною номінацією літа став вислів «Три місяці щедро сонячного світла».

Гра прямих і непрямих (зокрема часто повторювані *золото, срібло*) номінацій кольору конкретизує зовнішні, темпоральні образи численних пейзажних відступів: *Одягнув свою піжонську білу сорочку і спустився в долину, до золотої електрики та бузкових тіней у провулках, де на нього чекали його коханки, відкривши вікна в чорну і свіжу ніч; Із золотих сонячних хвиль, із гіркого жовтневого повітря виходили один за одним молоді усміхнені пілоти в шкіряних шоломах і куртках, з коричневими планишетками, з важкими годинниками на руках*.

Пейзаж – одна з ключових позицій у стилістиці роману, саме він є тлом, що відтінює щось негативне, мерзенне, він є ніби персонажем другого плану в романі; сонячні пейзажі все освітлюють, ніби освячують світлом: *Повітря було чорним і кам'яним, як вугілля. Фари заливали дорогу жирним золотом, із полів вибігали лисиці, їхні очі налякано спалахували й печально гасли*.

Через антропоморфізовані пейзажні описи письменник унаочнює концепт «природне багатство південно-східної України» (його вербалізатори – абстракти *шаленство* і *стійкість*) Ворошиловграда, «склеює» конкретно-чуттєве сприймання «свого» – людини і природи, яка її породила: *Я бачив срібні жили*

*води, які проступали тонко-тонко, оминаючи тіла померлих, закопані тут невідомо ким і не знати коли, прорізаючи чорноземі й рухаючись у темну безвість. Я бачив, як залягає глибоко в тілі долини **чорне серце кам'яного вугільля**, як воно б'ється, даючи життя всьому навколо, і як **свіже молоко природного газу** згортається в гніздах та підземних річищах, твердне й напоює собою в'язкі корені, і як цими коренями рвуться вгору шаленство і стійкість, повертаючи стебла трави проти напрямку вітру.*

Сонце – одне із найчастотніших слів. Ця номінація супроводжує кожний пейзажний опис, портрети багатьох персонажів. Сонце у С. Жадана схоже на баскетбольний м'яч (*Попереду, на обрії, сяяли білі багатоповерхівки, над якими палало червоне **сонце, схоже на гарячий баскетбольний м'яч***), на маслянистий відбиток на тілах, на дорогах, на предметах, які воно розпікає за день. Тому характерний для аналізованого тексту метафоричний епітет *маслянисте сонце* (*На початку жовтня дні короткі, як кар'єра футболіста, **маслянисте сонце** протікає над головою, обтяжуючи тіні на землі; **Наші тіні розповзались під вечірнім сонцем, як жирні плями на обгортковому папері***). І саме лискуче сонце за день стає схоже на жирну субстанцію: *Вітер легко торкався молодій кукурудзи, тиша западала навколо, і **сонце в'їдалося в долину, наче пляма жиру в полотно***.

Люди мають реалістичну епітетну характеристику – *розморені, розпалені сонцем*: *Коло одного магазину, прихилившись до дверей, стояла **розморена сонцем продавщиця** в червоній короткій сукні; **шкіра, розпалена сонцем**, до ранку охолоджувалась*.

Сонце має запах, пор. ситуативно зумовлений (центром подій є бензозаправна станція) одоративний образ: ***Сонце пахло бензином** і висіло над нашими головами, **мов бензинова груша***.

Якщо в одних контекстах достатньо звичних зображальних функцій кольоративів (***Велике жовто-червоне сонце** проповзло над нами, черкнувши дах, перевалилось за сусідній пагорб і повільно потялось на захід, волочачи за собою проміння, ніби водорості у відкрите море*), то в інших письменник вдається до сюрреалістичних метафор, наприклад, порівнюючи сонце із бензиновою грушею, актуалізуючи і колірні ('жовта'), і запахові відчуття; проміння ж призахідного «втомленого» сонця на Сході України зіставлено з водоростями, що колихаються у морській воді (актуалізація рухового образу).

До сонячної динаміки (колір, запах, температура, світло, рух, освітленість простору) прикута увага письменника. Тому зрозуміло, що більшості персонажів важко дивитися один на одного та навколо без сонячних окулярів (про це детальніше див. нижче). Через те стилістично увиразнена дієслівна семантика зі значенням ‘заважати довго дивитися в одне місце’ (**Сонце сліпило** очі, птахи сідали на дах ікаруса, коли той спинявся на черговому роздоріжжі), ‘пропікати’ (Автобус тим часом мчав трасою, **сонце** гострим колючим промінням **пробивалось** досередини, від чого очі друзів хижо спалахували, а шкіра синьо відсвічувала, мов у потопельників), ‘прогрівати’ (Зранку **сонце** бадьоро **виганяло** вздовж соснових стовбурів дощові тумани, калюжі диміли, наче відчинені морозильні камери, птахи тили воду з темно-зеленого листа), ‘рухатися’ (**Сонце** все далі **відкочувалось**, роблячи наші тіні довгими й печальними; Коли ми врешті приїхали, був тихий спокійний вечір, **сонце закотилось** за кукурудзяні плантації, й тепле повітря повільно підіймалось угору) і навпаки – ‘стояти; тут – у зеніті’: **Сонце висіло** високо, ставало спекотно й сонно, проте я не міг заснути, ніби опираючись чомусь, намагаючись якомога довше протриматись на ногах, дочекатись найголовнішого, що мало ось-ось початись; **Сонце рівно горіло над нами**, і вітер обдував чорні від засмаги чоловічі обличчя.

Увага до сонця, як не дивно, не зникає й в описах ночі. Підтвердженням цього є порівняння присмерку із соняшником – вночі прогріта за день земля і людина не відпочивають: **Сонце закочувалось** десь по той бік траси, й **сутінки розкривались у повітрі, мов соняшники**. Жар цей в’їдався у сон, так що мені здалось якоїсь миті, що я таки втік, зібрався з силами і вискочив назад, до звичного життя. І навіть прокинувшись, ще деякий час відчував, як **триває це сонячно-нудотне відчуття дороги, як палають переді мною вогонь і попіл, від яких стає солодко й тривожно**.

Якщо **сонце** – художній конкретизатор чуттєвого сприймання світу згори (див. вище про небесний Ворошиловград), то кукурудза – знизу, із землі. Густина, важкопрохідність насаджень засоційована із екзотичними джунглями, пор. відповідну метафору: **Водій вивернув кермо, і ми пірнули в суху й тріскотливу кукурудзяну гущавину, що світилась на сонці та сліпила очі**. Була тут ледь помітна, проте добре накатана доріжка, котра тяглась через серце цих **кукурудзяних джунглів**, ховаючи

нас від недоброго ока. У пейзажних описах увиразнено, що у степовій зоні кукурудзяні поля почасти є єдиним осередком-підвищенням (контекстуальні антоніми до прикметника *кукурудзяний* – займенниковий прикметник *жоден*, означальний прислівник *порожньо*): *Шосе тяглося уздовж кукурудзяних полів, котрим не було краю; місцевість була пласкою, жодних дерев, жодних населених пунктів, жодних ознак життя чи смерті.* Удаючись до гіперболи, письменник констатує: *Порожньо тут якось. Їдеш, їдеш – нікого немає. Одна кукурудза.* Гіперболізовані описи також варіюються, повторюються по-різному: *Будівлі – темні й порожні, як кухонне начиння, – примарно стояли посеред осінньої рослинності, посеред кукурудзи, що підступала звідусіль, погрожуючи затопити собою всі шпарки, пробити асфальт своїми сухими стеблами та гострим корінням, заповзти у вікна та каналізаційні люки, витягнутись на стіни й бляшані дахи, поховавши сліди перебування кількох поколінь авіаторів.*

Переважання у просторі кукурудзи підсилює і стереотип асоціативно-образного порівняння: *Протяги торкались плівки, й та легко шаруділа, мов кукурудзяне листя.*

Не менш актуальні в просторовому словесному образі південно-східної України номінації *пшениця, пшеничні поля*: *Проте на обрії немає нічого, крім пшеничних полів, вони тягнуться безкінечно, і вирватись із них – справа безнадійна.* Іменник *пшениця* у творі – символ заземлення, потужного зв'язку з рідною землею: *Чіпка й жорстка пшениця, яка роками росла тут, не давала їм [пілотам. – С. Б.] іти, перепиняла шлях, так що потрібно було за кожним кроком розривати сухі, переплетені між собою стебла.* Вони наближались в сонячному світлі, йшли крикливою веселою юрбою, і тіні їхні плутались у них під ногами, наче мисливські пси.

Отже, просторовими конкретно-чуттєвими конкретизаторами метафори *Ворошиловград* є номінації *сонце, кукурудза, пшениця*, що функціонально найвиразніші в тексті роману. Утім, просторова метафора «Ворошиловград» був би неповний, якби письменник оминув у пейзажних описах назви *балки, сади, степ, крейдяні гори*: *За станцією починалися балки та яблуневі сади, що тяглися вздовж крейдяних гір, а на північ відкривався степ, з якого час від часу виїжджала гамірна сільськогосподарська техніка.*

«Ворошиловград» – метафора часу. У тексті переплетені два часові зрізи – сучасне (початок ХХІ століття) й минуле

(віддалене та ближче), радянське і пострадянське 90-х років. Як засвідчують конкретно-чуттєві конкретизатори, *Ворошиловград* – метафора і минулого, і минулого в сучасному. Адже саме старі об'єкти, предмети, що їх бачить Герман, пробуджують спогади.

Оповідач міряє час десятками років, що актуалізує узагальнювальну семантику порядкових числівникових прикметників: *Бар був давній, наприкінці вісімдесятих, пам'ятаю, в одній із його кімнат відкрили студію звукозапису, переганяли вініл на бобіни та касети. Я тут, ще коли був піонером, записував хеві-метал; На початку дев'яностих, оскільки комсомолу вже не було, справу в свої руки знову мусили взяти правоохоронні органи; А вже поруч із вежею, на сусідньому пагорбі стояла автозаправка. Збудували їїдесь у сімдесятих. Тоді в місті з'явилась нафтобаза, і при ній виникли дві заправок – одна на південному виїзді з міста, інша – на північному. В дев'яностих нафтобаза прогоріла, одна із заправок теж, а ось ця, на харківській трасі, залишилась.*

Подібні мікроконтексти зв'язують численні метаоператори, фраземи, граматичні форми, що їх об'єднує сема 'пам'ять'. Насамперед це ключове дієслово *пам'ятати* та його похідні (*нам роздавали поштові картки з видами різних міст, такі, пам'ятаєш, вони тоді продавались у всіх поштових відділеннях, цілими наборами?*; *Якщо це буде смерть, подумав я, я її запам'ятаю*), а також ряд лексико-граматичних структур на зразок *«Раніше, за мого дитинства, тут був книжковий магазин»*.

Оповідачеві важливо сфокусувати увагу читача не лише на тому, що він пригадає, але й на оцінці минулого. Саме цю функцію покладено на мовно-предметний символ запусиння – іменник *трава* та епітети на зразок *зарослий* (басейн, парк, сад), *безлюдний* (парк), *висохлий, потріскані* (будинки), *старий, побитий часом* (санаторій), *обвислий* (шпалери): *Я вже десять хвилин сидів на цегляному бортику висохлого басейну, на дні якого також росла трава; Була це стара частина міста, будинки стояли тут одно- або двоповерхові, з червоної потрісканої цегли. Хідники були всуціль засипані піском, на подвір'ях пробивалась зелень, так наче місто спорожніло й заростало тепер травною та деревами; Директор лікувався в старому, побитому часом санаторії. У багатьох мікроконтекстах стилістично акцентовані епітети увійшли у структуру образного порівняння: *Готель нагадував напівзатонулий**

корабель – втекли звідси не всі, але лише тому, що тікати особливо не було куди; Шпалери до шлакоблочних стін прибиті були цвяхами, але в багатьох місцях відвалювались і звисали, мов траурні знамена.

Мотив спогадів, що складає динамічну лінію роману, засоційований із метафорами-символами *дорога, маршрут, потяг, вагон*, із метафоричними сполуками *лаштунки досвіду, пастка спогадів*, які конкретизують абстрактне, психологічне явище, із щонайширшим колом лексем, що позначають переміщення, звукові, смакові, дотикові тощо відчуття персонажів і є психологічними стимуляторами пригадування: *Але так чи інакше – ми рухаємось своїми маршрутами, потрапляючи в невідомі місця, проникаючи за лаштунки власного досвіду, і всі, кого нам довелося зустріти, лишаються в нашій пам'яті своїми голосами й своїми дотиками. Навіть якщо я ніколи не зйду з цього потяга, навіть якщо мені до скону доведеться лежати на цій полиці, в загубленій пастці, ніхто не відбере в мене спогадів про побачене, що вже не так і погано.*

Головний персонаж переживає події теперішні й минулі, тобто те, що з ним відбувалося тут, вдома, що він, здавалося, забув, що викреслено з історії його особистої, з історії його народу, країни. Тому іменник *минуле* називає щось опредметнене, воно займає певний простір, наприклад, засоційоване зі світлом ліхтарів, що виринає у свідомості, воно химерне і тому насторожує: *Минуле засліплювало, наче ліхтарі, наповнюючи собою темні кути вагонів. Свого часу, в іншому житті, багато років тому зі мною відбувались різні речі, ось про них я, мабуть, і думав увесь цей час...* Метафорою спогадів є конкретно-чуттєвий образ застрягання в минулому як певному обмеженому просторі, що може зупиняти життя як таке: *Просто ви всі ...ті якісь, таке враження, що для вас усе зупинилося. Сидите в своєму минулому, хапаєтесь за нього, і не витягнеш вас звідти.*

Найбільш переконливими знаками метафори часу стали мовно-предметні знаки, тобто часово марковані назви, що втілюють минуле в сучасному. Зорове сприймання реальності і співвіднесення її з минулими враженнями не викликало оптимізму й захоплення у головного персонажа, *минуле* в сучасному стало для нього синонімом *пустки, порожнечі*: *Дивно, усе ніби повторювалось, поверталось назад – назад в нікуди, назад у порожнечу.*

Асоціати меморіальної пам'яті – пам'ятники (ставлення до них увиразнює епітет *які-небудь* 'нічим не примітний; який не заслуговує на увагу'). У романі це пам'ятник Ворошилову: *На цих картинках були зображені які-небудь адміністративні будівлі або пам'ятники які-небудь.*

Ну, які могли бути пам'ятники у Ворошиловграді? Мабуть, Ворошилову. Я вже не пам'ятаю, якщо чесно. І ось потрібно було розповісти про те, що ти бачиш. А що ти бачиш на такій картці? Сам пам'ятник, коло нього клумба, поруч хто-небудь обов'язково проходить, позаду може їхати троллейбус. А може, до речі, і не їхати. Тоді гірше – немає про що розповідати. Може світити сонце. Може лежати сніг. Ворошилов міг бути на коні, а міг бути й без коня.

Один із мовних знаків минулого – листівки з виглядом обласного центру. Показовий діалог із мотивом пригадування, повернення у спогадах до дитинства:

– *Пам'ятаєш, ти розповідав про листівки?* – *спитала раптом.*

– *Які листівки?*

– *Туристичні. Набори листівок із різних міст. Говорив, що ви їх на уроках використовували.*

– *А, – згадав я. – Листівки з Ворошиловграда.*

– *Так, – підтвердила Ольга. – З Ворошиловграда.*

– *Чому ти згадала?*

– *Я знайшла в себе цілу пачку таких.*

– *Серйозно?*

– *Угу. Довго згадувала, звідки вони в мене. Потім згадала. Ми з подружками листувались із німецькими піонерами. Мені писав хлопчик із Дрездена <...>, прислав листівки. І я теж йому посилала. Купувала цілі набори, вибирала ті, де було побільше квітів, **аби він думав, що в нас тут весело.** А решту, з пам'ятниками, лишала собі. А тепер ось знайшла. Цілу пачку. Дивно <...> і міста такого вже немає, і хлопчик із Дрездена давно мені не пише, і все це було мовби не зі мною. **Мовби в іншому житті.***

Ворошиловградське і німецьке зведені в єдиному контексті не випадково. Поступово пригадуючи одне і те саме, Герман і Ольга повертаються до подібних у житті кожного епізодів: придбання листівок із виглядом Ворошиловграда для листування з німецькими піонерами, для опису міста на уроках німецької мови. Прикметник *німецький* фігурує тому, що, як

відомо, місто Луганськ закладене було навколо збудованого німецьким промисловцем Г. Гартманом паровозобудівного заводу в 1896 році.

Ще один двоплановий мовно-предметний знак – кукурудзяник, літак АН-2. Через іронійно-саркастичне ставлення до літального апарату оповідач виражає своє ставлення до радянського минулого, пор. конкретно-чуттєвий зміст виділених епітетів: *Небесна поверхня розколювалась, як порцеляна, і, впевнено йдучи на посадку, вгорі, над стриженими головами механіків, гордо пролітав старий добрий АН-2, кукурудзяник-убивця, гордість радянської авіації. Оглушуючи ранок своїм допотопним двигуном, він розвертався над сонним містечком, будячи його з легкого й примарного літнього сну.* Предмет і його номінація символізують мрію, перспективу і водночас розпач, програш, невизначеність: *Ми з друзями жили по той бік пшеничних полів, на околиці, у білих панельних будинках, навколо яких росли високі сосни. Надвечір ми вибирались зі свого району, брели пшеницею, ховаючись від випадкових автівок, перебіжками рухались уздовж паркану, залягали в запиленій траві й розглядали літальні апарати. АН-2, з його суцільнометалевим фюзеляжем і полотняною обшивкою крил, здавався нам потойбічною машиною, на якій прилетіли демони, аби пропалити небо бензином і свинцем. Вісники богів сиділи в його нутрі, а потужний гвинт розбивав небесну кригу й гнав у потойбіччя тополиний пух. Ми повертались додому вже поночі, брели крізь цупку гарячу пшеницю, думаючи про авіацію.* Не випадково саме остання фраза цього мікроконтексту стала одним із центральних мотивів твору про розбиті сподівання – роману «Ворошиловград»: *Ми хотіли стати пілотами. Більшість із нас стали лузерами.*

За романом, контекстуальні синоніми іменника *пам'ять* – номінації на позначення вживаного кимось раніше (*сток, мінулорічна колекція, не надто вживаний*), того, що стало комусь непотрібним, змінило власника (*перекуплений*), малопривабливого, незапитаного свого часу (*розпродаж, не надто яскравий, нічого особливого*). Цей ряд доповнює узагальнений непривабливий портрет мешканців містечка на Сході України: *Чорний фольксваген, перекуплений у партнерів, костюми зі стоку, черевики з мінулорічної колекції, годинники з розпродажу, сонцезахисні окуляри, придбані в супермаркетах: надійні недорогі речі, не надто вживані, не надто яскраві, нічого зайвого, нічого особливого.*

Знаками лінгвокультурної пам'яті стали конкретно-предметні назви *наушники* та *сонцезахисні окуляри* (понад 10 уживань кожна). Якщо *сонце* – один із маркерів просторової метафори «Ворошиловград», то *сонцезахисні окуляри* – часової як мовно-предметний знак, що позначає один із засобів для захисту очей від яскравого світла та механічних ушкоджень, здебільшого влітку. Ховаючи очі, співрозмовник уникає безпосереднього контакту, може діяти сміливіше, бути менш щирим тощо: *Ольга сиділа за столом, не скидаючи сонцезахисних окулярів у жовтій оправі; Сева, наш водій, котрий до цього лишався в машині, дивлячись на нас крізь сонцезахисні окуляри, окуляри скинув і здивовано оглядав, як ми всі разом запихались до старої білої волги; Тамара <...> очі ховала за великими сонцезахисними окулярами, які робили її схожою на вдову якого-небудь мафіозі, котрий помер, але в серці її залишився назавжди, що її й мучило.*

Наушники як пристрій для слухання став особливо популярний із кінця 90-х років. Модна річ – не лише маркер часу, у тексті – це символ індивідуалізму, того, що людина здатна захищати своє. А це, разом із гаслом «не будь лузером», один із провідних мотивів роману «Ворошиловград». Показовий такий діалог між поколіннями – прорадянським комуністом-директором і молодиком:

– *Що це в тебе?*

– *Наушники, –* відповів я, *не розуміючи, що він хоче.*

– *Працюють, чи просто так носиш?*

– *Працюють.*

– *Давай так, –* раптом по-хлопчачому загорівся Гнат Юрович. *– Ти мені наушники, а я тобі допомагаю.*

Я мовчки скинув наушники, дістав плеєр і віддав старому. Той зважив його на долоні й подивився на мене.

– *Що з тобою таке, внучку? –* спитався. *– Чому так легко віддаєш те, що належить тобі?*

– *Ви ж попросили, –* не зрозумів я.

– *А якщо я попрошу тебе відсмоктати, що ти робиш мені? –* зацікавлено запитав Гнат Юрович.

Я не знав, що відповісти. Старий мене просто добивав.

– *Тримай, –* простягнув він мені плеєр. *– Потрібно захищати те, що належить тобі по праву. А то так і будеш ходити – без наушників, без бізнесу і партійного стажу.*

Крім наведених, «Ворошиловград» як метафора часу об'єднав такі мовно-предметні знаки: *автозаправна станція, ікарус, волга (волжана), мобільний телефон (мобло, нокія, диявольський апарат), чорний піджак, комп'ютер, фольксваген; журнал «Огонек», фігурки Леніна, піонерська кімната*. Більшість із них набули функції мовно-психологічного знака, підкреслюючи приреченість регіону, людей. Пор. антропоморфізовані метафоричні образи техніки, не використовуваної за призначенням: *розбиті паралічем комбайни; рештки брудно-червоної, ніби яловичина, сільськогосподарської техніки*.

«Ворошиловград» – соціальна метафора. У тексті роману С. Жадана сконцентровано словесні образи різних соціальних прошарків і етнічних груп. На нашу думку, це один із стилістичних кроків до осмислення феномену поліетнічної ідентичності населення Сходу України.

У романі вражає панорамністю сцена споглядання степу, що занурюється в сутінки. Вночі, ніби з туманного мороку, виходять рядами постаті. Письменник використав мотив сну, що дав змогу окреслити читачеві (а у фільмі «Дике поле») і глядачеві) позбавлену логіки, послідовностей фольклорно-епічну картину зміни поколінь, що пройшли рідною для головного персонажа землею.

Це пращури нинішніх східняків, серед яких Гера розрізняє тварин і людей, а серед останніх – чоловіків і жінок: *Було незрозуміло, хто це, якісь дивні істоти, майже безтілесні, чоловіки... Були вони високого зросту, мали довге нечесане волосся, зав'язане хвостами чи зібране в ірокези, обличчя мали темні й пошрамовані, в декого на чолі були намальовані дивні знаки й літери, хтось мав сережки у вухах та носі, у когось лиця були закриті хустками. На шиях у них бовтались медальйони й біноклі, за плечима несли вудки й рушниці, хтось тримав прапора, хтось – довгу суху палицю з псячою головою на кінці, хтось ніс хреста, хтось – лантухи зі збіжжям, у багатьох були барабани, в які вони, втім, не били, закинувши їх на спини. Одягнені були недбало й барвисто, хтось носив офіцерські френчі, інші натягнули на плечі вовняні кожухи, багато хто був у простих довгих білих одягах, густо помічених курячою кров'ю. Дехто йшов без сорочки, і розлогі татуювання синьо зблискували під нічними зорями. У декого на ногах були армійські чоботи, у когось – мотуз'яні сандалі, але більшість йшла босоніж, далячи ногами жуків і польових мишей, наступаючи на колючки*

й зовсім не виказуючи болю. За чоловіками йшли **жінки**, тихо перемовляючись у темряві й час від часу бризкаючи коротким сміхом. Мали високі зачіски, у багатьох були дреди, хоча траплялися й зовсім голомозі, щоправда, з розмальованими черепами. На шиях несли іконки й пентаграми, за спинами в них сиділи діти, сонні, голодні, з великими порожніми очима, що всотували в себе навколишню темінь. Сукні в жінок були довгі й яскраві, ніби вони були замотані в прапори якихось республік. На ногах мали браслети й фенечки, а дехто мав на пальцях ніг невеликі срібні персні.

За лексичними складниками опису зовнішніх ознак, вбрання, реманенту читач зрозуміє, що ці люди колись займалися землеробством, мисливством, рибальством, захищали свою землю, були вони колись язичниками, стали – християнами, пор.: **Й боронами** цими замітались сліди неймовірної валки, яка щойно повз нас пройшла. **Корів** підганяли **пастухи**, одягнені в чорні пальта й сірі шинелі, вони гнали тварин крізь ніч, сторожко стежачи, аби не лишити по собі слідів, за якими їх можна було б знайти. Обличчя деяких пастухів були мені знайомі, єдине, що **я не міг згадати, хто вони**. Лінгвокультурна пам'ять пробуджується, адже постаті знайомі, а л е важко згадувані.

Через сприймання головного персонажа, через протиставлення «своє – чуже» окреслено мовні портрети різних груп людей – соціальних (директор, бізнесмени, рекетири, наркома-ни, алкоголіки, проститутки), професійних (бухгалтер, механік, автослюсар, лікар, медсестра, пілот, бармен, санітарка, тракторист, фермер). Вони постають в іронічно-зневажливо-му або іронічно-співчутливому контексті: **Шура Травмований – кращій механік у цих місцях, бог карданних валів та ручних приводів; Уся ця банківська наволоч, мінти, бізнесмени, молоді адвокати, перспективні політики, аналітики, власники, капіталісти – що вони поводять себе так, ніби їх сюди при-слали на канікули? <...> Фермери схожі були на байкерів – виглядали похмуро й незадоволено, були бородаті й набичені.**

Найбільше уваги приділено такому соціальному феномену, як переселенці з Карпат – трудові внутрішні мігранти, що приїхали із заходу країни на схід добувати з надр газ. Оповідач у невласне-прямій мові з погляду газівників пропонує найпростішу формулу для оцінки південно-східного регіону України як іншокультурного середовища: **Це були не Карпати**. Місцеві

сприймають чужинців негативно, про що свідчить порівняння етноніма *цигани* (*Приїхали вони довгою валкою, як цигани, з'явилися із північного заходу, перетнувши Дніпро в районі Кременчука*), баталізму *карателі* (*Газовики приїздили до міста на обліплених мулом тягачах, наче батальйон карателів, з метою витоптати все, що трапиться під ноги*). Антропоморфізована речовина *газ* також стає суб'єктом оцінки пришельців – як чужинців-грабіжників: *Проте газ ховався від них, наче загін моджахедів, ведучи за собою в глиб синіх солодких степів, граючись із газовиками, дратуючи їх, проте не даючись до рук*.

У тексті роману зацентровано на одній із нетрадиційних релігійних громад. Саме в мову так званого пресвітера-пристосуванця як проповідника чужої для українців віри вкладено настанови людям Сходу України з ключовими загальнолюдськими цінностями – бути вдячним і відповідальним: *Я хочу сказати, що є речі, важливіші за віру. Це вдячність і відповідальність*.

Отже, назва роману С. Жадана «Ворошиловград» є символом повернення-пам'яті. Метафора втілена у трьох асоціативно-семантичних напрямках «простір – час – людина». Кожний із них об'єднав слова-символи з характерним конкретно-чуттєвим змістом, що відбиває специфіку лінгвокультурної пам'яті в проекції на регіональну культурно-історичну, часово-просторову та соціально-культурну ідентичність. Множинна пам'ять, актуалізована в мовно-культурних знаках, означена іронічно-співчутливою тональністю. Лінгвокультурна пам'ять, яку транслюють лексико-граматичні знаки, психологічно вмотивована творчим задумом письменника.

Єрмоленко Світлана. Пам'ять у лінгвокультурній моделі художнього тексту. *Stylistyka*. 2019. XXVIII. S. 215-231.

Котик-Чубінська Марія. Дорожні знаки до Ворошиловграда. URL: <http://litakcent.com/2010/09/27/dvi-recenziji-na-voroshylvhrad/>

Николенко Д. Полновання на пам'ять: мистецькі виклики часів деконунізації URL: <https://artukraine.com.ua/a/polyuvannya-na-pamyat-mistecki-vikliki-chasiv-dekomunizacii/#.YKu7FPxR2Hs>

Ратникова И. Э. Системные отношения в сфере топонимических метафор. *Вестник Беларускага дзяржаўнага універсітэта. Серыя 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка*. 2002. №2. С. 50 – 56. URL: <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/205186/1/50-56.pdf>

Словник української мови: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1975. Т. 6.

Яковлева Е.С. О понятии «культурная память» в применении к семантике слова. *Вопросы языкознания*. 1998. №3. С. 43 – 73.

REFERENCES

Yermolenko, Svitlana (2019). Memory in the linguistic and cultural model of an artistic text. *Stylistyka*, XXVIII, 215 – 231 (in Ukr.).

Kotyk-Chubins'ka, Mariya. Road signs to Voroshilovgrad. URL: <https://artukraine.com.ua/a/polyuvannya-na-pamyat--mistecki-vikliki-chasiv-dekomunizacii/#.YKy7FPxR2Hs> (in Ukr.).

Nikolenko D. Memory hunting: artistic challenges of decommunization times / URL: <https://artukraine.com.ua/a/polyuvannya-na-pamyat--mistecki-vikliki-chasiv-dekomunizacii/#.YKy7FPxR2Hs>

Ratnikova, I. E. (2002). System relations in the sphere of toponymic metaphors. *Bulletin of the Belarusian State University. Series 4, Philology. Journalism. Pedagogy*. 2, 50 – 56 (in Rus.).

Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes. Kyiv: Naukova Dumka, 1975. Vol.6 (in Ukr.).

Yakovleva, Ye. S. (1998). On the concept of «cultural memory» as applied to the semantics of a word. *Questions of linguistics*, 3, 43 – 73 (in Rus.).

Статтю отримано 10.05.2021

Svitlana Bybyk

VOROSHYLOVHRAD – A METAPHOR OF LINGUOCULTURAL MEMORY (ACCORDING TO THE NOVEL OF THE SAME NAME BY SERHIY ZHADAN)

The article offers an analysis of the symbolic meaning of the toponym Voroshilovgrad in the novel of the same name by S. Zhadan. It is emphasized that the metaphorical nature of its semantics forms a number of symbolic signs that are correlated with linguistic and cultural memory. The latter is proposed to understand the cultural-historical, temporal-spatial and socio-cultural motivation of the semantics of language units (words, phrases, phrases), caused by their use in special contextual conditions. The verbal image of «Voroshilovgrad» is interpreted as a sign with a triple actualization: 1) as a metaphor of space (symbolic toponym-historicism; south-eastern region of Ukraine with concrete-sensory features); 2) as

a metaphor of time (a set of linguistic and subject signs of time); 3) as a metaphor for the society of the south-eastern region of Ukraine (transfer by similarity «people of a certain social status / ethnic characteristics in specific time and space»).

It is generalized that the title of S. Zhadan's novel «Voroshilovgrad» is a symbol of return-memory. The metaphor was embodied in three associative-semantic directions – space – time – man. Each of them combined words-symbols with a characteristic concrete-sensory meaning, which reflects the specifics of linguistic and cultural memory in the projection on the regional cultural-historical, temporal-spatial and socio-cultural identity. Multiple memory, actualized in different linguistic and cultural signs, is marked by an ironic and sympathetic tone. Linguo-cultural memory, which is transmitted by lexical and grammatical signs, is psychologically motivated by the writer's creative idea.

Key words: prose language, linguistic and cultural memory, symbol, metaphor, epithet, toponym, concrete-sensual image, stylistic semantics.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.4>

УДК 811.161.2

МИСЛЕОБРАЗ «МІСТО» В ХУДОЖНЬО-ПЕРСОНАЖНОМУ ДИСКУРСІ ВАЛЕР'ЯНА ПІДМОГИЛЬНОГО

ГОЛІКОВА

Nataliia

Наталія Сергіївна,

HOLIKOVA,

доктор філологічних наук,
доцент, професор кафедри
української мови Дніпровського
національного університету імені
Олеся Гончара; просп. Гагаріна,
м. Дніпро, 7249010;

Doctor of Philology, Prof., Oles
Honchar Dniprovsk National
University; 72 Gagarin Ave., Dnipro
49010, Ukraine;

E-mail: nataliaholikova62@gmail.
com ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4157-1276>

E-mail: nataliaholikova62@gmail.
com

У статті проаналізовано виразливо-зображальні засоби ословлення мислеобразу «місто» в однойменному романі В. Підмогильного. Акцентовано на логіко-семантичній опозиції «місто» – «село», яка у творі виконує текстоцентричну функцію. Зауважено, що вивчення вербалізованої константи протиставлення є важливим питанням для інтегративної лінгвостилістики, що взаємодіє з такими науковими галузями, як лінгвокультурологія, когнітивна лінгвістика, соціолінгвістика, комунікативна лінгвістика тощо. Актуалізовано поняття персонажного дискурсу: найважливішою ознакою роману «Місто» В. Підмогильного є внутрішньоструктурне поєднання мови автора та мови головного героя твору – Степана Радченка. Доведено, що дискурсивна зона персонажа є найвпливовішою у формуванні аналізованого мислеобразу. Простежено семантико-стилістичні особливості ключового слова «місто», що концентрує художню оповідь прозового твору й постає домінуючим компонентом когнітивно-польової структури відповідного концепту. Визначено його лексикотематичні та семантико-асоціативні лінії, які забезпечують змістову зв'язність і цілісність мислеобразу у вертикальному контексті роману: «місто» ↔ «село», «місто» ↔ «природа», «закритий простір» ↔ «відкритий простір», «місто» → «мистецтво» → «література», «місто» ← «кохання» →

«природа» тощо. Висновковано, що В. Підмогильний, «зануривши» сільську людину в «другу природу» – урбанізований простір з його антропогенним ландшафтом, одним із перших українських письменників початку ХХ ст. концептуалізував місто як визначальний чинник у цивілізаційно-історичному розвитку суспільства.

Ключові слова: персонажний дискурс, концепт, семантико-асоціативне поле, мовно-естетичний знак, стилістема.

*Місто, премісто, прамісто моє!
Стійбище людське з асфальту й бетону.
Як там не буде, а все-таки є
той силует у вікні золотому!*
Ліна Костенко

Творча спадщина Валер'яна Підмогильного – це психологічно-реалістична проза, що орієнтована на відповідні традиції української та зарубіжної (передусім – французької) художньої літератури й інтегрована в національний та європейський модерно-літературні мейнстрими початку ХХ століття. Це не написана автором, на пів слові обірвана «репресивною кулею» книга про життєву динаміку душі людини, яка змушена змінювати власні цінності в умовах суспільно-ідеологічної переорієнтації. Це оригінальний письменницький мовостиль, насичений словесно-образною символікою, метафористикою й риторикою, що його по-своєму декодують читачі різних поколінь.

Інтелектуально-психологічна проза В. Підмогильного, ви-яскравлена на тлі культурно-ідеологічної поліфонії – характерного явища для українського мистецтва й літератури 20 – 30-х рр. ХХ ст., привертає увагу багатьох сучасних науковців. Усебічне вивчення мовотворчості письменника наразі є одним з актуальних завдань інтегративної лінгвостилістики, що, спираючись на ті чи ті методики та прийоми аналізу художнього твору, студіює філософські глибини індивідуально-авторського слова, його релевантно-стилістичні ознаки, моделює ймовірні рефлексії маркувально-тектових лінгвоодиниць у свідомості реципієнтів. Взаємодіючи з лінгвокультурологією, етнолінгвістикою, когнітивною лінгвістикою, інтегративна лінгвостилістика помітно розширює парадигму досліджень, піддаючи ретельному науковому розгляду або перегляду все нові об'єкти із сфери художньої літератури.

На нашу думку, «оновленого» лінгвостилістичного аналізу потребує й мовосвіт В. Підмогильного, стильова домінанта прози якого відбиває нерозривний зв'язок «літературного модерну» з традиціями критичного та психологічного реалізму й імпресіонізму, що «переплітались в органічну цілість з мистецьким світовідчуттям автора» [Костюк 1954: 272], його сприйманням і манерою ословлення тих суспільних реалій, процесів та зрушень під час формування радянсько-державницького ладу, які становлять важливий фрагмент історії України. У мовній картині світу В. Підмогильного одним із ключових є мислеобраз «місто», репрезентований в однойменному романі письменника багатьма виражально-зображальними засобами.

Попри те, що на сторінках української літератури людина найчастіше постає в межах міста-мегаполісу лише з кінця ХХ – початку ХХІ ст. (художні твори Ю. Андруховича, В. Даниленка, А. Дністрового, С. Жадана, І. Карпи, Г. Пагутяк), проблему жорстокої реальності міста «у період повної руйнації попередніх ціннісних систем і зародження нових моральних, соціальних, культурологічних орієнтирів» [Негодяєва 2010: 340] В. Підмогильний актуалізував та новаторськи охудожнив ще на початку ХХ ст. Його роздуми про роль міста в цивілізації суспільства нерідко суголосні з поглядами вітчизняних і закордонних митців різних галузей щодо процесів сучасної урбанізації, тому в подальшому вони мають реальну перспективу бути введеними до інтермедійно-когнітивного поля наукового аналізу. Пор.: *Знаєте, що таке наше місто? Історична здохлятина. Віками тхне. Так і хочеться його провітрити* (Місто: 104); *Сьогодні він (Радченко) з'ясує, що життя можливе тільки в природі, яку вони покинули й до якої мусять вернутись, а місто, душевне й нудне, – це страшенна помилка історії* (Місто: 237) та *Міста – це захід цивілізації, це монументи на виснаженій землі* (із телесеріалу про резервації Монтано у США (2018)).

Вертикальний контекст роману «Місто» пронизують висловлення, що містять переважно негативні характеристики великого населеного пункту з його специфічними реаліями, які символізують урбаністичний простір: *Місто, що віддалік було біле від сонця й легке, тепер важко нависало над нею (Надійкою) згори. Вона боязко поглядала навкруги. Її глушило гукання перекупок, свистки, брязкіт автобусів, що рушали на*

*Дарницю, і рівне пихкання парової машини десь поблизу на млині (Місто: 21); Блискучі вогні, гуркіт і дзвінки трамваїв, що схрещувались тут і розбігались, хрипке виття автобусів, що легко котились громіздкими тушами, пронизливі викрики дрібних авто й гукання візників разом з глухим гомоном людської хвилі раптом урвали його (Степана) заглибленість (Місто: 38 – 39); В цьому безконечному строкатому шумі, що глушив людську мову й ходу, билось могутнє серце міста. Тут він (Степан) у його грудях бачив залізну систему його тканин, чув голос його, пізнавав його **потайну істоту** (Місто: 182).* Крім виділених контекстів, здебільшого сконцентрованих на понятті «звук, звучання», до емоційно-експресивного арсеналу негативно-аксіологічних засобів «портретування» міста належить низка атрибутивно-субстантивних словосполук та оцінних метафор на зразок *ненажерне місто; дурне місто; суворе, безжальне місто; лежата міста; нетрі міста; темна безодня міста; чужий ґрунт міста; пастка вулиці; слизька київська зима* та ін., що в суспільно-історичних умовах початку ХХ ст. репрезентують осмислення великого міста споконвічно селянсько-патріархальним українським народом як ворожої сили, здатної знищити й духовно поглинути людину.

Основною логіко-семантичною віссю художньої оповіді в романі є поняттєво-контекстуальна опозиція «місто» – «людина». Розшифрування тонкощів взаємодії констант домінантного смислового протиставлення, кожна з яких у прозовому тексті формує власне асоціативно-силове поле з багатьма складниками, дає змогу долучити до текстологічного аналізу ті чи ті дискурсологічні методи і прийоми, а семантико-стилістичну характеристику релевантних лінгвоодиниць – стилістем поєднати з їх лінгвокогнітивним студіюванням. Саме такий комплексний розгляд засобів вербалізації мислеобразу «місто» в індивідуально-мовній картині світу (ІМКС) передбачає новий – інтенційно-рецептивний – підхід до витлумачення мови прози письменника в різних лінгвістичних галузях та інтеграцію дослідницьких спостережень і висновків у межах єдиної наукової парадигми.

За нашими переконаннями, упорядкування мовно-текстової інформації про місто з опертям на логіко-семантичні зв'язки репрезентантів мислеобразу найвірогідніше можна представити у вигляді когнітивної моделі, що допомагає узагальнити й одночас конкретизувати структуру цілісного концепту «міс-

то» та його основних сегментів. В ІМКС В. Підмогильного текстоцентричне поняття «місто», назва якого винесена в заголовок художнього твору, пов'язане з такими поняттями, як «людина», «село», «природа», «локальний простір», «мистецтво», «література» (рис. 1), оприявленими низкою стилістем і риторичних фігур.

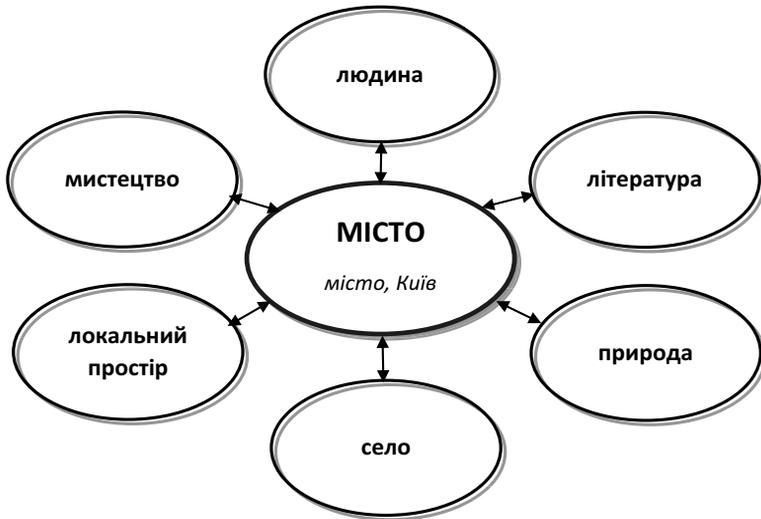


Рис. 1. Когнітивно-польова структура концепту «місто»

У романі В. Підмогильного мислеобраз «місто» конкретизований одним містом – Києвом, у локальному просторі якого відбуваються всі події, вербалізовані в художньому тексті. Утім, попри впізнаваність реалій Києва за власними назвами багатьох внутрішньоміських і географічних об'єктів (пор.: *Степан насунув на чоло капелюха і непомітно дійшов до Сінного базару. Обминаючи його, виїшов на Велику Підвальну й спинився коло ґраток Золотоворітського скверу... Андрійський узвіз...* (Місто: 235); *він минув окриккомком і змінивши ходу на пустинній увечері ділянці Хрещатика між майданом Комінтерну й схилом вул. Революції <...>. Позаду шумів Хрещатий яр, праворуч линула музика з Пролетарського саду, ліворуч шелестів людськими тіннями Володимирський горб* (Місто: 41), деякі з них із часом змінилися, у письменницькій візії поняття «місто» актуалізоване як загалом «великий населений пункт, адміністративний, промисловий, торговий, культурний центр»

(СУМ IV: 751), що постає епіцентром життєвих колізій персонажів роману в умовах різючих суспільних змін. На авансцену художньої оповіді тут виведено наївну молоду людину – Степана Радченка, який абсолютно переконаний, що *Він – нова сила, покликана із сіл до творчої праці. Він – один з тих, що повинні стати на зміну гнилизні минулого й сміливо будувати майбутнє* (Місто: 25). Саме Степанові Радченку автор «віддав» не лише роль головного персонажа твору, а й повноваження режисера та постановника реалістично-психологічної драми про омріяний будівництвом нового життя місто-сад, про «змичку» села і міста: *В місто вливається свіжа кров села, що змінить його вигляд і істоту. І він – один із цієї зміни, що їй від долі призначено перемогти. Міста-сади, села-міста, заповідані революцією, ці дива майбутнього, що про них книжки лишили йому невиразне передчуття, в ту хвилину були йому близькі й збагненні* (Місто: 41 – 42); *З усіх запропонованих на іспиті тем він (Радченко) відразу спинився на «Змичці міста і села». <...> «Змичка міста і села – це міцна запорака майбутніх міст-садів», – кінчив він і здав працю...* (Місто: 43).

Степан Радченко нерідко генерує й ословлює основні ідеї щодо суспільних перебудов на теренах міста, наприклад: *місто своїм розгоном і шумом зворушує людину без міри гостріше, ніж лоно природи ніжністю краєвидів та безладною грою стихій, покликаних тут будувати нову природу, – штучну, отже, досконалішу* (Місто: 141).

Відомо, що таку важливу ознаку художнього прозового тексту, як внутрішньоструктурне поєднання мови автора та мови персонажів активно студіюють у межах сучасної дискурсології. Декодування авторських інтенцій читачами передбачає залучення комунікативного аспекту аналізу художнього тексту / дискурсу, що відбиває два плани комунікації – зовнішній (*адресант-автор* → *адресат-читач*) і внутрішній (*персонаж* → *персонаж*), а за своєю глибинно сутністю – *автор* → *персонаж* → *читач*). На цій основі у структурі художнього дискурсу виділяють авторський та персонажний дискурси [Колегаєва 2010: 103].

У художньому дискурсі В. Підмогильного зона персонажа, репрезентована мовою Степана Радченка, є досить розгалуженою. Її оприявнюють мовно-ситуативні контакти головного героя з іншими персонажами роману «Місто» та його внутрішня мова – «думка у думці, що є ендофазною формою мовлення» [Бехта 2019: 73]. Обидва вияви вербальної комунікації голов-

ного героя постійно сконцентровані на поняттєвому протиставленні «місто» – «село», що рефлексує в його свідомості від неприйняття міста до прагнення зруйнувати будь-яке розмежування міського та сільського простору й, нарешті, до вираження прихильності, а подекуди й відвертого захоплення містом. Пор.: *Степан не витерпів і енергійно втрутився в розмову. – Ви помиляєтесь, товаришу, – сказав він до інструктора, – українізація повинна скріпити змичку міста і села* (Місто: 46) та *Чому, властиво, він (Радченко) має себе за зрадника? Хіба мало людей покидає село? Міста ж ростуть коштом села – це нормально, цілком нормально. До того ж його ВИІШ – економічна, і, її скінчивши, однаково на село не вертатись. Місто призначено йому за оселю* (Місто: 69).

У творі В. Підмогильного Степан Радченко персоніфікує та символізує узагальнений образ людини майбутнього, свого часу запрограмований радянською владою. Саме через призму світосприйняття сільського хлопця спроектовано та різноаспектно вербалізовано ключовий мислеобраз «місто». Тому виокремлення концепту «людина» в лінгвокогнітивному просторі художньо-персонажного дискурсу є не менш важливим. Його структура (рис. 2) засвідчує дещо щільнішу конфігурацію складників, ніж у будові концепту «місто» (пор.: рис. 1), а це означає, що дискурсивна зона персонажа є найвпливовішою у формуванні аналізованого мислеобразу.



Рис. 2. Когнітивно-польова структура концепту «людина»

Наявність спільних компонентів у структурі двох логіко-семантичних утворень, по-перше, прогнозує установалення протилежних – об'єктивного та суб'єктивного – напрямків концептуалізації взаємопов'язаних понять «місто» – «людина» в ІМКС В. Підмогильного; по-друге, дає змогу визначити основні лексико-тематичні та семантико-асоціативні лінії, які забезпечують змістову зв'язність і цілісність мислеобразу «місто» у вертикальному контексті роману: «місто» ↔ «село», «місто ↔ «природа», «закритий простір» ↔ «відкритий простір», «місто» → «мистецтво» → «література», «місто» ← «кохання» → «природа».

Опозиція «місто» – «село» насправді концентрує всю художню оповідь в аналізованому романі. У самосвідомості Степана Радченка вона репрезентує глибше смислове протиставлення «чужий» – «свій», що поступово змінює оцінні полюси у поглядах сільського хлопця на місто і село: *Степан виразно почував зараз всю важливість своїх обов'язків, що чуття їх був утратив на мить, ступивши на чужий ґрунт міста* (Місто: 38) та *Він не раз уже спостерігав у собі зміну, примусом одвертаючи від неї думки, а тепер мусив признатись собі одверто – село стало йому чуже. Воно потьмарніло в його спогадах, як блідне ліхтар у проміннях дня, але тяжіло над ним, як докір, як тривога* (Місто: 68).

Символьного значення у мові роману набуває стилістема *камінь*, що, як і контекстуальні синоніми *брук*, *кам'яниця*, *мур* та ін., є постійним атрибутом міста, на відміну від стилістем *весна*, *природа*, *степ*, *поле*, які традиційно символізують село: *Назавжди покине це місто, чуже його душі, цей камінь, ці збудні ліхтарі!* (Місто: 234); *за горбом він почував місто і себе – одне з безлічі непомітних тілець серед каменю й розпорядку. На порозі жаданого бачив себе вигнанцем, що покинув на рідній землі весну й квітучі поля* (Місто: 33). Із-поміж перерахованих стилістем істотної семантико-смислової трансформації зазнала лексема *природа*, своєрідно концептуалізована в художньо-персонажному дискурсі В. Підмогильного.

У рецепції головного героя поняття «природа» чітко диференційоване щодо міського (закритого) та сільського (відкритого) локальних просторів: *Ніщо не викриває так штучності міста, як саме весна, розтоплюючи й тут сніги, але оголюючи мертвий брук замість сподіваного зела, – а хлопець прагнув зачутти дух возкої ріллі, втопити очі в зелену далечінь полів,*

у чорні смуги пухкого ґрунту. Навкруги він бачив страшне погноблення природи, і дерева камінних вулиць та обгороджених садків, замкнених тут у клітки, як дивовижні тварини по звіринцях, журно простягали йому своє набрякле гілля (Місто: 97). У розлогому лінійному контексті первозданну природу весняного села репрезентують слововживання *зело, рілля, поле, ґрунт*, а прихід весни в місті – *мертвий брук і дерева*, асоційовані в закритому просторі з *дивовижними тваринами по звіринцях*.

На основі протиставлення «місто» – «природа» ословлено авторську позицію щодо рушійного впливу темпоритму міста на психіку селян, які потрапили в його силове поле. Спостерігаючи за змінами пір року, Радченко помічас, що цивілізаційні підвалини міста «перепланували» природний колообіг: *По цих жовтих застілках осені місто вступало в смугу свого буяння, прокидаючись після літньої сплячки. <...> Починалось власне життя міста, весна його творчості, такої замкненої в мурах і разом такої безмежної* (Місто: 81); *місто пишно розгорнуло свої білі артерії і гордовито піднесло своє чоло. Засипане холодними пластівцями, воно доходило апогея творчості, достигало, напружувалось, щоб навесні, скинувши вінчальну фату, починати своє зав'ядання* (Місто: 97). У наведених контекстах лексеми *осінь, зима, весна* функціонують як енантіо-семанти, що в структурі своїх лексичних значень набувають «неприродних» ознак і в такий спосіб символізують штучність міста порівняно з усталеним життя села.

В. Підмогильний, «зануривши» сільську людину в урбанізований простір, одним із перших українських письменників початку ХХ ст. концептуалізував *місто* як визначальний чинник у цивілізаційно-історичному розвитку / руйнації суспільства. Перспективним уважаємо подальше студіювання наративної та персонажної зон художнього дискурсу, що доповнить цілісну характеристику логіко-семантичних складників мислеобразу «місто» в індивідуально-мовній картині світу письменника.

Бехта І. *Думка у думці* як ендофазна форма мовлення в художній проєкції персонажного дискурсу. *Лінгвістика*. Луганськ, 2019. № 1 (40). С. 73 – 84.

Колегаєва І.М. Зображення персонажного дискурсу як жанрово детермінований вияв комунікативної вторинності в художньому тексті. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія: Романо-германська філо-*

логія. *Методика викладання іноземних мов*. Харків, 2010. Вип. 61. С. 102 – 107.

Негодяєва С.А. Урбаністичний хронотоп у творчості А. Дністрового. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство*. Бердянськ, 2010. Вип. XXIII. Ч. 1. С. 339 – 347.

Підмогильний В. Місто. Нью-Йорк, 1954. 298 с. (Першотвір).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Місто. – Підмогильний В.П. Місто. Київ, 1989. 448 с.

СУМ. – Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970 – 1980.

REFERENCES

Bekhta, I. (2019). Thought in thought as an endophase form of speech in the artistic projection of character discourse. *Linguistics*. № 1 (40), 73 – 84 (in Ukr.).

Kolehaieva, I.M. (2010). The image of character discourse as a genre-determined manifestation of communicative secondaryness in artistic text. *Bulletin of KhNU named after V.N. Karazin*. Kharkiv, Vyp. 61, 102 – 107 (in Ukr.).

Nehodiaieva, S.A. (2010). Urban chronotope in the works of A. Dnistrovyi. *Actual problems of Slavic philology*. Berdiansk, Vyp. XXIII, Ch. 1, 339 – 347 (in Ukr.).

Pidmohylnyi, V. (1954). *Misto*. New-York (in Ukr.).

LEGEND

Місто. – Pidmohylnyi, V.P. (1989). *Misto: Roman, opovidannia / Uporiad. R. Movchan ta V. Shevchuka; Vst. sl. V. Shevchuka; Prymit. R. Movchan [City]*. Kyiv: Molod, 448 (in Ukr.).

СУМ. – Dictionary of the Ukrainian language (11 vol.). (1970– 1980). Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 12.04.2021

Nataliia Holikova

MENTAL IMAGE «CITY» IN THE ARTISTIC AND CHARACTER DISCOURSE OF V. PIDMOHYLNYI

The article analyzes the expressing-depicting means of verbalization of the mission «City» in the same name V. Pidmohylnyi's novel, based on the logical-semantic opposition «City» – «Village».

It is noted that the study of the verbalized constants of the specified contrast is an important issue for integrative linguistic history, which interacts with such scientific industries as linguistic culture, cognitive linguistics, sociolinguistics, communicative linguistics etc. The concept of a character discourse is actualized: the most important sign of the novel «The city» V. Pidmohylnyi's combination of the language of the author and the language of the main character of the work – Stepan Radchenko. It is proved that the discursive zone of the character is the most influential in the formation of the analyzed mental image. The semantic-stylistic features of the «City» are traced, which concentrates artistic narrative of a proactive piece and appears a dominant component of the cognitive-field structure of the relevant concept. Its lexical-thematic and semantic and associative lines, which provide content to the connectivity and integrity of the mental image in the vertical context of the novel: «City» ↔ «Village», «City» ↔ «Nature», «Closed space» ↔ «Open Space», «City» → «Art» → «Literature», «City» ← «Love» → «Nature» etc. The conclusion is emphasized that V. Pidmohylnyi one of the first Ukrainian writers of the beginning of the twentieth century. Conceptualized the city as a decisive factor in civilization-historical development of society, «immersing» a person from the village to urbanized space – anthropogenic landscape, «second nature».

Key words: character discourse, concept, semantic and associative field, linguistic-aesthetic sign, stylistema.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.5>

УДК 811.161.2'38

«СТАЮ УРБАНІСТОМ, НЕ МОЖУ БЕЗ МІСТА...» (МІСТО І ЛЮДИНА В ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ХХ СТОЛІТТЯ)

СЮТА

Halyna

Галина Мирославівна,

SIUTA,

доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стилістики, культури
мови та соціолінгвістики Інституту
української мови НАН України,
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
01001

Doctor of Philological Sciences,
Senior Researcher of Department
of stylistics, language culture and
sociolinguistics of Institute of the
Ukrainian Language of the National
Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskiy St., Kyiv 01001, Ukraine

E-mail: siutagalia@gmail.com

E-mail: siutagalia@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3273-1644>

*У контексті активного розвитку теми міста в українській літературі, що був зумовлений соціокультурними чинниками й інтелектуальними запитами доби від кінця XIX ст., формується новий – урбаністичний – тип світосприймання і відповідна йому урбаністична картина світу з ядерним макроконцептом **місто**. Із цими змінами скорельовані трансформації принципів і засобів мовоопису **міста**, переміщення акцентів із характерного для класичної літератури змалювання типових або унікальних міських пейзажів і картин побуту на масштабне відтворення багатовимірного соціально-культурного урбанотексту. При цьому незмінно центральною й актуальною для осмислення залишається проблема «взаємовідношення» **міста і людини** (ставлення людини до міста, впливу міста на людину тощо).*

***Місто** в поетичному дискурсі ХХ ст. – це поліаспектне середовище, в якому формується відмінний від традиційно-патріархального соціально-психологічний тип особистості. Життя цієї особистості може бути гармонізоване з життям міста або ж протиставлене йому.*

*Трактування **міста** як штучного, не гармонізованого з життям людини і природи простору – це своєрідний ментальний рефлекс традиційної для української літератури опозиції «село / природа – місто». В асоціативно-семантичному розвитку ключових понять цієї опозиції протиставляються ознаки*

«духовне – бездуховне», «природне – штучне», «традиційне – модерне», «давнє – сучасне», «національне – денационалізоване».

Знакова реалізація образу **місто** – його показ як механізовано-прагматичного середовища, де відбувається моральна деградація і знеособлення людини. Загальну картину такого негативного показу доповнюють поетичні описи буття людини в місті, в яких домінують семи 'аморальність', 'байдужість', 'самотність', 'розгубленість'.

Позитивний аспект стосунків **людини і міста** спостережено в контексті вербалізації мотиву інтегрованості людини в життя міста, коли людина почувається органічною частиною урбанопростору.

Ключові слова: поетична мова, поетичний текст, урбаністичний дискурс, образ **місто**, образ **людина**.

На різних етапах становлення й розвитку української літератури, у різних її жанрово-стильових та естетичних форматах тема **міста** – одна з послідовно, хоч і не однаково інтенсивно опрацьовуваних. Магнетично привабливою для українських письменників вона стає вже від кінця XIX століття (згадаймо повісті І. Нечуя-Левицького «Хмари», І. Франка «Борислав сміється»), а впродовж першої третини XX століття набуває «креативного піку». Поезія П. Тичини, М. Йогансена, М. Рильського, Юрія Клена, М. Зерова, П. Филиповича, М. Драй-Хмари, Михайля Семенка, О. Олеса, Б. -І. Антонича, проза В. Підмогильного, Г. Михайличенка, М. Хвильового А. Любченка засвідчили оформлення концепції художнього урбанізму та її максимальну світоглядно-естетичну суголосність інтелектуальним запитам тогочасного соціуму, а тому й блискавичне «приживлення» в українській словесності. У ширшому вимірі лінгвокультури йдеться фактично про інтенсивне формування національного урбаністичного дискурсу [див.: Павличко 1997: 206; Фоменко]. Його вершинний макрообраз засвідчує утвердження нової, мотивованої посиленням пізнанням **міста** й зорієнтованої на його всебічний показ **урбаністичної картини світу**. У зв'язку з цим помітно трансформуються, оновлюються характерні для класичної літератури принципи містоопису, сконцентровані передусім на змалюванні типових або унікальних, упізнаваних міських топосів та пейзажів: «на зміну хатинам, лісам і лугам приходить новий індустріальний і сучасний, технічний, технологічний або техногенний, пейзаж» [Кирчанів]. На цьому тлі масштабного творення соціально-культурологічного міського тексту домінантний

упродовж століть концепт *села* як середовища акумуляції й збереження традицій, плекання й помноження етнокультурних стереотипів поступово периферизується, хоч і не втрачає актуальності. Надалі розвиток українського урбаністичного дискурсу відбувався динамічно й різноаспектно, в кореляції з художніми цінностями естетичних платформ, у межах яких творили письменники – модерністи, соцреалісти, шістдесятники, вісімдесятники, постмодерністи.

Визначальною для становлення національного художнього урбанізму стала модерністська естетика. Вона показово від-рефлексувала світовідчуття, самоусвідомлення й самооцінювання людини, що опинилася у вирі індустріалізації та спричиненою нею «переломлювання» сільської культури в міську. Максимально релевантна в осмисленні й відображенні цих змін художня практика модернізму «або перестала орієнтуватися виключно на село, або й зовсім від нього відмежувалась. <...> ці зміни виводили її на загальноцивілізаційний змістовий простір, де місто мало свій сформований побут, буттєві ідеали, особливий погляд на світ, який постійно розвивався і дуже рідко орієнтувався на давнину» [Фоменко].

Для більшості українців перехід від традиційно-патріархального до індустріально-модерного суспільства виявився достатньо травматичним, оскільки багато в чому був пов'язаний із руйнуванням звичаєвої свідомості, девальвацією вікових цінностей. Болісність ситуації поглиблювала також потреба прижитися в чужому й незрозумілому просторі міста, адаптуватися до його інтенсифікованого, кардинально відмінного від плінно-сільського ритму. Тому природно, що в українській літературі цього періоду тема *впливу міста на людину* реалізується не просто як центральна, а радше як національно-симптоматична: «ставлення до міста стало лакмусом позиції митця, а дискурс міста позначений глибоким і болісним конфліктом. Адже, зрозуміло, місто не є просто темою, топосом чи типом пейзажу. Місто є символом певного типу свідомості як автора, так і його героя. Ця свідомість <...> пізнала філософські сумніви, розчарування й біль самотності, алієнацію, внутрішню дисгармонію» [Павличко 1997: 206]. Переконали підтвердження цьому – проза О. Кобилянської, В. Підмогильного, М. Хвильового, поезія неокласиків (М. Рильський, П. Филипович, М. Драй-Хмара, М. Зеров) та футуристів (Михайль Семенко, Гео Шкурупій). У них *місто* постає як фрагмент новітньої індустріалізованої реальності, що відкриває людині необмежені можливості розвитку, однак при цьому здатне цілковито

знеособити її. Це, у свою чергу, спонукає людину протистояти впливові міста і на тлі очевидної урбанізації психології прагнути до збереження тожсамості, морального стрижня, особистісної свободи. Таке трактування проблеми «місто – людина» органічно (хоч і несиметрично) скорельовувало розвиток українського модерністсько-урбаністичного дискурсу з європейським, зокрема із творчістю Е. Верхарна, Р. М. Рільке, Л. Арагона (В.П. Агеєва, Т.С. Возняк, В.Г. Фоменко, М.В. Штогрин, С.І. Лушій). Надалі, по-різному діалогуючи з модерністськими принципами містоопису, до творення масштабного поетичного урбанотексту активно долучилися В. Сосюра, Є. Плужник, Д. Павличко, Л. Костенко, І. Драч, В. Коротич, Б. Рубчак, І. Калинець, І. Жиленко, О. Забужко, Ю. Андрухович. Їхні твори за свідчують багатогранність ментально-оцінних проєкцій *міста* як індустріального, соціального, культурно-історичного, освітнього, інформаційного, побутового середовища життя сучасної людини [пор. також: Лотман 2004: 121, 239] і простору її особистісної реалізації.

Попри виразні відмінності, характерні для поетичних практик різної світоглядно-естетичної спрямованості, наскрізно спільною для них рисою є амбівалентне трактування образу *міста*: для людини це водночас і небезпека (агресивне, руйнівне для психіки й духовності середовище), і благо (простір необмежених можливостей розвитку).

Трактування *міста* як чужого для людини, не гармонізованого з її природними потребами простору – це логічне продовження традиційної для української літератури опозиції «село / природа – місто». Її художні витоки спостерігаємо, наприклад, у поезії Г. Сковороди «В город не піду багатий...», виразну експлікацію – у повісті І. Нечуя-Левицького «Хмари». Е.С. Соловей слушно відзначає також перегук неокласичної концепції опису міста з його інтерпретацією в поезії П. Куліша, у якій звучить «оскарження метушні і тлуму з їхніми низькими пристрастями». І в літературі, і в суспільній свідомості ця опозиція аксіологізується в актуальній донині антитезі *село – місто*, парадигматичний розвиток якої оприявнює протиставлення ключових ознак *природне – штучне, традиційне – модерне, духовне – бездуховне, національне – денаціоналізоване*.

Протиставлення *міста* і *села* як штучного й природного середовищ буття людини, в яких формуються кардинально протилежні типи світовідчужування. соціальної та моральної самоідентифікації, – давня тема в українській поезії. Дуже рельєфно вона ословлена ще в згаданому вірші Г. Сковороди

«В город не піду багатий...»: *В город не піду багатий – на поля я буду жити, / Вік свій буду коротати там, де тихо час біжить. / О діброво! О зелена! Моя матінко свята! / Тут веселість лиш для мене щирю тишу розгорта. / Бо міста, хоча й високі, в море розпачу штовхнуть, / А ворота і широкі у неволю заведуть./ <...> / Ні, не хочу їздити в море задля золотих одеж, / Бо вони ховають горе, сум і страх, журу без меж...* Морально-етичні пріоритети мандрівного філософа, ментально й емоційно зрощеного із світом природи, у тексті чітко марковані компонентами образно-асоціативних парадигм: **місто** – море розпачу, неволя, золоті одежі, горе, сум і страх, жура без меж, неволя; **село** – зелена діброва, тихо час біжить, веселість, щира тиша тощо; рефреном (*О діброво! О зелена! Моя матінко свята! / Тут веселість лиш для мене щирю тишу розгорта*), також прикінцевою висновково-вітальною формулою (*Здрастуй, любий мій спокою! Ти навіки уже мій! / Добре бути нам з тобою: ти для мене, а я твій. / О, діброво! О свободо! Я в тобі почав мудріть. / І в тобі, моя природо, шлях свій хочю закінчить*).

Поезія ХХ століття показово підтримує й розвиває художню концепцію міста, яке «створене всупереч Природі й перебуває в боротьбі з нею» [Лотман 2004: 321], а тому втомливе для людини. Цікаво, що відповідні мотиви характерні й для схильних до апологетизації міста модерністських стильових моделей: *Город сіяє огнями, / Люди, каміння і шум... / Я ж пропливаю морями / Тихих, розпачливих дум. / Город сіяє огнями, / Гамір, людська суєта...* (М. Рильський); *У городі, де грають струни п'яні, / Де вічний шум, де вічна суєта, / я згадую слова твої неждані...* (М. Рильський); *У місті – / дим і заводи, / де в обідній, / шумливий час / гудки горласто заводять!* (А. Михайлюк); *Тулю тісніше сірий плац, / Прижмурюю ще сонні очі / І ждую на крихточку тепла / В трамваї, що як смок скрегоче* (В. Вовк). У поетичній мові уявлення про виснажливість, draжливiвiсть урбаністичного ритму життя, усвідомлення його руйнівного впливу на людську психіку мають вияви у «мікрообразах міських реалій з емотивним ореолом нервового збудження» [Ставицька 2000: 171]. Найчастіше їх вербалізують звукові образи (*гамір, галас, шум, вічний шум, вічна суєта, шумливий час*), епітетні характеристики (*галасливий, крикливий, гамірливий, горластий*), динамічні звукові метафори (*гудки горласто заводять, грають струни п'яні*).

Цілісність психоемоційного портретування містян доповнюють також нечисленні позитивно марковані звукові образи

й характеристики: *Довірся сутінкам, о людино, / коли вони обіцяють диво. / Відштовхнись від золоті стіни дня / і побреди по вулицях, що дзвенять / кленами і зірками, музикою і сміхом, / шепотом, каблучками* (І. Жиленко); *Іду майданом, розгортаю листя / і слухаю вечірній спів соборів. / Неначе десь повільно бродять гори / і щось говорять, входячи до міста* (І. Жиленко); *ти будеш в місті, як на небесі. / Пастельна тиша. Лиш нахилена блакить, / Академічною алея шелестить. / Там спорожнілі лавки* (В. Неборак). Позитивну тональність контекстів створюють образи *тиша* (епітетизований оказіональним колірним означенням *пастельна* та високопоетичним порівнянням *як на небесі*), *вечірній спів соборів, дзвін, музика, сміх, шепіт*. Нейтральним на цьому тлі сприймається звуковий образ *гамірливого міста*: *Греблі жовтих мурів, денний вулиць гамір / від берега по берег, тінь вінків дубових* (Б.-І. Антонич); *Дубове листя, терези купців, цигани, / щоденний гамір і щоночі вічні зорі* (Б.-І. Антонич).

Прагнення позбутися зумовлених впливом міста негативних емоцій і станів (незадоволення, роздратування, розгубленості) висловлюють також ліричні персонажі в поезії шістдесятників: *Я тікаю від себе, від муки і втоми, / Від крикливих окатих міст* (В. Симоненко).

Ідеальний для ліричних героїв спосіб збереження чи відновлення емоційної стабільності поети визначають більш ніж традиційно: *втеча в село, на лоно природи*¹: *В ті дні жорстокої лихої прози / я проміняв нудний столичний град / на затишок щасливої Люкрази / і холод кам'яниць на тепло хат* (Ю. Клен); *вирвавшись з міста / перлось таксі, / а назустріч – / вози й гарби!* (А. Михайлюк); *Шумить у серці вітер, кров огонь бурлить. / О, допекла вже бруків, мурів, цегли гидь! / На берег моря туга, в край землі жене, / де океан манить піснями хвиль мене / Покину стукіт вулиць та піду, де пристань, / де лине протяжна пісня* (Б.-І. Антонич); *Коли у місті нічим продихнути, / вдягася ти зелену уніформу / і позаняєш волошково «Ниву» / на простір, на повітря, / на природу* (П. Перебийніс). І навіть у творах авторів, яких умовно можна зарахувати до «генетично урбаністичних» (як-от Ірина Жиленко), ліричний персонаж, що максимально інтегрований у світ міста, для духовної рекреації шукає острівців живої природи. Такими

¹ У контексті протиставлення руйнівного впливу міста і відновлювальної, духовно-рекреаційної сили природи щодо людини не можна не згадати класичного зразка українського імпресіонізму – новели М. Коцюбинського «Intermezzo».

мініпросторами психоемоційного комфорту для нього стають *парк, сквер: Сиджу я на лаві, у скверіку / бачу, / як мують шибики, розвантажують хліб. / Думки мої світлі, дзвінки і дитячі, / мов чиста вода на прозорому склі* (І. Жиленко); *В міському чохленькому скверіку / дощ лікував мою істеріку. / Бив по обличчю навідліг – / аж поки не змірився сміх* (І. Жиленко).

У вірші Петра Перебийноса «Відчуття порожнечі» контрастні простори психологічно комфортного й некомфортного буття людини *місто* і *село* протиставлено в образах *асфальт – чорнозем, земля, пор.:* *Повертаюсь до міста <...> / з космічних просторів чорнозему. / І щоразу морока з тією землею <...> / Відшкрябую ту землю / від шкіри, від серця. / Відриваю від себе. / А земля пручається, / в горлі клубком обертається. / Ніяк не можу примирити / чорнозем з асфальтом. / Відриваю землю від себе, / а себе від землі. / І лечу в порожнечу.*

Концепт *міста* як *деструктивного середовища*, яке «прирікає на смерть: якщо не фізичну, то духовну, моральну» [Клепець], як *простору аморальності, бездуховності* теж наскрізно актуальний для української поезії (М.І. Ільницький). Спостережений у згаданому вище вірші Григорія Сковороди «В город не піду багатий...», у поезії М. Старицького «Місто спить» [Поліщук 2005: 118 – 123], він має очевидні паралелі (які увиразнені новими нищівно-інвективними акцентами) у мовотворчості Б.-І. Антонича: *Місто спить. Млою густо повіті, / Маячать кам'яниці жахні... / Знишло все; тільки збещені, ситі / Ще чигають на втіхи смачні; / Наласуючи за день утробу, / Тра додати їй розкош і вночі, – / Вдовольнити нервову хворобу, / Іншу жизнь для ухиття рвучи... / <...> / Де розпуста гуля без покрови, / Де нема ні порад, ні жалю; / Де жага й милування любові / Продаються у п'янім хмелю; / Де щоночі від смерку до рання / Топлять мозок і душу в багні, / Де конає гірке безталання / Попід тином чи в річці на дні... / <...> / І буя, скаженіє Содома, / П'яний бенкет шумить і гуде, / Поки звалить поганців утома, / Поки зляже нетребство бліде... / Місто спить; кам'яниці-озії / Бовваніють у хмуристій млі; / Вже й тружденні заплющили вії, / Спочивають старі і малі... (М. Старицький) // Ждучи рідких окрушин крихкого щастя, / прочуваєм інші цілі. / Мов зонд у рану, розпач грузне в наші душі. / Але за муром джаз і танці лампівнів, балет балончиків, хор барв, мов хор гобойв, / і жовті груди велетенських стадіонів / зітхають глухо під бурхливою юрбою. / <...> / а сонце, мов павук, / антен червоне павутиння розп'явши, / мов мертві мухи, ловить і вбиває звуки. / Мистці рослин – тюльпани, дбаючи за форму, / припавши на коліна,*

барвно й гарно гинуть, / а за законами нам невідомих формул / вирують дні й міста.

Бачення міста і художні принципи й засоби його мовоопису в ідіостилі Б.-І. Антонича – дуже знаковий фрагмент національної поетично-урбаністичної картини світу. Його незаперечна домінанта – підкреслення не просто аморальності, а тотальної гріховності, духовної деградації містян: *Місяць <...> став місто клясти / За всі гріхи і всі провини, / за малість, зрадність і підлоту, / за злочини, що повне ними / кубло презирства і голоти. / Тоді розпутники і гарпатоги / покутних псалмів заспівали, / і калібани били в дзвони, / й гетери, мов кобили, ржали. / Мерзенні, сороміцькі, мертві / люїзи з ліжок виходили / <...> / Гримить підземний лоскіт здаля, / вдаряє в мури буря дзвонів, / і місто котиться в провалля / під лопіт крил і мегафонів («Кінець світу»); На ніч сплітаються коханці, мов гарячий хміль. / Червоні раки ламп повзуть по меблях і по стінах, / холоне тіло в сні, душа гниє й сріблиться цвіль («Концерт з Меркурія»); заламавши руки сині, / рятунку кличе ніч намарне, / колишуться п'яниці й тіні / біля кульгавої ліхтарні. / <...> / В корчмі із зорями й дзвінками, / де дупії і сажотруси / співають гімни над склянками / і славлять ніч і чар спокуси... / В кублі химер, верзінь, наруги / під хлип свічок – тремтливих птахів / ворожать дупіям папуги, / і грузнуть в стіл слова, мов цвяхи. / Знічев'я плачуть горлорізи / і сповідаються горілці, / і, мов павук, у горло лізе / забутий спів, подертий в кільця. / Знов сажотруси стягом гімну / життя похвалу залопочуть... («Балада провулка»). Прикметним для наведених контекстів є кореферентний ряд назв мешканців міста, що об'єднує акцентовано негативні номінації за різними ознаками: п'яниці, мужоложники, шулери, дупії, сажотруси, голота, горлорізи, гетери, розпутники та ін. Загальну індивідуально-авторську картину сприймання й оцінювання міста як кубла презирства і голоти моделюють образи гидь, бруд, зла суєта, гріхи, провини, малість, зрадність, підлота, злочини, наруга.*

Емоційний портрет містянина у поетичному мовосвіті Б.-І. Антонича окреслюють негативно-оцінні метафори (рідкі округини крихкого щастя, розпач грузне в наші душі, гірке насіння), експресеми (смуток, розпач), порівняння (мов зонд у рану). Пор.: *Йдуть люди жовтих міст, і їхні очі сяють, / хоч смуток вглиб ховають, мов гірке насіння; Ждучи рідких округин / крихкого щастя, прочуваєм інші цілі. / Мов зонд у рану, розпач грузне в наші душі.*

У негативному стилістичному реєстрі окреслено також образ кохання, яке в місті набуває вульгарно-продажного характеру: *мужчини в сивих пальтах із кишень виймають зорі / і платять їх паннам за п'ять хвилин кохання, мальовані квітчасто кубла чесних сімей* (Б.-І. Антонич).

Проілюстрована мовно-естетична модель інвективного опису міста і його руйнівного впливу на людину не стала домінуючою, однак немає підстав також констатувати її цілковиту стагнацію чи відмирання в українській поезії. Час від часу вона в різних форматах реактивується в окремих творах: *Тут стільки злої суєти / ми нагромадили круг себе, / що вже розведено мости / між тротуарами і небом* (І. Жиленко); *Серед міських «пустель», ефірних полювань – / Світ задихнувся й згрік від копоті і бруду* (Т. Матвієнко).

Із національною та світовою мовно-естетичною традицією цілковито суголосні авторські осмислення наслідків аморальності міста через апеляції до прецедентного тексту Святого Письма. У Б.-І. Антонича це референція до переказу про світовий потоп: *О пуцо з каменю, коли тебе змете новий потоп?* (Б.-І. Антонич, «Нічгород»). У мовостилі сучасної діяльної поетки С. Гурко стрижневим в оцінюванні морального портрета міста і містян стає образ Вавилонської вежі, осучаснений образом атомної бомби – інструментом кари і тотальної руйни.

Серед ключових проблем літературно-художнього урбанізму – *самотність і беззахисність людини в місті*. Знову-таки, її художня генетика закорінена в патріархально-сільській свідомості, що домінувала в час утвердження урбанокультури: «люди, які опинилися між містом і селом: відірвавшись від сільського середовища, так і не змогли повністю прижитися в міському» [Луцій]. І попри те десятки тисяч українців не змогли опиратися магнетично-притягальній силі міста, яка була зумовлена, зокрема, тим, що «простір міста конденсований, люди, ресурси та ідеї рухаються в ньому швидше, ніж деінде» [Возняк]. Це відбито в однойменному вірші Михайля Семенка, де *місто* постає епіцентром динаміки індустріального життя: *візники – люди / трамваї – люди / автомобілібілі / бігорух рухобіги / рухливобіги / кару / селі / <...> / кохатъ кахикатъ / життєдатъ / життєрух*. Межову експресивність авторського сприймання ритму міста наявні на той час в українській мові лексеми не «покривають», тому поетичний словник поповнюють численні новотвори із семами 'рух', 'біг', 'активне переміщення' – *автомобілібілі, бігорух, рухобіги, рухливобіги, кару-селі, життєрух*.

Однак не всі вихідці із сільської місцевості змогли повністю прижитися в місті й почуваються в його буттєвому вирі так органічно, як ліричний герой Семенка. Тому в поезії модернізму актуалізується мотив екзистенційної несумірності *міста* й *особистості*, окреслюється і поступово посилюється тенденція до показу *міста* як *простору знеособлення людини*, її «розчинення» в *натовпі*. У поетичній картині світу цей фрагмент осмислення пов'язаний з образами *мурашник* і *лабіринт*.

Образ знеособлення, максимального розчинення особистості в *натовпі* – це образ *великого мурашника, муравлиська (муравлисько – розм. Те саме, що мурашник)* [СУМ IV: 827]). Така метафора динамічного велелюддя, зафіксована вже у прозі І. Нечуя-Левицького, дуже популярна в різночасових прозових і поетичних описах *міста* й самоцінок, самовідчужань, поведінки людини в місті: *Як віко скриню, ніч прикрила муравлисько міста, / в долинах забуття ростуть гіркі мигдалі сну* (Б.-І. Антонич); *Важко простежити шлях людини в такому кипучому велетенському мурашнику, як місто з кількомільйонним населенням* (Л. Дмитерко); *А ще полюбилося Дідькові напривечір сидіти на дахові біля вежки з бляшаним півником-погодником <...> та зирити на місто, полонене людською метушливістю й невгомонням. У тім мурованім мурашнику копошіли люди, машини і навіть дерева, хирляві й ниці тут, серед каміння. Люди завжди спішили, буцім гнались одне за одним, машини переймали їх, тіснячи на хідники, де вже котилися великі товпи* (В. Дрозд). Візуально-емоційне зближення, а іноді й ототожнення образів *міста* і *мурашника* увиразнюють епітети із змістомодельовальними семами ‘дуже кількісно великий; численний’, ‘дуже динамічний’ (*велетенський, гігантський, кількомільйонний, кипучий*) та розгорнуті метафоричні описи (*місто, полонене людською метушливістю й невгомонням; у мурованім мурашнику копошіли люди*).

Ментально комфортним, сприйнятним для читача засобом показу заплутаності життя людини в місті, складних і часто марних пошуків виходу з різноманітних ситуацій став традиційний для української та світової поезії образ *лабіринт*. Його накладання на урбаністичну картину світу передусім пов'язане з осмисленням проблеми загубленості й розгубленості людини в місті. Це, у свою чергу, актуалізує мотив *блукання* як способу самопошуку і самовіднайдення людини у велелюдді міста: *Блукаю містом. Парками. Або / приходжу в дім, де речі пам'ятають / тепло моїх долонь* (І. Жиленко); *десь любов моя на Ринку заблудила, / десь отам, / між ренесансом і бароко*

<...> *десь любов моя пропала серед Ринку, / між перекупками, три століття тому* (І. Андрусяк); *авжеж не райський сад не світять помаранчі / загублено стежки і втрачено сліди / а все що є у нас ліхтарик на підзамчі / і треба нам туди* (І. Андрусяк); *Стала чиясь донечка доросла, / викинули ляльку на смітник. / Скільки нас розгублено по місту! / Як печально відживаєм ми!* (І. Жиленко). Прикметними для таких контекстів є передусім дієслівні метафори, які відбивають напруженість процесу втрати – пошуку (*блукаю містом, любов пропала / заблудила, загублено стежки, втрачено сліди, печально відживаєм*).

В одному з віршів Ірини Жиленко негативний вплив міста на ліричну героїню та її оточення представлено в оригінальній ідентифікаційній метафорі з образами *тир* («Закрите або напівзакрите приміщення, спеціально пристосоване для навчальної й тренувальної стрільби з ручної вогнепальної та пневматичної зброї» [СУМ X: 118]), *мішень* («Штучна або природна ціль при навчальній та тренувальній стрільбі. // Об'єкт для стрільби, влучання. 2. *перен.* Про того, хто є предметом нападок, глузувань, переслідувань» [СУМ IV: 761]): *Не місто – тир, де все – мішень: / бомжі, дами, і боби, і Бобики, / діти, квіти, вальси, я і ти.*

Позитивний аспект стосунків людини та міста, життя людини в місті спостерігаємо в контексті реалізації *мотиву цілковитої інтегрованості людини у життя міста*. Таку логіку соціального розвитку вже достатньо послідовно рефлексує поезія другої половини ХХ століття. І дуже знаково, що, сприймаючи місто як «свій» простір, за принципом «знаємо те, що любимо й любимо те, що знаємо», ліричний персонаж цієї поезії вже не так зазнає впливу міста, як сам впливає на нього, гармонізує відповідно до своїх матеріальних та духовних потреб. І, як наслідок, почувається його органічною частиною й насолоджується цими відчуттями. У текстах їх вербалізують розгорнуті модально-оцінні структури *прекрасно почувати себе часткою міста, не можу без міста, повертаю до рідного пекла, пливти в одному вальсі із безсмертним містом тощо: прекрасно почувати себе часткою міста, / чудесної машини наших днів* (В. Сосюра); *Стаю урбаністом. / Не можу без міста. / Кляню вже село те, / калюжі, болото. / Зітхаю і марю / сухим тротуаром. / А врешті вертаю / з немилого раю / до рідного пекла. / І дихає спека / хмільною, живою / журую-травною <...> / Ах, місто химерне! / Тобі не до мене. / Ти косиш газони. / Ти прошиш озону. / Ах, місто!.. / Стаю урбаністом.* (П. Пирейбініс);

*Мине іще сто тисяч літ і двісті. / І знов з бруньок рвоне на волю листя, / і знов синичка в ньому задзвенить. / І я пливтиму, юна і врочиста, / в одному вальсі з цим безсмертним містом, / у вальсі, дзвінко-синім од весни! (І. Жиленко); **Маленька міщанка великого міста** / безжурно зітхнула вві сні (І. Жиленко).*

Позитивне ставлення людини до міста переконливо естетизують метафори, а яких родова номінація *місто* чи її видові конкретизатори – урбаноніми контекстно корелюють із:

– назвами почуттів, емоцій, передусім – кохання: *крізь воду вечора прозирає / затоплене місто нашого кохання* (І. Калинець); *На маленькій планеті у великому місті / Сходить вечір на синє, на сизє й сумне / На сивавих дощях в сплотнілому листі / Як далеко-давно ти любила мене* (М. Вінграновський); *Люби мене. Я вже розклав / Тобі дари в життєйських мервах, / Твій дім, і ти, й твій Берислав, / Гойдайтесь ще на моїх нервах* (М. Вінграновський); *Мій Києве, надія гасне. / У тремі серця я увесь* (М. Вінграновський);

– присвійними займенниками – *мій, свій, наш*: *Місто моє розправляє / натомлені плечі. / <...> / Місто моє / неземною росю щебече* (П. Перебийніс); *Покажи своє місто. Я хочу / йти за отими дівчатами / в сукнях червоних...* (Ю. Андрухович); *Місто, премісто, прамісто моє!* (Л. Костенко); *лице мого міста різдвяно-тихе, з місяцем вгорі* (І. Жиленко); *А місто наше старесеньке. / І трохи життям потріпане, / як цей ось старий із песиком, / на лаві старій, під липою* (І. Жиленко); *Мій Києве, гайда до неї. / Гайда, мій Києве-листопад... / В багряносизому інеї, / У сизо-збурену небопадъ / Здійми мені хоча б якась / Літатенятонько нещасне* (М. Вінграновський); *А у нашій Києві – свобода. / Тут ні етикетів, ані моди...* (І. Жиленко); *Це щастя, як життя, одне й безкрає, – / І в тому знак його, що сонце сяє, / Тече Дніпро і Київ наш стоїть* (Д. Павличко).

Водночас у віршах багатьох сучасних авторів ліричні персонажі констатують свою нейтральність, беземоційність у ставленні до міста. Це просто середовище їхнього постійного чи тимчасового перебування: *місто для нас / було лише містом / достатньо далеким і близьким / аби не збивати нас з ритму* (М. Савка); *бути населеним пунктом, через який я неодмінно пройду, вирушаючи у далеке місто Київ на постійне проживання* (В. Голобородько).

Варто звернути увагу й на те, що у мовосвіті авторів, сформованих уже в умовах урбанокультури, *місто* постає не просторовим тлом розгортання ліричних подій, а радше концептом

проекції проблем загальнолюдського буття на внутрішній світ конкретної людини, на її емоції та почуття. Це середовище, в якому відбувається самоусвідомлення й самоідентифікація особистості, але ця самоідентифікація виховує в ній здатність протистояти масштабному впливові міста, потребує від неї особливої морально-психологічної стійкості. Пор.: *Ясне мерехтіння кіна, / Прах, що зринає вгору. / Ти вічна й одна, Людина, / Дитя землі і простору. / Ні мертве каміння міста, / Ні мертва сила Мащини / Твої мрії не стисне, / Пориву твого не спинить. / Крізь мряку, що чола вкрила, / Крізь гори легкі паперу / Дух радісні пружить крила, / Випростує горді пера. / І, як у віках, вкритих пилом, / Стають до старого двобою / Твоє уродливе тіло, / Твоя незборена воля* (О. Ольжич, «Ясне мерехтіння кіна...»). Прикметно, що в проілюстрованому фрагменті деталі урбанопростору (*каміння, машина*) епітетизовані означенням *мертві*, натомість людина перифрастично номінується як *дитя землі і простору*, характеризується означеннями *вічна, одна* (в значенні «єдина, неповторна»), корелює з позитивно-оцінними образами *мрія, порив, радісні крила, горді пера, вродливе тіло, незборена воля*.

Повноцінне пізнання всього спектру позитивного впливу міста на людину передбачає його розуміння як *простору культуротворчої діяльності людини*, усвідомлення його «онтологічної означеності як місця культурного» (Т.І. Гундорова), місця, яке «сприяє духовному розвитку, невтомно стимулює творчість» (Я. Парандовський) – пор. вірші М. Зерова «Будівникові», М. Рильського «Ластівки», М. Драй-Хмари «Місто майбутнього», Д. Загула «Будівля майбутнього» та ін. У ширшому розумінні *місто* не тільки зосереджує і відтворює культуру, а й формує її, і активну участь у цьому формуванні бере людина: *Сади нагоряні, луги відлеглі / В бетоні, склі і спондиловій цеглі / Простелять творчості нової тло; / Огнями вулиць процвітуть перлисто / І скажуть: ми – не прадідне село, / Ми – днів майбутніх величаве місто* (М. Зеров «Будівникові»).

У функції сприятливого для розвитку людини простору культури, осередка інтелектуально-творчої діяльності в поезії ХХ ст. найчастіше концептуалізований *Київ* (пор.: Ю. Дараган «Київ», Д. Загул «Геліополіс», Є. Маланюк «Київ» та ін.). Наприклад, у неокласичній інтерпретації (зокрема в поезії М. Рильського, М. Зерова) образ столиці представлено в об'ємному культурологічному контексті – як простір часопросторового поєднання давніх і сучасних культурно-історичних форм: *Київ – І в наші дні зберіг ти чар-отруту / В тобі розбили табір аспанфуту – /*

Кують, і мелють, і дивують світ. / Тут і Тичина, голосний і юний, / Животворив душею давній мій (М. Зеров).

Суголосні часово-екзистенційні проєкції, стимульовані осмисленням Києва як епіцентру розвитку національної культури, набувають оригінального стилістичного формату у вірші Ірини Жиленко «За золотими вікнами зірок». Образно-естетичний стрижень, який організовує сюжетний розвиток поезії, – це контекстна опозиція *Київ земний – Київ небесний*. За її позірною простотою можна декодувати складні полісемантичні кореляції: *Київ земний* – реальний, тутешній, теперішній простір буття ліричної героїні, вимірюваний координатами «тут і зараз»; *Київ небесний* – втрачений, колишній, пов'язаний із пам'яттю і минулим простір буття ліричної героїні, вимірюваний координатами «там і колись». Пор.: *В земному Києві нема для мене весен. / По осені – мій кожен день і крок. / А як у вас там, в Києві небеснім, / за золотими вікнами зірок? / В земному Києві така стара я стала! / А вам Господь років не добавля. / Така ж яскрава посмішка у Алли! / Такий же чорний чуб у Василя! / В земному Києві – безмірність самоти. / Куди піти, коли нема Івана? / А там, за тим віконцем золотим, / де є Іван, – там дім обітований. / Там вірші, чай і дим од сигарет. / Куди спішишь? Їм вічність вікувати. / Зарецький знов малює мій портрет. / А Стусові і вічність тіснувата... / Про щось земне замислився Кушнір. / Здригнулась чашка з недопитим чаєм. Вони нам смерті не бажують, ні, / але їм дуже нас не вистачає! / Як там Лукаш? Все грає в доміно? / Було в нім щось розгублено-дитяче. <...> В земному Києві, повитому в жалобу, / тепер уже нема таких, як ви, – / о лицарі печальної подобі! / Нема весни. Ніщо не процвіта – / крім лицарів неситої утроби... / Хай вічно світить лампа над столом / в небеснім Києві, / в небесній Україні / Хай береже спочинок ваш Господь / всю довгу-довгу, всю небесну вічність. / А я віршую... Бо казав Світличний: / «Іриночко, без віршів не приходь...». Очевидною є емоційна прив'язаність авторки до Києва небесного, позитивний образ якого моделюють насамперед імена знакових для української культури особистостей, які входили в близьке оточення Ірини Жиленко – Алла (Горська), Василь (Стус), Іван (Світличний), Кушнір, Зарецький, Лукаш. Натомість земний Київ для ліричної героїні залишається простором морально-психологічного дискомфорту. Його вербалізують різноструктурні образи мовно-естетичні знаки: *нема для мене весен; така стара я стала; безмірність самоти; повитий у жалобу; нема весни, ніщо не процвіта*.*

Суміщення часових пластів характерне для багатьох поетичних текстів, у яких репрезентовано мотив міста як простору пам'яті, спогадів про дитинство, юність. Визначальною для їхньої лексико-структурної організації є семантико-синтаксична сполучуваність образу міста та компонентів лексико-семантичного поля «пам'ять»: *Містечко в сяйві ночі біле. / Невже ж тут друзів не згадать? / Росли ми разом і п'яніли, / кохаючи палких дівчат. / Таїлися від мрії бентежних, / вдавали гордих і твердих / і рвалися в обшири безмежні, / що нам стелилися до ніг* (Б.-І. Антонич); *Це місто спогадів. Це в липні снігопад. / Яким я був тут десять літ назад* (В. Неборак); *Ми пройшлись <...> / у низ старого міста – де росли / під мурами жінки з малими діточками, / що сидючи жували спомини її пісні* (Б. Бойчук); *Лине до мене в години пізні / Все, що далеке, давнє, забуте, / Все, що в глибокий спомин закуте, / Привид чи Тюдів, з'ява чи Кути* (В. Вовк); *Ганяв я на тротуарах срібні кола дитинства* (І. Калинець); *Зневаживши дороговкази / й державних мужів голоси, / скручу я граційно в'язи / у добрі старі часи. / Там, де я була дівчатком, / вчила математику, / а нелякані котятка / цокали Хрещатиком. / Між бруківкою старою / подорожник миршавів. / А усі кіногерої / говорили віршами. / А трамваї пополудні! / Теплі, дерев'яні...* (І. Жилленко). Елегійно-лірична тональність, що об'єднує ці поетичні фрагменти, зумовлена їх належністю до тематичної зони «особиста пам'ять ліричного персонажа».

Своєрідна текстова опозиція до розглянутих – поетичні синтагми, що описують місто як шлях переходу в *непам'ять*, простір забуття: *у забутті ростуть гіркі мигдалі сну. / На голови міщан злітають зорі, наче листя, / у скорчах болю і багатства людський вир заснув* (Б.-І. Антонич); *Тільки крізь нас переходять міста / у непам'ять. / Ми вимовляємо їх / і знаходимо іншими. Втім, / вранці виходиш на площу і все пізнаєш* (Ю. Андрухович).

Диференційований емоційно-оцінний спектр оцінювання міста засвідчують епітетні структури, в яких стрижнева номінація поєднана з антонімічними означеннями, як-от *рідне – чуже, добре – драпіжне* (*драпіжний* – розм. «сповнений бажання захопити що-небудь, оволодіти чимсь; хижий») [СУМ II: 407]. Пор.: *як Вам в новій цій ролі? Бо щось Вас давно не видно. / Чи вже по рідному місту Ви ходите тільки вночі?* (Л. Костенко); *Найперша у житті циганська поетеса! / Забудь оті міста. Вони тобі чужі* (Л. Костенко); *драпіжне місто поле пожирас / щелепами голодних риштувань / <...> / щороку відгризає / за*

шматом шмат / димучим коксом і вугіллям / годована потвора (Ю. Клен); *Умань! Добра ласкава Умань. / Хмари в небі – мов сива шаль. / Я люблю у Софіївці думать, / Із минулого знявши вуаль* (В. Симоненко).

Отже, можемо констатувати, що тема міста, а відтак і вершинний для неї однойменний образ-концепт актуальні для національної лінгвокультури в різних її часових, жанрово-стильових та естетичних форматах. Їх інтенсивний розвиток від кінця ХІХ століття сприяє формуванню урбаністичної картини світу, творенню багатовимірного соціально-культурологічного міського тексту. При цьому незмінно центральною залишається проблема взаємостосунків *міста і людини* (ставлення людини до міста, впливу міста на людину тощо).

Місто в поетичному дискурсі ХХ століття – це простір активного й багатогранного життя людини. І в ньому формується відмінний від традиційно-патріархального, соціально-психологічний тип особистості, життя якої може бути гармонізоване з життям міста або ж ментально чи емоційно не зуголосне з ним.

Вихор І. В. Семантичні моделі міста в українській урбаністичній поезії. Вісник Лументально чи емоціне ганського національного університету ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки. Луганськ, 2011. № 1(212) січень. С. 26 – 32.

Возняк Т. Семантичні простори міста [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n42texts/voznjak.htm>

Возняк Т. Феномен міста [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/misto/vid_avtora.htm

Кирчанив М.В. Америка & Україна: література і ідентичність [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ejournals.pp.net.ua,201028>

Клепець І. Образ міста у повістях Івана Франка “*Voа constrictor*” та «Лель і Полель». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nauka.zinet.info/27/klepets.php>

Кравець Л.В. Динаміка концепту місто в поетичних метафорах ХХ століття. Культура слова. Вип. 79. Київ, 2013. С. 90 – 96.

Лотман Ю.М. Семиосфера. СПб, 2004.

Луцій С. Образ міста в прозі Валер'яна Підмогильного [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1873/1/Lushchiy.pdf>

Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. Київ, 1997.

Поліщук В.Т. Образ міста (Києва) у прозі Михайла Старицького. Українська філологія: теоретичні та методичні аспекти вивчення. Черкаси, 2005. С. 118 –123.

Прокопович Л. «Це місто — прекрасне, як усмішка долі...» (мовний образ міста в українській поезії другої половини ХХ ст.). *Культура слова*. Київ, 2013. Вип. 78. С. 92 – 97.

Словник української мови: в 11 томах. Т., 1973.

Ставицька Л. Естетика слова в українській поезії (10 – 30 рр. ХХ ст.). Київ, 2000.

Фоменко В. Історія художнього поступу української урбаністичної прози. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=18036&chapter=1>

Фоменко В.Г. Місто і література: українська візія. Луганськ, 2007.

REFERENCES

Vyhor, I. (2011). Semantic models of the city in Ukrainian urban poetry. *Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Philological sciences*. № 1 (212) January. Pp. 26 – 32 (in Ukr.)

Vozniak, T. Semantic spaces of the city: <http://www.ji.lviv.ua/n42texts/voznyak.htm> (in Ukr.)

Vozniak T. The phenomenon of the city http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/misto/vid_avtora.htm (in Ukr.)

Kurchaniv M.V. *Ameryka & Ukraine: literature and identity* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ejournals.pp.net.ua,201028> (in Ukr.)

Klepets, I. The Image of City in stories “Boa Constrictor” and “Lel and Polel” by Ivan Franko. <http://nauka.zinet.info/27/klepets.php> (in Ukr.)

Kravets, L.V. (2013). The dynamics of the concept of the city in the poetic metaphors of the XXth century. *The culture of the word*. Issue 79. Kyiv. P. 90 – 96. (in Ukr.)

Lotman, Yu.M. (2004). *Semiosphere*. SPb. (in Rus.)

Lushchii, S. The Image of City in the Prose by Valerian Pidmohylnyi. <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1873/1/Lushchii.pdf> (in Ukr.)

Pavlychko, S. (1997). *Discourse of Modernism in Ukrainian Literature*. Kyiv (in Ukr.)

Polishchuk, V.T. (2005). The image of the city (Kyiv) in the prose of Mykhailo Starytsky. *Ukrainian philology: theoretical and methodological aspects of study*. Cherkasy. P. 118 – 123 (in Ukr.)

Prokopovych, L. (2013). “This city is beautiful as a smile of destiny...” (lingual image of the city in Ukrainian poetry of the second half of XXth century). *The culture of the word*. Issue. 78. P. 92 – 97 (in Ukr.)

Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes (in Ukr.)

Stavytska, L. (2000). *Aesthetics of the word in Ukrainian poetry (10–30 years of the XX th century)*. Kyiv (in Ukr.)

Fomenko, V. History of artistic progress of Ukrainian urban prose. <http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=18036&chapter=1> (in Ukr.)

Fomenko, V.G. (2007). *City and literature: Ukrainian vision*. Luhansk (in Ukr.)

Статтю отримано 24.04.2021

SIUTA Halyna

“I’M BECOMING AN URBANIST, I CAN’T DO WITHOUT THE CITY...” (city and man in the poetic discourse of the XXth century)

The image of the city is relevant for the national linguoculture in its various genre-style and aesthetic varieties. Ways of its verbalization in different poetic texts testify to the dynamics of Ukrainian artistic thinking.

Since the end of 19 th century, the theme of the city in Ukrainian literature, especially in poetry, has been developing with significant intensity, while the interpretation of the village as a bearer of established ethnocultural stereotypes is gradually losing its relevance.

As a result, a new urban type of worldview and the corresponding urban picture of the world with a nuclear macroconcept of the city are formed. These changes are correlated with the transformation of approaches to the linguistic description of the city, the shift of emphasis from the typical for classical literature depiction of urban landscapes, typical or unique urban topos to large-scale reproduction of multidimensional socio-cultural urban text. At the same time, the problem of the relationship between the city and man (the attitude of man to the city, the influence of the city on man, etc.) remains invariably central.

The world of the city in the poetic discourse of the XX th century is an environment of a new multifaceted human life (geographical / industrial / educational / informational / social / domestic / personal space). And in this world is formed different from the traditional patriarchal, socio-psychological type of personality. The life of this personality can be harmonized with the life of the city or opposed to it.

The interpretation of the city as an artificial space, not harmonized with human life and nature, is a logical continuation of the traditional for Ukrainian literature opposition «village / nature – city». In the paradigmatic development of the key concepts of this opposition the signs of *spiritual – unspiritual, natural – artificial, traditional – modern, national – denationalized* are contrasted.

Important realization of the image of the city – its display as a space of immorality, destructive environment, where there is a moral degradation and depersonalization of man. The general picture of such a negative display of the city is complemented by poetic descriptions of human existence in urban space, which are dominated by senses ‘indifference’, ‘loneliness’, ‘confusion’ and so on.

The positive aspect of the relationship between man and the city, human life in the city is observed in the context of verbalization of the motive of human integration into city life, when a person feels an organic part of urban space.

Key words: poetic language, poetic text, urban discourse, image of the city, image of a man.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.6>

УДК 811.161.2'42

ОБРАЗИ «МІСТО» І «СЕЛО» ЯК ФРАГМЕНТИ МОВООПISУ ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО ПРОСТОРУ

ГОЦИНЕЦЬ

Iryna

Ірина Львівна,

HOTSYNETS,

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри методики
викладання іноземної мови
Дрогобицького державного
педагогічного університету імені
Івана Франка,

вул. Івана Франка, 24, м. Дрого-
бич, 82100;

E-mail: hotsynets@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8201-2712>

PhD (Philology), Associate professor of
Pedagogic and Methodology
of Teaching Foreign Languages
Department,

Drohobych Ivan Franko State
Pedagogical University

24, Ivan Franko st, 24, Drohobych,
82100, Ukraine;

E-mail: hotsynets@ukr.net

У статті запропоновано лінгвостилістичний аналіз образів «місто» і «село» як фрагментів чорнобильського простору.

*Окрему увагу звернено на епітетне моделювання образів. Зокрема, встановлено, що родові номінації **місто, село**, а також назви конкретних населених пунктів, які найбільше постраждали від аварії на ЧАЕС, послідовно поєднуються з негативно-оцінними епітетами **безлюдний, малолюдний, порожній, спорожнілий, покинутий, мертвий, недоглянутий, осиротілий**, які вербалізують семантику 'відсутність життя', 'завмирання життя', 'безлюддя'. Відзначено стилістичну актуальність означень **заражене, приречене, неперспективне** – як епітетних характеристик поставарійних населених пунктів.*

*У контексті розгляду механізмів асоціативно-семантичного розвитку мотиву «покинуті, мертві міста і села у зоні відчуження» відзначено текстотвірну вагомість негативно-оцінних образів із семою 'тиша', модальних слів **нема, немає**, заперечних займенників та прислівників (**ніхто, нікого, нікому, ніде**), дієслівних конструкцій із заперечними частками **не та ні**, конструкцій із прийменником **без**.*

Ключові слова: чорнобильський дискурс, чорнобильський словник, образ «місто», образ «село», епітет, метафора, аксіологічний зміст, негативна оцінність.

В українському художньому дискурсі (в його поетичному і прозовому різновидах) із документальною достовірністю окреслено образи міст (*Чорнобиль, Прип'ять*) і сіл (*Копачі, Терехи*), для яких наслідки вибуху на ЧАЕС стали найвідчутнішими, рівень радіоактивного забруднення виявився найвищим, а тому вони потрапили в зону відчуження [див., наприклад, Гоцинець 2010]. Дослідження контекстної лексичної й асоціативно-семантичної валентності відповідних назв дають підстави констатувати, що «розширення семантичної структури номінації передбачає реалізацію її новітніх парадигматичних зв'язків як на рівні узусу, так і в системі поетичного дискурсу» [Сюта 2007: 44].

У поетичній мові відбито й таку особливість, як миттєва популяризація назви *Чорнобиль* – невеликого міста, про яке до трагічної ночі 26 квітня 1986 р. знали навіть не всі мешканці України: *Слави, слави, слави! – урочисті, / Тихі, дивні, радісні й сумні. / На землі жило маленьке місто, / З іменем прослави полинів* (С. Кузьменко). У проілюстрованому фрагменті засвідчено етимологізацію топоніма Чорнобиль через його кореляцію з назвою *полин* (пор.: **чорнобиль** – «багаторічна трав'яниста рослина з чорнувато-бурым стеблом, різновид полину» [СУМ XI: 356]). Поглиблення цієї поетичної етимології розвивається в напрямку інтертекстуалізації через апеляцію до тексту Біблії: *Раптом зразу в пелену туману чорнобиллям чорним на Чорнобиль / Впало Одкровення Іоанна* (Л. Вишеславський).

Варто наголосити також на «вписаності» образів чорнобильських міст у семантичне поле «пам'ять», зокрема «національна пам'ять»: *Двадцять шосте квітня – це траурна дата. / Не забудуть ні Прип'ять її, ні Чорнобиль, / Як на всю Україну четвертий реактор / чорним вибухом атомні кинув хвороби* (О. Бурлака).

Будь-який опис фрагмента чорнобильського простору (міста, села або ж фрагмента природного ландшафту) – апріорі експресивно конотований. Загострена емоційність, тональність трагізму, апокаліптичне забарвлення невід'ємно супроводять пейзажні описи поставарійної природи, загальної ситуації і поведінки людей на вулицях Чорнобиля і Прип'яті, у навколиш-

ніх до них селах. Показовими з цього погляду є характерні і для поетичних, і для прозових художньо-документальних текстів образні узагальнення ситуації, коли недостатня поінформованість про суть та масштаби трагедії викликали в людей страх, паніку. Цю семантику вербалізують негативно-оцінні образи *чутки, олжа, пересуди, здогадки, припущення, тривога, страх*. Пор.: *Спить Чорнобиль, приспаний олжею, / Як в гіпнозі: велено – і спить* (І. Гнатюк); *Чорні пересуди, здогадки й припущення блукали містом, мов згряя роздрочених шакалів* (А. Михайленко). Ця образотвірна закономірність поширюється і на образ Києва, що на після вибуху, як відомо, теж був накритий радіоактивною хмарою: *А колеса намотують смуток – 0 / тил дороги – дороги – дороги... / І гуляє по Києву чуток – / невідомості, страху, тривоги* (С. Йовенко).

Стани масової паніки, всеохопного страху людей, зумовленого трагічною невідомістю, візуалізовані в химероморфних, хтонічних номінаціях *привид, примара, нетутешнє свічадо*, що їх об'єднує сема 'загроза, небезпека' та негативна експресія: *Неначе привид у вікні, / Стоїть Чорнобиль перед нами* (І. Гнатюк); *І височить Чорнобиль, як примара, / Як місто-привид, лігво сатани / І, мабуть, не одна ще чорна хмара / Посіє смерть* (В. Бутрім). Порівняймо асоціативно ускладнений химероморфний образ у мовостилі Б. Олійника: *І тільки над Прип'яттю, дужо і владно, / Якесь нетутешнє вставало свічадо, / І сяйво його пробивалось уперто / Крізь темінь і крила, во злові простерті, / І лики якісь, як сузір'я, вогнілі / І їх було шість... / І мене – осінило!*

Родові номінації *місто, село*, а також назви конкретних міст і сіл, які найбільше постраждали від аварії на ЧАЕС, послідовно поєднуються з негативно-оцінними епітетами *безлюдний, малолюдний, порожній, спорожнілий, покинутий, мертвий, недоглянутий, осиротілий*. Вони не тільки описують, змальовують, а насамперед оцінюють стан міст і сіл після аварії, коли з них примусово і терміново були евакуйовані мешканці, а самі населені пункти набули статусу відчужених у межах 30-кілометрової зони.

Найбільш функціонально навантажені означення в художніх і художньо-документальних описах чорнобильських міст і сіл – прикметники із семою 'відсутність ознак життя' – *безлюдний, малолюдний, порожній, спорожнілий, покинутий*, пор.: *З болем і тяжким серцем в'їжджають міліціонери в безлюдне село*

(В. Трегубов); *А близько ж – яблуні квітнуть! / В Копачах, безлюдних, лужних* (С. Йовенко); *Земля древлян – то Прип'ять – смерті лоно / безлюдне місце на пекельнім тлі* (В. Бутрім); *В безлюднім Страхоліссі під Чорнобилем / Ми назбирали атомних грибів* (Д. Кулиняк); *А втім, ні: малолюдні села, ніде – жодної дитини* (А. Михайленко); *В Прип'яті порожній Соловей-Розбійник, / Як вибійник ночі, сам-один живе. / Він не мрець-покійник і не чародійник, / Він живе, і тьохкає, і за душу рве* (І. Драч); *Порожні чорнобильські села / Волають в німі небеса* (В. Камінчук); *І ніч прийшла в порожню зону. / Закуталися в темінь Терехи* (Л. Горлач); *Приїхали в Прип'ять – вже спорожніле місто* (Ю. Щербак); *У спорожнілому від жителів Чорнобилі йому тимчасово навіть відвели кімнату – під корпункт* (І. Малишевський); *Тепер хочу побачити <...> покинуті оселі, які вчора стояли обіч дороги* (А. Михайленко); *Минаємо покинуті будинки, зарослі сади й городи* (А. Михайленко). Властиву епітетам негативну оцінність увиразнюють носії семи 'смерть' (*мертвий, мрець-покійник, смерті лоно*), експресивно марковані мікрообрази (*пекельне тло, тяжке серце, біль*), дієслівні метафори інтенсивної семантики (*волають в німі небеса, душу рвуть, ніч прийшла, закуталися в темінь*).

Майже фотографічно достовірну загальну картину спустілих міст переконливо доповнюють описи спорожнілих, зачинених наглухо або навпаки, незамкнених будинків, установ, крамниць (*вимерлі коридори, спорожнілі кабінети, порожні кінотеатри, незачинені двері під їздів, замки на дверях*), картини безладу в приміщеннях, зумовленого поспішним, а часто й панічним від'їздом людей (*розкидані на підлозі папери, відімкнуті сейфи, купи порожніх пляшок*). Своєрідною експресивною кульмінацією таких описів можна вважати мікрообрази покинутих напризволяще, забутих у поспіху або ж знепотрібнелих дитячих речей (*порожні дитячі гойдалки, поіржавілі гірки*). У розглядуваних поетичних і прозових текстах вони є своєрідними стрижнями експресивних панорамних показів ситуацій у поставарійних містах: *громаддя безлюдних будинків, замки на дверях магазинів, установ, <...> полишені велосипедики, повзунки на балконній шворці* (В. Яворівський); *Ми ходили з ним вимерлими коридорами, зазирали до спорожнілих кабінетів* (Ю. Щербак); *Скриплять і незачинені двері під їздів. Понури, кволі ворони сидять на бильцях балконів* (В. Яворівський); *Порожні кінотеатри* (А. Михайленко).

Прикметна ознака спустілого міста -- відсутність дітей. Вона набуває максимально експресивно загостреного метафоричного вияву: *Місто без дітей – мов рік без весни, мов земля без квітів* (А. Михайленко). Пор. також вербалізацію семантики ‘відсутність життя’, ‘завмирання життя’, ‘безлюддя’ у дієслівно-іменникових і дієслівно-займенникових конструкціях: *Завмерло веселе розмальоване оглядове колесо і нікого не піднімає вгору* (А. Михайленко); *Понімили села і причали / Де стояв реактор-саркофаг* (І. Гнатюк).

Експресивність змалювання безлюдних подвір'їв, будинків інтенсифікують синонімічні до розглянутого вище означення покинутий епітети *недоглянутий, осиротілий*, які в описах чорнобильських міст і сіл стають контекстуальними синонімами: *Все виглядає недоглянутим, осиротілим – подвір'я, сади, городи* (А. Михайленко); *Стоять осиротілі хати, / Ніхто по вулиці не йде... / Зозулі не хочеться кувати* (А. Камінчук).

Загальну картину запустіння візуально доповнюють образи пограбованих осель, здичавілих домашніх тварин, зарослих бур'янами полів та городів: *Минаємо покинуті будинки, зарослі бур'янами сади й городи* (А. Михайленко); *Забита криниця. Бур'яни вигналися, заступили вікна. На гноїщі гребуться мляві, очманілі кури* (В. Яворівський); *Ферма обросла бур'янами, мов сільський дядько щетиною* (А. Михайленко); *Лугом бродять здичавілі коні / Ліг туман. Чорнобіля не видно. / Горобці цвірінькають у зоні / Та ворона каркає обридно* (А. Камінчук); *Стриножують ледь здичавілих коней, / і душі випасають в самоті / про скрині пограбовані, ікони / про речі не коштовні й золоті* (І. Іов); *Де в бур'янах, що понад стріхи / Гарчать здичавілі коти* (В. Бровченко).

Українській словесній традиції відповідає опис трагічного вигляду покинутих людських домівок через уведення в структуру художнього висловлення мовно-психологічного образу *темних, неосвітлених або вибитих вікон як сліпих*, а осель – як *осліплених, невидючих*: *З болем і тяжким серцем в'їжджають міліціонери в <...> село, де дивляться на них темні вікна наглухо зачинених будинків* (В. Трегубов); *Село Черевач – порожнє. Вікна невидющо дивляться у світ, ніби мертва людина, якій нікому закрити очі* (А. Михайленко); *Покинуті оселі <...> стояли обіч дороги сліпими похмурими копцями* (А. Михайленко). Порівняймо вербалізацію ознаки ‘покинутий’ в розгорнутій антропоморфній метафорі *осліпле-*

ні хати сивіють: Чому це зозулі німіють? / І мруть на папері рядки... / **Осліплені хати** сивіють / Чорніють вишневі садки (А. Камінчук). Загальний образ занедбаності, запустіння, крім розглядуваного образу темних вікон, візуально доповнює й експресивно увіразне також метафора *чорніють вишневі садки*.

Стилістично навантаженим у мовоописах чорнобильських міст і сіл, а також їх найближчого природного довкілля стає прийом ампліфікації образів з епітетом *мертвий*: «**Зона Чорнобиль...**» – *там мертва земля, / Мертві оселі, діброви, / Мертві багаті родючі поля, / Стихла там пісня і слово* (О. Лань); *Лиш згодом усвідомлюємо гірку істину: і ліс, і місто, і озеро – мертві* (А. Михайленко); *Машини на дорозі... Комбайни в полі... Копиці сіна... Перестиглі жита... Прив'ялі картоплі... Все – мертве, вже не життя, хоч ще й не тлін* (А. Михайленко); *Трагічну мертву Прип'ять? В штрихах? / Узяту під кутом мистецьким зору? / І згодом виспівать у віршах страх, / посять безнадію?* (С. Йовенко); *Німий Чорнобиль – справжня мертва зона. / Єдине мертве місто на землі* (В. Бутрім); *Мені довго, а може, завжди снитимуться мертві села і мертва білокам'яна Прип'ять* (А. Михайленко); *І ніч прийшла в порожню мертву зону. / Закуталися в темін Терехи* (Л. Горлач).

Змалювання мертвих, порожніх, безлюдних міст і сіл безпосередньо пов'язане з інтенсивним розвитком мотиву примусової евакуації населення, виселення людей із зони радіоактивного забруднення. Одне з його художніх втілень репрезентоване в мовно-психологічних образах *прощання з домівкою*. Їх зміст і експресивність вербалізують мовні формули з дієсловами *прощай, прости, пробач*. Пор.: *Домівко, прощай! І, може, назавжди. / Прости, пробач, прощай, моя білява Прип'ять! / Безжурного життя минулись поїзди. / А кочове життя, гляди, чийсь дух укріпить* (С. Йовенко).

Своєрідним поетичним узагальненням до наведених вище описів стає віршовий фрагмент, вибудований на протиставленні присудків *було – нема* як словесних маркерів наявності життя в населеному пункті до аварії та відсутності життя після неї: *села нема. / Втекло кудись село. Було колись село, – / Життя колись було* (І. Драч). Пор. також естетизацію цієї семантики у порівняльній конструкції: *Ваше село веселе нині, мов пуста голе, / тил замітає, й відлуння тишу ляка* (С. Йовенко).

Схожа семантична несумірність мотивує експресивність описів-протиставлень *буання природи та мертвого простору*

міст і сіл, пор.: Тепер він (Чорнобиль) мертво у садах біліє (Л. Горлач); *Дивлюсь на Чорнобиль – землю бачу / ую, як є, безмежну і малу, / до озарінь і смерті нетерплячу, / у розквітті – й надовго не живу* (Л. Горлач); *Так тепло – земля як рута / Бувають сади й ліси, / А в місті (у Прип'яті) життя не чути, / Не видно його краси* (І. Гнатюк).

Окремий напрямок – створення словесного образу радіаційно зараженого міста / села, що особливо актуальний для текстів художньо-документальної публіцистики. Наприклад, В. Яворівський та А. Михайленко цілком умотивовано характеризують поставарійні міста як *заражене, приречене, неперспективне*, пор.: *Олеся вже знала, що є людські жертви, що місто заражене* (В. Яворівський); *День і ніч, тижні й місяці вітер крутить літачкового пропелера на дитячому майданчику. Вічний двигун приреченого міста* (А. Михайленко); *а тепірко і місто неперспективне, вже тиждень радіація в ньому гуляє* (В. Яворівський).

Асоціативно-семантичне поглиблення мотиву «покинуті, мертві міста і села у зоні відчуження» забезпечують негативно-оцінні образи із семою 'тиша'. Пор.: *І тиша у домі, у кожнім, / немовби не дім це, а трумна* (П. Тимочко); *На чорнобильських подвір'ях / Обпалить душу чуйна тиша* (В. Квітневий); «Зона Чорнобиль...» – *там мертва земля, / Мертві оселі, діброви, / Мертві багаті родючі поля, / Стихла там пісня і слово* (О. Лань). У наведених ілюстраціях взаємонакладання конкретно-чуттєвих (слухових) і психологічних асоціацій створює загальний трагічний настрій.

У мовному портретуванні спорожнілих, безлюдних чорнобильських міст і сіл важливу текстотвірну функцію виконують модальні слова *немає, немає*, заперечні займенники та прислівники (*ніхто, нікого, нікому, ніде*) і дієслівні конструкції із заперечними частками *не* та *ні*: *Ніхто по вулиці не йде... / Зозулі не хочеться кувати, / Бо в селі немає людей* (А. Камінчук); *Вмерли зорі, місяць вмер, – / анікого й анічого... / На калині соловей / цілу ніч молився Богу* (Є. Гуцало); *Ніхто по вулиці не йде... / Зозулі не хочеться кувати, / Бо в селі немає людей* (А. Камінчук); *Прибився до берега Прип'яті / ковчег заповіту, – / І нікому з нього вийти, / і нікому в нього зайти: / порожньо в тому ковчезі / й пустельно довкола* (В. Кордун). *Уже не ходить у долині трактор, / Колючий дріт. То зона чи тюрма?* (А. Камінчук); *Вже ні садка, ні навіть хати, / хрущі пропали,*

не гудуть. / Нема села... І тільки мати / Ладна торбину: знов у путь (А. Камінчук); *Вітер обриває з натягнутої шворки дитячі пелюшки – вони вже нікому не знадобляться. Zobов'язання тваринників на щиті біля воріт ферми – про їх виконання вже ніхто не спитає. Чиясь голуба машина біля дерев'яного гаража – на ній вже ніхто не поїде* (А. Михайленко). У загальну тональність таких описів органічно вписується прикметник означення *колишній*, що ним А. Михайленко характеризує об'єкти, які потрапили в зону відчуження: *Все тут – і просто по дорозі, і позаду та попереду, і праворуч, і ліворуч – усе колишнє. Колишній племрадгосп, колишні колгоспи, школи і автовокзали, дитсадки й майстерні, колгоспні контори і лікарні <...> Все в Зоні – колишнє* (А. Михайленко).

Образ спорожнілих населених пунктів, з яких виїхали люди, конкретизують конструкції з прийменником *без*. Прикметно, що їх тематична сфера – практично необмежена щодо опису чорнобильських міст і сіл, однак найпродуктивніші вони в описах фрагментів зони відчуження: *город без бабусі, дорога без гусей, вулиці без звуків, місто без жителів* тощо. Пор.: *сільський город без бабусі – вже не город, сільська дорога без гусей – вже не сільська дорога, а порожнє буслове гніздо – просто купа хмизу* (А. Михайленко); *Порожні хати, опустілі вулиці вже котрий раз – без голосу людського, без пісень і без сварок, без дитячого плачу і сміху, без любовних зітхань під місячним сяйвом* (А. Михайленко); *Це було місто без жителів, без дзвінких голосів дітлахів, без звичайного повсякденного, по-районному неквапливого життя* (Ю. Щербак).

Виокремлюємо автологічний образ *Київ без сміху дитячого*, що його фіксуємо в одній із поезій С. Йовенко: *Київ без сміху дитячого? – / Не приймає душа. / Літо, за котрим плачу я, / не мені залишать* (С. Йовенко). Таке співвіднесення об'єктивно мотивоване реальним життєвим досвідом, адже від травня 1986 р. кияни масово вивозили дітей із радіоактивно зараженої столиці.

Важливий штрих у мовному портретуванні відчужених населених пунктів – слова та вислови із лексико-тематичних груп «зона», «обмежений простір». *Зона* конкретизована номінаціями *дріт, колючий дріт, огорожа, охорона* як носіями семантики обмеження волі, заборони долати певну межу: *Уже не ходить у долині трактор, / Колючий дріт. То зона чи тюрма?* (А. Камінчук); *Уся Прип'ять-місто – за високим дротяним парканом. Місто – за дротом* (А. Михайленко).

Показовий аспект опису – *простір над містом, небо*. Це об'єктивно мотивовано передусім художнім відображенням того факту, що утворена внаслідок вибуху хмара радіоактивного забруднення піднялася вгору, у буквальному розумінні накривши Чорнобиль та Прип'ять. Також високо в небо піднімалося полум'я спричинених вибухом пожеж. Пор.: **Вогненний стовп** завмирає на висоті півтора кілометра, <...> **стоїть над нічним містом**, як велетенська ялинкова іграшка блідо-вишневого, майже кривавого кольору (В. Яворівський); **Радіоактивна хмара над Кисвом**, / а на Хрещатику – парад (М. Тарнавська). Показово, що цей образотвірний механізм поширюється і на інші явища – і природні (як-от веселка), і символічні (*чорне крило*). Пор.: *Кричу – Устань, сумна веселко!* – / *Й вона над Прип'яттю встає. / Вернулася жінка – самоселка / На мертве дворище своє* (В. Бровченко); *чорнеє крило, / що над Чорнобилем знесло / Далеко в небо голубеє. / Понесло смерть воно і зло* (М. Кондратенко).

Відомо, що після аварії були активно задіяні засоби повітряного зв'язку, передусім *вертольоти*. Тому численні мовоописи поставарійних міст у документально-художній прозі засвідчують актуальність образу *вертоліт*, зокрема у варіанті *вертоліт / вертольоти над містом*. Для його експресивізації автори використовують дієслова на означення інтенсивного руху, звуковияву: *Кілька вертолітів змолотили небо над містом, зчинили вітер, підняли піщану куряву й сіли в районі міського пляжу* (В. Яворівський); *Ревуть вертольоти над містом, промацуючи собі прожекторами дорогу з берега річки до реактора* (В. Яворівський).

Водночас напруженість «наземної» атмосфери у Прип'яті та Чорнобилі описують дієслова та дієслівні сполуки із семами 'інтенсивний рух', що найчастіше метафоризують інтенсивність руху транспортних засобів – *вилітати, вихоплюватися, мчати, летіти, рвати / рвонутися, проскакувати*. Пор.: *Машина рвонула з місця, помчала нічним містом до станції* <...> *«Газик» уже проскочив міські вулиці* (Л. Даєн); *Вилітають на майданчик перед атомною службові автобуси, „швидкі допомоги”, пожежні машини з сусідніх районів* (В. Яворівський); *І ось з тієї восьмої години вечора усе поїхало, помчало з дивовижною швидкістю* (Ю. Щербак); *Вулицями міста шугають машини. Рух їхній нервовий, різко гальмують, підбирають знайомого пішохода, який біжить серединою вулиці, знову зриваються з місця* (В. Яворівський); *Із боків пожежної*

частини з увімкненими сиренами й мигалками, що **розбризкують** густо-синє світло, **вилітає** перша пожежна машина, різко **гальмує** (В. Яворівський); «Жигулі» Голобородька **летять** на великій швидкості в бік атомної станції (В. Яворівський). У сукупності вони створюють характерну для хронікально-документальної прози кінематографічність опису – фрагментарного і водночас емоційного.

Здійснений лінгвостилістичний опис образів «місто» і «село» окреслює мовні портрети основних фрагментів чорнобильського простору (їх концептуально доповнює також не охоплений у статті образ «природа») у їхньому лексичному наповненні та асоціативно-семантичній розбудові. Тропеїчну парадигму названих образів показово репрезентує епітетний негативно-оцінний ряд *безлюдний, малолюдний, порожній, спорожнілий, покинутий, мертвий, недоглянутий, осиротілий*, в якому переконливо вербалізовано семантику 'відсутність життя', 'завмирання життя', 'безлюддя'.

Гоцинець І.І. Асоціативно-семантичне поле «Чорнобиль» у сучасному українському художньому дискурсі: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2010.

Словник української мови: в 11 томах (1970 – 1980). Київ.

Сюта Г.М. ЧОРНОБИЛЬ – константа української мовно-поетичної свідомості. *Мовознавство*. 2007. № 4 – 5. с. 44 – 49.

REFERENCES

Hotsynets, I.I. (2010). Associative and semantic field “Chornobyl” in modern Ukrainian fictional discourse: author’s ref. dis. ... cand. philol. science. Kyiv (in Ukr.).

Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes (1970 – 1980). Kyiv. (in Ukr.)

Siuta, G.M. (2007). CHORNOBYL is a constant of Ukrainian linguistic and poetic consciousness. *Linguistics*. 2007. № 4 – 5. p. 44 – 49 (in Ukr.).

Iryna Hotsynets

IMAGES OF THE CITY AND THE VILLAGE AS FRAGMENTS OF THE LINGUAL DESCRIPTION OF CHORNOBYL SPACE

Images of cities and villages for which the consequences of the Chornobyl explosion became the most tangible are outlined in

Ukrainian artistic discourse with documentary authenticity. These descriptions exacerbate emotionality, the tone of tragedy, and sometimes apocalyptic coloration.

The general nominations *city*, *village*, as well as the names of specific settlements that have suffered the most from the Chernobyl accident, are consistently combined with the negative epithets deserted, sparsely populated, empty, empty, abandoned, dead, neglected, orphaned. Verbalizing the semantics of ‘lack of life’, ‘fading of life’, ‘desolation’, they depict and assess the state of towns and villages after the accident, in particular in connection with the situation of mass evacuation of residents.

The expressiveness of the description is intensified by the definitions of abandoned, neglected, orphaned. The overall picture of desolation is visually complemented by images of looted homes, wild pets, overgrown fields and gardens.

The verbal image of a radiation-infected town / village is especially relevant for the texts of fiction and non-fiction. The authors quite motivatedly characterize post-accident cities with the help of epithets infected, doomed, unpromising.

The associative-semantic deepening of the motif “abandoned, dead towns and villages in the exclusion zone” is provided by negative-evaluation images with the seed ‘silence’.

In the linguistic portrait of empty, uninhabited towns and villages, modal words no, no, negative pronouns and adverbs (*nobody*, *nowhere*) and verb constructions with negative particles no and no, constructions with a preposition without perform an important text-forming function.

Indicative aspect of the description - the space above the city, the sky. This is objectively motivated by the artistic reflection of the fact that the cloud of radioactive contamination formed as a result of the explosion rose up, covering Chernobyl and Pripyat.

The tension of the «ground» atmosphere in Pripyat and Chernobyl is described by verbs and verb compounds with the seeds ‘intensive traffic’, which metaphorize the intensity of traffic – *to take off*, *snatch*, *race*, *fly*, *tear / jerk*, *jump*. Together, they create a cinematic description characteristic of chronicle-documentary prose. This is facilitated by verbs with the seeds ‘to move quickly’, ‘to stop suddenly’, ‘to start moving suddenly’.

Key words: Chernobyl discourse, Chernobyl dictionary, image of city, image of village, epithet, metaphor, axiological content, negative value.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.7>

УДК 811.161.2'06.08Жадан

МОВНІ ЗНАКИ СУБКУЛЬТУРИ МІСТА В РОМАНАХ СЕРГІЯ ЖАДАНА

ГОЛОЮХ

Larysa

Лариса Василівна,

HOLOIUKH,

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри історії та культури
української мови Волинського
національного університету імені
Лесі Українки

PhD in Philology, docent,
Department of history and culture of
Ukrainian language, Lesya Ukrainka
Volyn National University
16-G Voli St., Lutsk 43025, Ukraine;
E-mail: lara2709@ukr.net

пр-т Волі, 16Г, кв. 5, Луцьк, 43023;

E-mail: lara2709@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6971-6301>

Стаття присвячена лінгвостилістичному осмисленню мовних знаків субкультури міста – підсистеми національної культури, вербалізації специфіки життя людини в сучасному урбаністичному просторі. Висвітлено вербальні реалізації образу міста в романах С. Жадана «Anarchy in the UKR» та «Big Мак»; виокремлено мовні знаки субкультури через фіксацію лексичних і текстових складників: лексико-семантичних груп назв інфраструктури, понять побутової культури, абстрактних понять та ін. Простежено творення мовних знаків субкультури міста у площині місто – час, історична пам'ять, зокрема мовні знаки доби тоталітаризму. Досліджено мовні знаки сучасного міста – назви страв, напоїв і продуктів харчування, одягу тощо, які втрачають етнографічні функції, художньо відтворюють процеси глобалізації сучасного світу. Висвітлено ідіостилістичні параметри авторського наративу у формуванні образу «місто», а саме психологічний напрям розбудови образу, що перебуває у площині мандрівка – спогад – особиста пам'ять. Акцентовано на мовній стратегії автора – писати про те, що прожив/проживає (спогади, асоціації, особиста ретроспектива), на належності автора до молодіжної субкультури, яку засвідчують синтаксичні структури: невласне питальні речення, питання-зачин, зорієнтованість на діалогічність. Доведено, що в романах С. Жадана образ «місто» функціонує як лінгвокультурний і авторський феномен.

Ключові слова: мовний знак, субкультура міста, прозовий текст, наратив, лінгвософія письменника.

Дослідження феномену *субкультури міста* перебуває на перетині декількох наук: філософії, соціології, культурології, етнографії, літературознавства, мовознавства.

Образ *місто* висвітлено переважно в літературознавчих розвідках, зокрема в працях Т.І. Гундорової, О.В. Даниліної, Ю.М. Лотмана, А.А. Степанової, В.Г. Фоменко, М.В. Штогрин та ін. Літературознавчі праці виявляють національно-культурний, образно-художній, індивідуально-творчий аспекти урбаністичного дискурсу.

Лінгвостилістичне опрацювання мовного образу *місто* як лінгвокультурного й індивідуально-авторського феномену зафіксували праці Н.В. Голікової, Л.В. Голоюх, Л.В. Кравець, Л.М. Мялковської, Л.О. Ставицької, Л.С. Прокопович. У контексті цих досліджень постає потреба в образно-художньому, прагматичному, семантико-когнітивному, лінгвостилістичному осмисленні *мовних знаків субкультури міста* – підсистеми національної культури, вербалізації специфіки життя людини в сучасному урбаністичному просторі.

Мета статті – виявити *мовні знаки субкультури міста* в прозових текстах С. Жадана; простежити предметний та суб'єктивно-оцінний компоненти образу *місто* як активної номінації письменника; виявити ідіостилістичні параметри авторського наративу у формуванні образу *місто*.

Художня інтерпретація світу С. Жадана найбільшою мірою спрямована на відображення урбаністичної реальності, вербалізованої загальною назвою – лексемою *місто*, а також топонімами *Харків, Старобільськ, Луганськ, Гуляй-Поле, Мюнхен, Берлін, Прага, Гамбург, Будапешт, Париж, Нью-Йорк, Берн*.

Словообраз *місто* містить лексико-семантичні парадигми назв інфраструктури міста: *автозаправка, агітпункт, аеропорт Кеннеді, бар, бібліотека, Бранденбурзькі ворота, будинок культури, вокзал, вулиця, галерея, готель, гуртожиток, їдальня, кав'ярня, кафе, кіно, лікарня, магазин, метро, музей, палац піонерів, пам'ятник, парк, підземка, пошта, стадіон, театр, університет*; власні імена письменників, історичних діячів, співаків, спортсменів: *Сосюра, Шевченко, Гемінгвей, Марсель Пруст, Гаршин, Махно, Кобзон, Джон Леннон, Морісон, Нейл Янг, Лу Рід, George Harrison, Шева*; загальні

назви осіб: *митець, режисер, диригент, ді-джей, меломан, музикант, піаністка, фанат, тренер, футболіст, кельнер, дилер, екскурсовод*; назви інтелектуальної і духовної діяльності людини: *роман, текст, трактат, томик Марселя Пруста, творчість Емми Андієвської, музика, пісня, кіно*; абстрактні поняття: *життя, смерть, політика, влада, агресивність, культура, мудрість, пам'ять, українська революція* тощо.

Творення мовних знаків субкультури міста в мовному світі С. Жадана відбувається насамперед у площині *місто – час, історична пам'ять*. «Рефлексії письменників на тему міста спроектовано в художні образи, які творять авторський урбаністичний міф, виповнюють лакуни історичних проєкцій, вибудовують постмодерну реконструкцію міських локусів і топосів» [Штогрин: 3]. Наратив письменника сформований на розбудові мовних знаків історичної і культурної пам'яті – назв матеріальних об'єктів минулої доби: *будинок культури, парк, палац піонерів, пошта, готель, пам'ятник іллічу* [збережено авторський правопис – Л. Г.], *музей, театр опери та балету*. Наприклад: *я собі думаю про дивне сполучення, химерну спайку понять – палац піонерів, знак, листівка з минулого, з колективного дитинства цієї країни, з її колективної пам'яті. Нова естетика не може до кінця збити літери на фронтонах, прибрати скульптури, поставлені на дахах мого міста, вона не може витравити написи і вивіски, як кислотою витравлюють наколки, їй не стає духу, не вистачає вміння* [Жадан 2011: 151].

В художньому осмисленні письменником перебувають події радянського минулого, що зумовлює активізацію мовних знаків доби тоталітаризму: *Свого часу Старобільськ навіть був столицею Радянської України – в 43му, коли совки рухались на Захід, він був одним із перших визволених українських міст (...) Сам факт визволення міста було до непристойності роздуто і демонізовано – купа обелісків, меморіалів, ветеранів у медалях, хоча насправді то всі серйозні бої на цьому напрямку велись у районі Донбасу* [Жадан 2011: 22-23].

Лінгвософія С. Жадана ґрунтується на сприйманні життя як шляху, подорожі, проте автор відхиляється від звичайного образного зображення і творить тексти-спогади. Розлогі, детальні описи західних міст і мультикультурний характер європейського суспільства поєднані з оповідями про мандрівки самого автора. Наратив письменника спрямований переважно на нейтральний стиль зображення подій, пов'язаних із перебуванням

у тому чи тому місті: *Загалом Берлін справляв цілком непогане враження. Цікаво, чи є тут німці?* [Жадан 2003: 21]; *Сільві могла відкопати ці записи де-небудь на студії у себе в Празі* [Жадан 2003: 13]; *Гашпер дозволяв собі іноді такі радощі життя – набратись пива і ганяти заспанним Віднем* [Жадан 2003: 14].

Ненормативний лексикон (*петеушник, ригалівка*) демонструє негативну модальність у відтворенні подорожей головного героя і його сприйняття європейських міст: *Відень. Є на південному вокзалі міста Відня одна ригалівка* [Жадан 2003: 60]; *Берлін скидається на юну особу чоловічої статі, такого собі петеушника, котрий недавно почав палити* [Жадан 2003: 22].

Наратив С. Жадана побудований на художній асоціації людина – сучасний світ, втілений у назвах конкретних об'єктів – мовних знаках цивілізації й урбанізації, як-от *музей, галерея, клуб, концертна зала, пор.: Платформи й зали колишнього вокзалу справді перероблені під великий музей, ми йдемо довгими порожніми коридорами, котрі скидаються радше на корабельні доки* [Жадан 2003: 24].

Мовні знаки субкультури міста, зафіксовані в прозових текстах С. Жадана, належать до різних семантичних груп: мистецтво, література, живопис, архітектура, урбаністика. Активний чинник авторського наративу – назви, пов'язані з музикою: *музика, мелодія, саунд, пісня, мотив, джаз, емігрантський шансон, коматозна калінка-малінка, поп-музика*. Ці концепти формують мовний автопортрет самого письменника, якому притаманне естетичне (а подекуди – неестетичне) кодування національно-культурної інформації: *Новий джаз знову бере за горло* [Жадан 2003: 16]; *Та й музика змінюється, хоча за великим рахунком – те саме гівно* [Жадан 2003: 18]; *Сільві <...> встигає знайти на рецепції програмку фестивалю сучасної музики, що ось-ось закінчиться, і заявляє, що ми мусимо їхати <...> на завершальний концерт французького оркестру, який є одним із найкращих у своїй галузі* [Жадан 2003: 21]; *Спочатку треба було вислухати хвилин сорок забойного атонального саунду, Сільві справді зналася на цій музиці* [Жадан 2003: 22]. За словами І.М. Дзюби, ця музика «сповнена духом свободи, зухвалості, щирості самоствердження в житті» [Дзюба 2017: 71].

С.Я. Єрмоленко, звертаючи увагу на синтез індивідуального і колективного підсвідомого в художньому тексті, наголошує: «Саме в просторі національної культури відбуваються рефлексії над художнім словом» [Єрмоленко 2009: 298]. Закономірно,

що в одному контексті з конкретно-зоровим зображенням українського побуту кінця ХХ – початку ХХІ ст. зафіксовано художнє відтворення об'єктів європейської культури: *Важко їхати зрання, навіть якщо це хорошиї **автобан**, а не розбита **східно-європейська траса*** [Жадан 2003: 18]; *Після концерту одна меломанка встигла попередити нас, що насправді фестиваль іще не скінчився, що остання акція <...> саме починається в залах очікування колишнього **Гамбурзького вокзалу**, який нині переробили під великий **культурний центр**, х[...]*йнули туди купу бабок, тепер забавляються там, як собі хочуть* [Жадан 2003: 23]; *Ми вирушаємо в **культурний центр** навпроти. Зовні це старий напіврозвалений **будинок**, зусібіч оточений будівельними майданчиками, однак усередині тут справжня цитадель анархістських організацій, **лівого мистецтва** та просто алкоголіків. Ми знаходимо **кав'ярню** на другому поверсі, де на дверях висить ксероксний відбиток із написом **вхід**, але вже за дверима розташовано цілий **ангар**, обставлений металевими **декораціями**, важкими дерев'яними **меблями** й тим - таки **абстрактним живописом*** [Жадан 2003: 33].*

До національно-культурних мовних знаків субкультури міста належать назви одягу *джинси, джинсова куртка, олімпійка* – лексеми не лише урбаністичної реальності, а й побутової культури ХХ – ХХІ ст. загалом.

Образний наратив С. Жадана активізує назви страв, напоїв і продуктів харчування: *батон, м'ясо, кетчуп, шоколад, кава, кебаб, горілка, фаст-фуд, зелений чай, пиво, карамельки, піца*. Лінгвософія письменника виходить за межі власне національного світосприймання; мовні знаки національної субкультури міст, втрачаючи етнографічні функції, художньо відтворюють процеси сучасної глобалізації світу: *Сільві зобов'язується приготувати якийсь спеціальний **італійський салат*** [Жадан 2003: 34]; *Вулицею товклися турки і їли **кебаби**, запиваючи їх малокалорійною **колою*** [Жадан 2003: 34].

Мовистилію С. Жадана притаманна не лише прагматика конкретно-зорового зображення, відтворення етнічно-культурного колориту місця подій, а й несподівані відхилення від узвичаєного сприймання. Так, асоціювання червоної барви з кока-колою в образній уяві письменника – швидше засіб іронії, натяк на сумнівні моральні цінності тоталітарної доби: *Історія ця була далека й недосяжна і мала криваво-червоний відтінок – як тюльпани, як кров, як кока-кола* [Жадан 2011: 76].

Нівелювання національного компонента у змалюванні гастрономічних уподобань персонажів зумовлює вербалізацію ментального світовідчуття письменника, що перебуває за межами традиційних асоціацій: *українці – фаст-фуд, біг-мак, те-кіла, віскі* тощо.

Естетика й антиестетика в наративі романів письменника реалізована не лише через оповідь про міста, а й детальні авторські описи побуту, звичаїв, культури українців та європейців: *Ми для нього ні більше ні менше як брати-слов'яни, хоча в цьому місті він міг би знайти собі кілька сотень тисяч таких родичів* [Жадан 2003: 20]; *Американці просто засирають мізки всьому світові своїми ноу-хау* [Жадан 2003:14]; *Традиційно надавати по журній задниці розімлілим від глобалізації французам* [Жадан 2003: 17].

Місто (міста) для С. Жадана – це простір його фізичного буття, за висловом самого письменника, місце його «вростання в життя» [Жадан 2011: 83], об'єкт спостереження й осмислення, поштовх до інтелектуального і духовного зростання, шлях до свободи як філософської категорії та філософії існування. Письменник сприймає місто лише крізь призму власного життя: *гонитва за демонами щасливого дитинства... загалом – повертатися в містя, в яких ти ріс, майже те саме, що повертатись до крематорія, в якому тебе одного разу вже спалили* [Жадан 2011: 36]. Пор. суголосну думку про чуттєвий досвід письменника: «Створена художньою свідомістю образна топографія міста формує чуттєвість людини, подаючи образ міста як проекцію духовно-душевного стану особистості. У цьому значенні літературний текст постає як досвід осягнення міста» [Степанова: 8]. У роздумах С. Жадана наголошено на глибинному індивідуальному досвіді письменника: *спробую повернутись до міста, в якому я виріс і до якого я намагаюсь останнім часом зайвий раз не потикатись (...) аби вкотре пересвідчитись, що нічого не змінилось, все так, як було раніше, як було завжди, як і має бути; що нічого й не могло змінитись, якщо не змінився ти сам* [Жадан 2011: 9-10]; *Це, скоріше, прив'язаність до самого себе, залежність від себе, від власного досвіду, котрий н е відпускає ні на крок, примушуючи знову і знову повертатись на містя, в яких мені було невимовно добре чи невимовно погано* [Жадан 2011: 127].

Психологічний напрям розбудови образу *місто* перебуває у площині *мандрівка – спогад – особиста пам'ять*. Мовна стра-

тегія автора – писати про те, що прожив/проживає (спогади, асоціації, особиста ретроспектива, елементи автобіографії), наприклад: *мої вісімдесяті, наше місто*. Як вважає Л.В. Стародубцева, «урбанізується» не лише ландшафт землі, не лише спосіб життя людства, а й думка людини: місто стає фундаментальним елементом мови образного мислення і метафорою свідомості... Місто й свідомість стають структурно, поняттєво, образно подібні» [Стародубцева 1999: 87].

Л.М. Мялковська звертає увагу на традиційний в українській літературі початку ХХ ст. семантико-асоціативний та оцінно-почуттєвий зміст образу *місто* [Мялковська 2019: 166]. Отже, розширення в художній мові початку ХХІ століття парадигми побутових понять і поповнення концепту *місто* новими мовними знаками – закономірний процес естетичного й комунікативно-прагматичного осмислення простору перебування людини, своєрідна стильова норма художньої прози [Siuta 2021].

Мовообраз *місто* в романі С. Жадана “Anarchy in the UKR” розкриває глибини підсвідомості автора (пошук минулого, спогад-пам’ять): *Усе життя мені доводиться зустрічатись із ними, натикатись на цих привидів із минулого в темних коридорах і переходах підземки, в салонах таксівок і музичних магазинах* [Жадан 2011: 214].

Соціально-психологічний вимір нарративу письменника засвідчує асоціативне поєднання *місто* – *підліток*: *після зими міста завжди нагадують підлітків, котрі вічно не знають, що їм одягти – половина речей на них вже мала, решта давно виїшла з моди* [Жадан 2011: 125].

Причетність, належність самого автора до молодіжної субкультури міста демонструє усно-розмовна домінанта його нарративу – зорієнтованість на діалогічність, комунікативний вплив на читача. Оповіді й роздуми письменника фіксують змішування *я(ми)-автора* і *ти-читача*, що передбачає фактор адресата: *Повертаючись до міста, в якому ти був так давно, що можна сказати – не був зовсім, ти відразу ж намагасяся зачепитись за щось знайоме, знайти якісь сліди й знаки, але це марна затія, що могло залишитись із того часу – навіть кіосків не лишилось, тому ми просто вирішили перебути тут до ранку* [Жадан 2011: 135].

Вікові, соціальні й ментальні ознаки як чинники єдності автора з його читачем вербалізовано через невласне питальні конструкції, які виражають риторичне ствердження чи запереч-

чення і не потребують відповіді: *дивні люди, думаю я, живуть у цьому містечку, без кафе і гучномовця, без проституток і чупа-чупсів, сидять по хатах, позачинялись, суки, на всі замки і дивляться телевізор до самого ранку, що вони дивляться? що їх цікавить? останні новини? що вони хочуть почути в останніх новинах? чого вони чекають від цього світу, ховаючись від нього за зачиненими дверима і забитими наглухо вікнами? – що їм у свою чергу може показати цей світ, що світ приготував для цих дивних людей, котрі дивляться телевізор о п'ятій ранку? баскетбол? точно, мабуть баскетбол, що ж іще, як не баскетбол* [Жадан 2011: 20].

До стратегії опосередкованого спілкування з читачем належить питання-зачин авторського наративу, в який вкраплено роздуми: *Що може бути в Гуляй-Полі? Очевидно, що там немає жодних атракціонів, жодних американських гірок і ніагарських водоспадів, ніагарських водоспадів там точно немає, я в цьому майже впевнений...* [Жадан 2011: 36].

Отже, мовні знаки субкультури міста у прозових текстах С. Жадана – система лексико-семантичних парадигм із змістовими центрами назв міської інфраструктури, понять інтелектуальної та побутово-звичаєвої культури, власних і загальних назв людей та ін. До чинників вербалізації субкультури міста належать також ненормативний лексикон сучасної доби, естетизація й антиестетизація понять урбаністичної реальності. Лінгвокогнітивний і прагматичний аналіз мовних знаків субкультури міста, зафіксованих в інших творах письменника, може бути перспективою майбутніх досліджень.

Жадан С. Anarchy in the UKR. Харків, 2011. 223 с.

Жадан С. Біг мак. Київ, 2003. 184 с.

Даниліна О.В. Концепт «Місто» у прозових текстах Сергія Жадана. Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство. 2010. Вип. XXIII, ч. 1. С 347 – 354.

Дзюба І. Чорний романтик Сергій Жадан. Київ, 2017. 112 с.

Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки національної культури. Київ, 2009. 352 с.

Мялковська Л.М. Мова художніх творів І.С. Нечуя-Левицького: лексикографічна і лінгвокогнітивна рецепція: Київ, 2019. 608 с.

Стародубцева Л.В. Город как метафора урбанизируемого сознания. Урбанизация в формировании социокультурного пространства. Москва, 1999. С. 70 – 93.

Степанова А.А. Місто на межах: естетичні грані образу в літературі перехідних епох. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/.../Stepanova.pdf?sequence=1> (дата звернення: 28.06.2021).

Штогрин М. В. Урбаністичні топоси сучасної української літератури: традиції та трансформації (2000–2014 рр.). Автореф. ... канд. філол. наук. Київ, 2016.

Halyna M. Siuta, Iryna M. Ivanenko, Zoriana R. Dubravka, Liudmyla M. Mialkowska, Olha R. Senkovich. Dynamics of stylistic norms in the artistic discourse of the XX century. *Laplage em Revista (International)*, Vol. 7. n. Extra A Jan. – Apr. 2021. (дата звернення: 2.06.2021)

REFERENCES

Zhadan, S. Anarchy in the UKR. Kharkiv, 2011. 223 p. (in Ukr.)

Zhadan, S. Big mac (2003). Kyiv, 2003. 184 p. (in Ukr.).

Danylina, O.V. (2010). Concept “city” in Serhiy Zhadan’s prose. *Actual problems in Slavic philology. Series: Linguistics and literary studies*. 2010, issue XXIII, part 1, p. 347-354. (in Ukr.).

Dziuba, I. (2017). The black romantic Sergiy Zhadan. Kyiv, 2017. 112 p.

Yermolenko, S.Y. (2009). Linguistic and aesthetic signs of national culture. Kyiv, 2009. 352 p. (in Ukr.).

Mialkowska, L.M. (2019). The language features of I.S. Nechuy-Levytsky’s fiction: lexicographic and linguo-cognitive reception. Kyiv, 2019. 608 p. (in Ukr.).

Starodubtseva, L.V. (1999). City as a metaphor for urbanized consciousness. Urbanization in the formation of sociocultural space. Moscow, 1999. P. 70 – 93. (in Rus.).

Stepanova, A. City on the edges: Aesthetic facets of the image in literature of transitional eras. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/.../Stepanova.pdf> (date of the application: 28.06.2021).

Shtogryn, M.V. (2016). Urban topos of modern Ukrainian literature: traditions and transformations (2000 – 2014). Abstract. PhD. Kyiv, 2016. (in Ukr.).

Halyna M. Siuta, Iryna M. Ivanenko, Zoriana R. Dubravka, Liudmyla M. Mialkowska, Olha R. Senkovich (2021). Dynamics of stylistic norms in the artistic discourse of the XX century. *Laplage em Revista (International)*, Vol. 7. n. Extra A Jan. – Apr. (date of the application: 2.06.2021).

Статтю отримано 15.06.2021

Larysa Holoïukh

LANGUAGE MARKERS OF CITY SUBCULTURE IN SERHIY ZHADAN'S NOVELS

The article is dedicated to the linguostylistic study of the language markers of city subculture – an under system of the national culture and verbalization of the specifics of human life in the modern urban space. The article highlights verbal realizations of the city as an agent in Zhadan's novels “Anarchy in UKR and “Big Mak” – language markers of subculture, and it singles out his lexical and textual components: lexical-semantic groups of infrastructure names, notions of everyday culture, abstract notions, etc. The article follows up the creation of language markers of the city subculture in the space that is a city – time, historic memory, such as language markers of the totalitarian era. Language markers of the modern city are being explored – names of food and drinks, groceries and clothes which are losing their ethnographic function thus recreating an artistic view of globalization in the modern world. The article points out idiostylistic parameters of the author's narrative in his forming of the depiction of the city, namely the depiction's psychological course in the space journey – recalling – personal memories. The accent is made on the author's language strategy- writing about his present and past experiences (memories, associations, personal retrospective), on the author being a part of the youth subculture, syntactic structures, free indirect form questions, questions-introductions and his orientation towards dialog style. The article proves that the city in Zhadan's novels functions as his linguocultural and signature feature.

Key words: language marker, city subculture, prose, narrative, writer's linguosophy.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.8>

УДК 81.161.2'38 Антонич

МОВНА ЕСТЕТИКА ОБРАЗУ МІСТО У ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ Б.-І. АНТОНИЧА

СЕНЬКОВИЧ

Olha

Ольга Романівна,

SENKOVYCH,

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов
Національного університету
«Львівська політехніка»
вул. С. Бандери 55, м. Львів, 79000
E-mail: olyak4me@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3895-1082>

PhD (Philology), associate
professor of Foreign languages
Department, National University
«Lviv Polytechnic»
55 S. Bandera St., Lviv 79000,
Ukraine
E-mail: olyak4me@ukr.net

*У статті запропоновано аналіз засобів мовно-естетичної репрезентації образу **місто** у поетичних текстах Б.-І. Антонича. Продемонстровано специфіку індивідуально-авторської картини світу у цьому тематичному сегменті, особливу увагу звернено на кореляцію поетичної традиції та новаторства.*

Визначено й описано продуктивні лексико-семантичні й тропейчні моделі опису міста.

*Встановлено, що контекстуальні вживання номінації **місто** та її поетичних конкретизаторів у поезії Б.-І. Антонича здебільшого пов'язані з прямим, номінативним значенням. Як носій культурно-естетичної інформації, номінація **місто** також часто переосмислюється, виформовує нові лексико-асоціативні зв'язки, зумовлені індивідуальним досвідом автора, його особистісними креативними та естетичними уподобаннями.*

***Ключові слова:** мовостиль Б.-І. Антонича, поетичний текст, мовна естетика, образ **місто**, метафорична модель.*

Тема міста – не визначальна для лірики Б.-І. Антонича. Однак ті поезії, у яких відбито авторські рефлексії на тему міста, оприявнюють важливий фрагмент індивідуальної художньої картини світу цього неординарного автора, творчість якого становить самодостатній фрагмент розвитку української художньої мови в її жанровому поетичному різновиді.

Образи й мотиви, що характерні для «складної, багатолікої і сюрреалістично візуальної» [Жулинський 1998: 61]

урбаністичної поетики Б.-І. Антонича, вже ставали предметом активного літературознавчого осмислення ([Жулинський 1998; Ільницький 1991; Старова; Новикова 2003]). Натомість мовознавчі студії в цьому напрямку тільки накреслюються і зорієнтовані вони здебільшого на методика функціонально-семантичного аналізу образу *місто*, застосовану щодо творчості інших українських письменників – В. Підмогильного, М. Хвильового, А. Головка, П. Панча, Г. Косинки, М. Івченка, А. Любченка [Ставицька 2000; Мялковська 2001; Кравець 2012]. У цих працях започатковано досвід встановлення художньої генетики й розроблення мовно-естетичної концепції показу *міста* в ідіостиліях, у яких цей образ універсалізований як концептуальний фрагмент індивідуальних мовних картин світу. А також переконливо підтверджено думку про те, що «місто в історії водночас і настільки нове явище, що кожне наступне покоління заново починає йому дивуватись, і настільки давнє, що це здивування передається нерідко образами тисячолітньої давності» [Іванов 1986: 25]. Варто наголосити на тому, що сьогоденні соціостилістичні дослідження дедалі частіше зосереджуються на висвітленні культурно-історичного змісту поняття *місто*, на окресленні його соціального портрета. Відповідні праці акцентують увагу на часовій та соціально-ідеологічній специфіці об'єктів і предметів, що наповнюють урбанопростір, вербалізують проблему впливу міста на психологію людини тощо.

Загалом урбаністичні мотиви хоч і відчутні вже в перших поетичних збірках Б.-І. Антонича «Привітання життя» (1931) та «Три перстені» (1934), однак концептуального звучання набувають у збірці «Ротації» (1938). Уміщені в ній тексти засвідчують дуже різноманітне і водночас індивідуальне сприймання й зображення міського простору, а головне – сутності міського життя. М.О. Новикова переконливо доводить, що в Антоничевій поетичній інтерпретації *місто* постає водночас у кількох вимірах: і як географічний об'єкт із характерним для нього комплексом реалій, і як певні «культурологічні краєвиди» [Новикова 1971: 9]. Також для тематичної, семантичної та оцінної параметризації образу *місто* важливо досягнути авторське розуміння його природи як багатоманітного індустріального й соціокультурного середовища. У цьому середовищі формуються достатньо відмінні від показових для національної традиції матеріальні й духовні умови становлення та існування людини.

У нових умовах виформовується новий соціально-психологічний тип особистості – відірваної від природи, раціональної, іноді надто прагматичної, іноді нещирої, егоїстичної і несправжньої. Тобто *місто* для Б.-І. Антонича – це не тільки інфраструктура й урбаністичний ландшафт, це також люди, їх стосунки та емоції.

Визначальним для стилістичного окреслення словесного образу *міста* є його пряме, зафіксоване у загальнономовних тлумачних словниках лексичне значення «великий населений пункт, адміністративний, промисловий, торговий і культурний центр» [СУМ IV: 751]. Актуальна для поетичної мовної картини світу Б.-І. Антонича також номінація *містечко* – «селище міського типу переважно на Україні та в Білорусії» [СУМ IV: 749], пор.: *Містечко в сяйві ночі біле. / Невже ж тут друзів не згадать? / Росли ми разом і п'яніли, / кохаючи палких дівчат. / Таїлися від мрій бентежних, / вдавали гордих і твердих / і рвалися в обшири безмежні, / що нам стелилися до ніг* (В, с. 94); *Народився Бог на саях / в лемківському містечку Дуклі. / Прийшли лемки у крисянях / і принесли місяць круглий* (В, с. 108); *в одному містечку на морському березі / уже похилився над пристанню літеплий березень* (В, с. 33).

Носіями автологічно-просторової семантики виступають іменниково-прийменникові конструкції *в місті, над містом, під містом* тощо: *Живуть під містом, наче у казках, кити, дельфіни і тритони / в густій і чорній, мов смола, воді, в страшних пивницях* (В, с. 198); *місяць синій / відчиняє п'ять брам ночі / над містом чорним та іскристим* (В, с. 113); *Завішений в порті двигар – величезне коромисло / над містом, над садом, розквітлим торгівлею й промислом* (В, с. 33).

Текстотвірну значущість у створенні мовного образу *міста* мають епітетні словосполучення. Номінація *місто* в поезії Б.-І. Антонича поєднується з означеннями, що засвідчують його антропоморфізацію, природоморфізацію, також вербалізують різні типи оцінності – нейтральний, позитивний та негативний. Наприклад, до нейтральних оцінних епітетів належить описово-логічні означення із семантикою часу *прадавнє* та *нове*, пор.: *будяться міста прадавні під пісками* (В, с. 142); *Дівчата з квіттям без наймення, пальми родять хліб, зелена рута / й нові міста із площами з блакиті, де качаються жар-леви* (В, с. 197 – 198).

Проілюстровані нейтральні характеристики формують своєрідне тло для виявлення позитивно і негативно-оцінних означень. Передусім це епітети, які вербалізують індивідуально-авторське бачення міста або ж особливості його сприймання ліричним героєм через метонімічні деталі. У їх семантичній структурі домінують семи:

– ‘колір’ – біле, жовте, чорне, пор.: *Гудки патруль над ранком дзвонять в білім місті* (В, с. 157); *Місто біле* <...> / з мли, немов з уяви, вплива (В, с. 115); *Идуть люди жовтих міст, і їхні очі сяють, / хоч смуток вглиб ховають, мов гірке насіння* (В, с. 189); *Заснули люди в чорнім місті, / під ковдрами леліють сні. / Твоєї мрії не помістить / цей світ безкрай та тісний* (В, с. 118);

– ‘звук’ – гамірливе, пор.: *як зійшов із гір до гамірливих міст, / у злиднях і невдачах не кляв ніколи долі та не ганив, / глядів спокійно на хвиль противних гурагани* (В, с. 58);

– ‘психологічне сприймання’ – неймовірне, предивне, зачароване, горде, пор.: *Знову перекреслить неба синь безмірну / зір падучих ліній крива. / Місто дивно біле, майже неймовірне, / з мли, немов з уяви, вплива* (В, с. 115); *Предивні, зачаровані міста / з рудого порошна й рябої мерви. / І пасма вулиць сплетені, мов нерви* (В, с. 43); *В мереживі крутих провулків горде місто ювелірень, <...> тепер в трояндах пострілів змінє ніч у день багровий* (В, с. 155).

У поетичних творах Б.-І. Антонича зафіксовано також генитивні метафори з номінацією місто, пор.: *ніч прикрила муравлисько міста, / в долинах забуття ростуть гіркі мигдалі сну* (В, с. 197); *Крило вітрів над домом, / вузли димів, що в'яжуть небо з міста колом* (В, с. 190).

Контекстуальна розбудова образу місто в поезії Б.-І. Антонича часто спирається на його стійкі логічно-асоціативні зв'язки з популярними урбаномаркованими реаліями. Зокрема, специфіку простору міста, його соціальної та культурної інфраструктури означають метафори з лексемами – назвами характерних для урбаністичного топосу просторових, архітектурних і побутових реалій – *площа, майдан, вулиця, провулок, парк, сквер, ратуша, ліхтар, лімузин*. Пор.: *Мов піна на тарелях, сонний сніг на площі* (В, с. 157); *На площі театральній мармуровий тенор / вже двісті літ співає зорям золотим* (В, с. 139); *На площі мідних янголів сповитій в тишу, <...> історик з п'єдесталу про минуле пише* (В, с. 139); *Порожні,*

сині **площі** в мряці золотистій / колишуться, мов птахи, і біжать з-під ніг (В, с. 157); Дівчата з квіттям без наймення, пальми родять хліб, зелена рута / й нові **міста із площами з блакиті, де качаються жар-леви** (В, с. 197 – 198); Юрба в вертепах **вулиць**, наче повинь. / З-під **ратуші** зриваються два леви (В, с. 159); **Вуличка сміттям обросла**, мов мохом, літами немита (В, с. 53); Мужчини в сірих пальтах тонуть в синяві **провулка** (В, с. 194); раннє сонце – молоде оленя / **прибігає з-за лісу до вас**. / Пролітають – лиш стопи дзвенять, / лиш **майдан** під ногами співа (В, с. 123); В мереживі крутих **провулків** горде **місто** ювелірень, <...> тепер в трояндах пострілів зміняє ніч у день багровий (В, с. 154); Накривши плечі згорблені коожухом неба синім, / **колишеться шофер у сонній лімузині** (В, с. 194). В авторській поезії вони виступають носіями зафіксованого в загальнономовних словниках прямого лексичного значення, іноді також є виразниками оказіональних індивідуально-авторських асоціацій.

Естетизовано в поезії Б.-І. Антонича і такий обов'язковий архітектурний атрибут міста, як різноманітні будівлі: *Ще пам'ятаю: **білий дім**, / де стіни з дерева та мрії* (В, с. 90); *Рядами над рядами тут **доми** / піснями труду дневі шлють привіт* (В, с. 43); *Мов свіже молоко – роса, / розваги мед мені палкому. / Мов капелюх, квітчастий дах, / і **дім мальований, мов скриня*** (В, с. 94); ***Стоповерхові кам'яниці** сплять, немов потомлені звірята* (В, с. 196).

У стилістичній моделі цілісного простору міста засвідчено тісний семантико-функціональний зв'язок з реалією ліхтар («Освітлювальний пристрій, в якому джерело світла захищене склом, слюдою тощо» <http://sum.in.ua/p/4/532/2> [СУМ IV: с. 532]). Численні мікроконтексти відтворюють оригінальне авторське бачення освітленого міста: *тисяча **ламп** заблистіла в розбавленім городі* (В, с. 94); *місяць мертвий, місяць синій / відчиняє п'ять брам ночі / над містом чорним та іскристим. / Тьмяніють **ліхтарів вогні**, / і в шиби стріли б'ють сріблесті – / це стріли зір на вишині* (В, с. 113 – 114); *географи малюють зорі крейдою на неба мапі, / в **рудому сляві ліхтарів** дощу краплини, мов пісок крилатий, / і місяць золотим котом лежить у мене на канапі* (В, с. 198). Прикметним для осмислення особливостей ідіостилю поета – яскравого представника західноукраїнської культури, є вживання діалектного варіанта ліхтарня (діал. Ліхтар [СУМ IV: с. 532]): *вже ніщо мене / не*

лякає, хоч у очі зазирає заздрісно **ліхтарень** сто, / що в вокзалі білім сторожко глядять крізь жовтих шиб пенсне (В, с. 52); заламавши руки сині, / рятунку кличе ніч намарне, / колишуться п'яниці й тіні / біля кульгавої **ліхтарні**. / Блакитним квітом похилившись, / **ліхтарня**, мов ліля в'яне (В, с. 193); **Крива ліхтарня** – квітка зламана і попіл снігу, / і світло – лій зелений з дзбанка ночі в сутінь литий (В, с. 194).

Численні мініконтексти персоніфікують поняття *місто*, олюднюють його. Характеризуючи відповідні лексично-семантичні процеси, Т.А. Щєбликіна відзначила: «Просторова модель світу співзвучна із вираженням внутрішнього стану людини (інтелектуального, психічного, соціального). При цьому важливе значення відіграє оцінний компонент. Використання мовної моделі простору <...> унаочнює явища, що є концептами абстрактними, не сприйнятими органами чуття» [Щєбликіна 2000: 64]. Пор.: Від спеки **місто важко дише**, / й чоло його шорстке й червоне / під віялом нічної тиші / поволі стигне і холоне (В, с. 136); **будяться міста прадавні** під пісками (В, с. 141).

Реалістичний звуковий образ міста моделюють генітивні іменникові образи *гамір вулиць*, *стукіт вулиць* (пор. *гамір*, *гам* – «Безладне звучання багатьох голосів; крики, галас» [СУМ II: с. 25 <http://sum.in.ua/p/2/25/1>]; *стукіт* – «Короткі, уривчасті сильні звуки від частих, повторюваних ударів по чомусь, падіння чого-небудь, коливань, розривів і т. ін.» [СУМ IX: с. 802]) та дієслівні метафори з іменниками та дієсловами звукової семантики (*лине протяжна пісня*, *гудки влітають до кімнати*). Пор.: *Шумить у серці вітер, кров огонь бурлить*. / *О, допекла вже бруків, мурів, цегли гідь!* / *На берег моря туга, в край землі жене*, / *де океан манить піснями хвиль мене* / *Покину **стукіт вулиць** та піду, де пристань*, / *де лине протяжна пісня* (В, с. 37); *Греблі жовтих мурів, денний вулиць гамір* / *від берега по берег, тінь вінків дубових* (В, с. 189).

Базова для іменників *пісня* («Словесно-музичний твір, признач. для співу» [СУМ VI: 544]), *гудок* («Протяжний низький звук, що утворюється таким свистком» [СУМ II: 189]), *дзвін* («Те саме, що **дзвеніння**» [СУМ II: 264]) звукова семантика становить основу для розгортання динамічних звукових метафор: *Моряцькі **пісні** поплили по тавернах у гавані*, / *неначе вино для серцець, що від туги поламні* (В, с. 94); *піду, де пристань*, / *де лине **протяжна пісня*** (В, с. 37); *Рядами над рядами тут доми*

/ *піснями* *труду* *дневі* *илють привіт* (В, с. 3); *гудки*, *мов кулі в скло*, *влітають до кімнат* (В, с. 157); *Гудки* *патруль над ранком* *дзвонять в білім місті* (В, с. 157); *Гримить* *підземний лоскіт* *здаля*, / *вдаряє в мури буря дзвонів*, / *і місто* *котиться в провалля* / *під лоніт крил і мегафонів* (В, с. 196).

Звуки урбаністичного простору – це також звуки механізмів, пристроїв, транспорту: *вирують дні й міста й вирують бормашини*. / *Дроти* *тремтять мов нерви*. *Теплий білий листик*, / *зоря в конверті*, *кілька слів і квіт шипишени*. / *Кружляють*, *мов пом'яте листя*, *сни дентисток* / *над вирвами нудних мелодій бормашини* (В, с. 194).

Прикметним для Антоничевої індивідуальної картини світу є сприймання й показ фізичного і духовного життя міста у його відмінності від світу природи. Їх поет протиставляє в категоріях «органічність – штучність», «природність – схематизованість», «емоційність – раціональність». Стандартизований, геометризований, урбаністичний простір маркують номінації *кола*, *квадрати*, *куби*, *циркуль*, *формула*, дієслово *відмірювати*, пор.: *Червоні куби мурів*, *кола жовтих площ*, *квадрати скверів*. / *Людино*, *думки циркулем відмірюй зорі і міста!* (В, с. 138); *Крило вітрів над домом*, / *вузли димів*, *що в'яжуть небо з міста колом* (В, с. 190); *за законами нам невідомих формул* / *вирують дні й міста* (В, с. 189).

Маркерами рельєфно окресленого штучного, неживого простору міста в поезії «Монументальний краєвид» стають номінації *брила*, *мур*, *камінь*, *статуя*, негативно конотовані епітетні образи (*мармурові коні*, *мармуровий вождь*, *камінні янголи*, *нерухоме дзеркало*, *мідні сходи*), дієслівні метафори (*металево в сурми дмуть*):

На брилі брила, *коло в колі*, *вікна понад вікна й двері*,
стає на мідних сходах сонце, *мов статуя золота*.
Басейни, *мов дзеркала нерухомі* *в куряві червоній*.
Тут небо *миється в воді густій і срібній*, *наче ртуть*.
В зеленім полум'ї трави пасуться мармурові коні,
камінні янголи у парку металево в сурми дмуть.
Герої сходять з п'єдесталів, *сиплються з пузонів іскри*
і сонце на гарматі й прапори з музеїв у возні
і леви з прапорів рядами йдуть маєстатично містом
і їде мармуровий вождь на кучерявому коні (В, с. 138).

У межах авторського портретування міста образотвірне навантаження виявляють номінації *мур*, *мури* («І. Висока кам'яна

або цегляна стіна навколо чогось. // Невисока загорожа з каменю або цегли навколо чогось» [СУМ IV: 827]), *дріт*, *дроти* («Металевий виріб у вигляді гнучкої нитки або тонкого прута. // Дротяна загорожа» [СУМ II: 419]), *брук* («Дорога або вулиця (мостова), вимощена камінням» [СУМ I: 241])http://ukrlit.org/slovnuk/slovnuk_ukrainskoi_movu_v_11_tomakh. Пор.: *Червоні куби мурів* (В, с. 138); *Греблі жовтих мурів, денний вулиць гамір / від берега по берег, тінь вінків дубових* (В, с. 189); *сонце, мов павук, на мурів скіснім луку / антен червоне павутиння розпі'явши, / мов мертві мухи, ловить і вбиває звуки* (В, с. 189); *за муром джаз і танці ламп'юнів, / балет балончиків, хор барв, мов хор гобоїв* (В, с. 189); *Міста в дротах – під вітром ліри. / Це тут, де мурів скупість взором, / без сяйва навіть сонце сіре. / Тут люди, мури і бацілі / тим самим піддані законам / і тулуби печей похилі, / де розцвітають іскор грона* (В, с. 145); *вирують дні й міста й вирують бормашини. / Дроти тремтять мов нерви. Теплий білий листик, / зоря в конверті, кілька слів і квіт шипшини* (В, с. 189); *Шумить у серці вітер, кров огонь бурлить. / О, допека вже бруків, мурів, цегли гідь! / На берег моря туга, в край землі жене, / де океан манить піснями хвиль мене* (В, с. 37).

Тенденцію негативного опису міста підтримують активно розроблювані в авторській поезії мотиви руйнування, фізичного й духовного занепаду, смерті. У конкретних текстах виразниками й інтенсифікаторами відповідної семантики стають образ *цвіль*, *круки*, колоративи *темний*, *чорний*, епітети *мертвий*, *млосний*, емотиви *смуток* тощо: *смуток темних брам, і цвілі млосний подих* (ВГ, с. 200), *мертві риби у басейнах* (ВГ, с. 203); *Мов бура плахта, хмара круків / сідає на дахах бриластих* (ВГ, с. 201). Такі контексти засвідчують слухність спостереження про те, що «людська думка постійно коливається між логічним сприйняттям та емоцією, ми або розуміємо, або відчуваємо; найчастіше наша думка складається водночас із логічної ідеї та почуття. І хоч ці два елементи можуть поєднуватись у різних пропорціях, все-таки у кожному конкретному випадку переважає щось одне: або логічне сприйняття, або почуття. Наша думка в одному разі матиме логічну домінанту, а в іншому емоційну» [Балли 1961: 182].

Продемонстрований негативний опис міста доповнюють апокаліптичні картини [Льницький 1991; Новикова 2003], які смислово апелюють до біблійних мотивів потопу чи западання

міста під землю, до образу Содому і Гоморри, знищення Вавилону тощо. Пор. у поезії «Кінець світу»:

*місяць, звівши сині руки,
немов пророк, став місто клясти.
За всі гріхи і всі провини,
за малість, зрадність і підлоту,
за злочини, що повне ними
кубло презирства і голоти.
Тоді розпутники і гарпатоли
покутних псалмів заспівали,
і калібани били в дзвони,
й гетери, мов кобили, ржали.
Мерзенні, сороміцькі, мертві
люїзи з ліжок виходили,
й сарданалів гордих жертви
червоні язика гострили
Мов стріл дванадцять з неба праці,
вітрів дванадцять шле додолу,
й Земля розкрила зворів паці,
й розбите в кусні Сонця коло.
Гримить підземний лоскіт здаля,
вдаряє в мури буря дзвонів,
і місто котиться в провалля
під лопіт крил і мегафонів* (ВГ, с. 201).

Належний інтертекстуальний досвід і знання тексту Святого Письма дає читачеві змогу розгерметизувати глибинний зміст наявного в цій поезії авторського образу *розбите в кусні Сонця коло* (ВГ, с. 202), встановити його спорідненість з одним із описаних в Об'явленні апокаліптичних знамень: «вдарено третину сонця, і третину місяця, і третину зір, щоб затьмилася їхня третина, щоб третина дня не світила, так само ж і ніч». У цьому разі йдеться про зіставність інтелектуально-культурних знань, унаслідок якої уведена в поетичний текст семантична цитата автора стає цитатою і для читача [Сюта 2017: 96 – 97].

Здійснене дослідження мовної естетики образу *місто* в поетичних творах Б.-І. Антонича не тільки виявляє специфіку індивідуально-авторського сприймання міста як специфічно організованого, різноманітного у своїх виявах та оцінках урбаністичного простору, а й дає змогу констатувати наявність виразних світоглядно-естетичних перегуків між творчістю цього оригінального українського автора та лірикою видатних

європейських поетів-модерністів (наприклад, П. Верхарна та Р.-М. Рільке). Їхні урбаністичні візії зближені насамперед у трактуванні й мовному портретуванні міста як штучного, неживого і неприязного для людини середовища, що пригнічує її природність і моральність, знецінює духовність.

Балли Ш. Французская стилистика. Москва, 1961. 394 с.

Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури. Київ, 2009.

Жулинський М. “Хто ж потребує слів твоїх?”. *Дивослово*. 1998. № 11. С. 56–61.

Льницький М. Богдан-Ігор Антонич: нарис життя і творчості. Київ, 1991. 207 с.

Іванов В.В. К семиотическому изучению культурной истории большого города. *Труды по знаковым системам*. Тарту, 1986. Вып. 19. С. 20–38.

Кравець Л.В. Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст. Київ, 2012.

Мялковська Л.М. Стилістика художньої прози Валер'яна Підмогильного: лексико-семантичні поля, тропи, стилістичний синтаксис: Автореф. дис... канд. філол. наук. Київ, 2001.

Новикова М.О. Міфосвіт Антонича. Антонич Б. -І. Вибране. Київ, 2003. С. 5–18.

Словник української мови: в 11 томах (1970 – 1980). Київ, 1971.

Старова О.О. Образ міста в ліриці Б.-І. Антонича: есхатологічні мотиви. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. Серія: Лінгвістика і літературознавство. Режим доступу: <http://litmisto.org.ua/?cat=97>

Ставицька Л.О. Естетика слова в українській поезії 10 – 30 рр. ХХ ст. Київ 2000.

Сюта Г.М. Інтертекстуальність. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007. С. 234.

Сюта Г.М. Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. Київ, 2017.

Щебликіна Т.А. Лексико-семантичне поле «простору» в українській мові. *Лінгвістичні дослідження*. Вип.4. Харків, 2000. С. 61 – 66.

Halyna M. Siuta, Iryna M. Ivanenko, Zoriana R. Dubravska, Liudmyla M. Mialkovska, Olha Senkovych. Dynamics of stylistic norms in the artistic discourse of the XX century. *Laplage em Revista*. Vol. 7. n. Extra A Jan. – Apr. 2021 (дата звернення: 21.05.2021)

ДЖЕРЕЛА

ВГ – *Антонич Б. -І.* Велика гармонія. Київ, 2003. 350 с.

В – *Антонич Б.-І.* Вибране. Київ, 2003. 376 с.

REFERENCES

- Balli, S. (1961). French stylistics. Moscow (in Rus.).
- Yermolenko, S. Ya. (2009). Linguistic and aesthetic signs of Ukrainian culture. Kyiv. (in Ukr.).
- Zhulynsky, M. (1998). “Who needs your words?”. *Dyvoslovo*. 1998. № 11. S. 56–61. (in Ukr.).
- Ilnytsky, M. (1991). Bohdan-Ihor Antonych: essay on life and work. Kyiv. 207 p. (in Ukr.).
- Ivanov, V. V. (1986). To the semiotic study of the cultural history of a big city. Works on sign systems. Tartu. Issue. 19. P. 20 – 38. (in Rus.).
- Kravets, L. V. (2012). Dynamics of metaphor in Ukrainian poetry of XX century. Kyiv. (in Ukr.)
- Myalkovska, L.M. (2001). Stylistics of Valerian Pidmohylny’s fiction: lexical-semantic fields, paths, stylistic syntax: Abstract. PhD. Kyiv. (in Ukr.)
- Novikova, M.O. (2003). Mythoworld of Antonych. Antonych B.-I. Selected. Kyiv. P. 5 – 18. (in Ukr.)
- Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes. (1970 – 1980). Kyiv. (in Ukr.)
- Starova, O.O. The image of the city in the lyrics of B.-I. Antonych: eschatological motives. Current problems of Slavic philology. Series: Linguistics and Literary Studies. Access mode: <http://litmisto.org.ua/?cat=97> (in Rus.).
- Stavytska, L.O. (2000). Aesthetics of the word in Ukrainian poetry 10 - 30 years of the twentieth century. Kyiv. (in Ukr.)
- Siuta, H.M. (2007). Intertextuality. Ukrainian language. Encyclopedia. Kyiv, 2007. (in Ukr.).
- Siuta, G.M. (2017). Quoted thesaurus of the Ukrainian poetic language of the XX century. Kyiv. (in Ukr.)
- Sheheblykina, T.A. (2000). Lexical and semantic field of «space» in the Ukrainian language. Linguistic research. Issue 4. Kharkiv, 2000. P. 61 – 66.
- Halyna M. Siuta, Iryna M. Ivanenko, Zoriana R. Dubravska, Liudmyla M. Mialkovska, Olha R. Senkovych. Dynamics of stylistic norms in the artistic discourse of the XX century. *Laplage em Revista*. Vol. 7. n. Extra A Jan. – Apr. (date of application: 21.05.2021)

Antonych B. -I. Great harmony. Kyiv, 2003. 350 p.

Antonych B.-I. Selected. Kyiv, 2003. 376 p.

Статтю отримано 23.03.2021

Olha Senkovych

LANGUAGE AESTHETICS OF CONCEPT "CITY" IN POETIC TEXTS BY B.-I. ANTONYCH

The theme of the city is not the main one, but it is important for B.-I. Antonych's lyrics. Author's reflections on the theme of the city are important fragment of the individual artistic picture of the world. In view of this, the article offers an analysis of the means of linguistic and aesthetic representation of the concept of city in poetic texts by B.-I. Antonych. The specifics of the individual-author's picture of the world in this thematic segment are demonstrated.

It is emphasized that B.-I. Antonych's individual style has already been sufficiently studied from the point of literary criticism. Instead, linguistic research on the peculiarities of author's artistic language should be intensified.

It was found that in B.-I. Antonych's poetic interpretation concept of the city appears simultaneously in several dimensions: both as a geographical object with a characteristic set of realities, and as an industrial and socio-cultural environment. In these conditions a new socio-psychological type of personality is formed.

The article identifies productive lexical and semantic models of city description. It has been established that the contextual uses of the nomination **city** and its poetic concretizers are mostly related to the direct lexical meaning «large settlement, administrative, industrial, trade and cultural center» recorded in common dictionaries. At the same time as a carrier of cultural and aesthetic information, the city nomination is also often reconsidered, forming new lexical and associative connections due to the individual experience of the author, his personal creative and aesthetic preferences.

It was revealed that epithet phrases have text-forming significance in the creation of the linguistic image of the city. Around the concept of the city in the poetry of B.-I. Antonych grouped definitions that testify to his anthropomorphization, natural morphophization, and also verbalize different types of evaluation - neutral, positive and negative.

The development of the image of the city is often based on its logical and associative connections with the realities that detail its space, its social and cultural infrastructure – **square, square, street, lane, park, square, town hall, lantern, limousine**. In the structure of poetic expression, they realize the direct lexical meaning recorded in common dictionaries, and sometimes they are also expressions of occasional individual-author associations.

A separate aspect of the author's perception and display of the city is its opposition to the world nature. Nature in the poetic picture of B.-I. Antonych's world is presented as a harmonious, living space, while the city has an unnatural, standardized, schematic nature.

In general, the image in the poetry by B.-I. Antonych reflects the objective structure of the city, its social, architectural and cultural specifics.

The perspective of the proposed study is the possibility of drawing parallels between the poetry by B.-I. Antonych and the lyrics of European modernist poets, in particular P. Verharn and R.-M. Rilke.

Key words: language style B.-I. Antonych, poetic text, linguistic aesthetics, image of the city, metaphorical model.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.9>

УДК 81.161.2'38

**«МІСТО ТИХЕ, СРІБНОШАТЕ, КОЛИХАНЕ В
КОЛИСЦІ ЗІР...»
(ЕПІТЕТНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МІСТА В УКРАЇНСЬКІЙ
ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ХХ СТОЛІТТЯ)**

ІВАНЕНКО

Iryna

Ірина Миколаївна,

IVANENKO,

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри україністики
Національного медичного
університету імені О.О. Богомольця
бульвар Тараса Шевченка, 13,
Київ, 01601, Україна
E-mail: ivanenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1496-050X>

PhD (in Philology), Associate
Professor, Department of Ukrainian
Studies, Bogomolets National
Medical University
13, T. Shevchenko blv, Kyiv, 01601,
Ukraine
E-mail: ivanenko@ukr.net

У статті продемонстровано активність епітетизації образу місто в українській поетичній мові ХХ століття. Наголошено, що ця номінація поєднується з автологічними (прямими, описовими) та металогічними (переносними, образно-оцінними) означеннями.

З'ясовано, що корпус популярних автологічних означень формують характеристики розміру (велике, гігантське, маленьке), віку (нове, старе, давнє, древнє, молоде), розташованості щодо адміністративного центру (центральне, провінційне), віддаленості від місця перебування ліричного героя (далеке, близьке), часу (ранішнє, вечірнє, нічне). Також традиційним для української поетичної мови є вживання номінації місто та конкретних назв міст із присвійними займенниками моє, наше.

Констатовано, що в металогічних епітетах до образу місто матеріально-предметний план поступається емоційно-експресивному, асоціативно-образний зміст переважає над номінативним. У семантичній структурі таких конструкцій домінують семи 'візуальне сприйняття', 'аудіальне сприйняття', 'психологічне сприйняття', 'історична конотація'.

Підсумовано, що загалом епітетизація відбиває і реалістичний, і образно-символічний, філософсько-узагальнений зміст

означуваного образу. **Місто** – це водночас і географічний об'єкт, і естетизований художній простір, в якому відбувається самоідентифікація ліричних героїв.

Ключові слова: українська поетична мова ХХ століття, образ **місто**, епітет, епітетизація.

Іменник *місто* – один з активно епітетизованих образів української поезії ХХ століття. Навколо цього поняття групуються численні епітети з прямим, описовим значенням (автологічні) та з переносним, образно-оцінним (металогічні).

До автологічних, описово-логічних прикметникових означень, зафіксованих у мові української поезії ХХ століття щодо дистрибута *місто*, належать:

– характеристики розміру – *велике, гігантське, маленьке*, пор.: *Маленька міщанка великого міста / безжурно зітхнула вві сні* (І. Жиленко); *На маленькій планеті у великому місті / Сходить вечір на синє, на сизе й сумне* (М. Вінграновський); *У місті великім, в зимовій квартирі / таку золоту навела чистоту* (І. Жиленко); *Повільно сніг летить з небес сторіч. / Примарними стають міста великі* (С. Йовенко); *Велике місто / рожевих пірамід / на синіх пісках неба* (Ю. Тарнавський); *Дев'ята вже давно – / потоп великих міст. / Міцкевич у кіно / пішов* (В. Неборак); *За день обличчя сірі, як тремпанги. / Глухе двигіння титанічних струн. / Гігантське місто витискає штанги – гуп-гуп, гуп-гуп, гуп-гуп, гуп-гуп!!!* (Л. Костенко); *Слави, слави, слави! – урочисті, / Тихі, диві, радісні й сумні. / На землі жило маленьке місто, / З іменем прослави полинів* (С. Кузьменко);

– характеристики віку – *нове, старе, старесеньке, давне, прадавнє, древнє, відвічне, молоде, молодесеньке*, пор.: *Нові міста ми будемо, / Старі нас будують* (В. Вовк); *Ми пройшлись хребтами хідників / у низ старого міста* (Б. Бойчук); *дворик сутінковий / старого міста. Стіл. Вино. Свіча. / І два вікна про щось своє мовчать – / освітлене і загадкове* (І. Жиленко); *будяться міста прадавні під пісками* (Б.-І. Антонич); *От він, прадавній Київ, / мій незрадливий друг, поради́к мій старий* (М. Рильський); *А місто наше старесеньке. / І трохи життям потріпане, / як цей ось старий із песиком, / на лаві старій, під липою. / Як ветхий буфет, де пенсія...* (І. Жиленко); *О давнє місто, звикле до облоги, яка тривожна в тебе буде ніч!* (Л. Костенко); *Козацька тверджа, давній Чигирине, уламок*

слави серед цих полів (Л. Костенко); **Чернігів дремен**, наче нічка (А. Мойсієнко); *Уночі іскристо / Святили зорі свої відвічний Львів* (В. Вовк); *Не минайся мені. Я вже прошу судьбу. / Я вже прошу судьбу – могікан з могіканів – / Я вже човен в снігах. Я в снігу вже гребу. / Лиш Десна молода... молодесенький Канів* (М. Вінграновський). У розглядуваній групі звертаємо увагу на системну сполучуваність прикметників із значенням «вік» із назвами конкретних міст – *прадавній Київ, давній Чигирин, Чернігів дремен, відвічний Львів*;

– характеристики розташованості щодо адміністративного центру – *центральне, провінційне*, пор.: *є ще ці провінційні / містечка збудовані / за Магдебурзьким правом / із площею яка неодмінно називається Ринок* (В. Махно); *грішне без гріха глухе містечко / тряслось, гойдалось, мов драговина* (В. Стус); пор. **глухий** – «Віддалений від культурних центрів, відсталий» [СУМ II: 88];

– характеристики віддаленості в просторі від місця постійного або ситуативного перебування ліричного героя – *далеке, близьке*, пор.: *бути населеним пунктом, через який я неодмінно пройду, вирушаючи у далеке місто Київ на постійне проживання* (В. Голобородько); *місто для нас / було лише містом / достатньо далеким і близьким / аби не збивати нас з ритму* (М. Савка);

– характеристики стосовно часу (історичного періоду, частини доби, пори року тощо) – *ранішнє, вечірнє, нічне*, пор.: *у вечірнім місті плакали трамваї, / пропадали сльози сині на дротах* (В. Сосюра); *летить по вранішньому місту, / мов кристал палаючий, трамвай* (І. Жиленко); *Надвечір все примирено і чисто. / І, пильнощі розтринькавши за дня, / вечірнє сонце у вечірнє місто / впускаю, мов троянського коня* (І. Жиленко); *А із вітрин великих / сяяв йому зловісно / чотирикутний, дикий / міста нічного / Місяць!* (І. Жиленко).

З огляду на актуалізацію зафіксованого в СУМ прямого лексичного значення «1. Якого раніше не зустрічав, не знав, не бачив, не чув і т. ін. хто-небудь; невідомий. <...> 3. розм., До якого не звик хто-небудь; незвичний» [СУМ V: 321] автологічними вважаємо також сполуки *незнайоме місто, незнаний Львів, незвіданий Львів: мисль тримається в світлі ліхтаря / о це незнайоме місто* (В. Цибулько); *Недоля вже нитку сурову снує, / а згадую знову і знову / в каміння вмуроване серце твоє, / незнаний, незвіданий Львовє* (Д. Павличко).

Важливі автологічні одиниці позитивно-оцінного епітетного ряду – прикметники *красиве, прекрасне*. З одного боку, вони характеризують зовнішній вигляд міста, а з другого – вербалізують особливості його сприймання ліричним героєм. Таку поетичну сполучуваність засвідчує і родова номінація *місто*, і назви конкретних міст України і світу: *Руан, Руан...* *Така висока вежа. / Красиве місто, що і говорить* (Л. Костенко); *крила вгору зносить у надії, / воскресаючи, прекрасний Львів* (М. Рильський); *Я вперше в Києві. Це місто – / прекрасне, як усмішка долі* (Л. Костенко).

Протилежну негативну оцінність прочитуємо в логічно-описових епітетних сполуках *забруднене місто, покинуте місто*, пор.: *ми самі канонічні як розріз очей / рятівна ворожба від підлоги до стелі / а забруднений місяць тече і тече / і забруднене місто під ноги нам стелить* (І. Андрусяк); *викришиться білим по червоному / на солодку паморозь листа / агіографічними іконами / заростуть покинуті міста* (І. Андрусяк).

Периферизацію прямого лексичного значення «Прикм. до князь. // Належний князеві» [СУМ IV: 199], а отже, втрату автологічності й набуття образно-експресивного звучання демонструє часто вживане щодо номінації *місто* означення *княже*. Розглядувані контексти засвідчують його виразну історичну конотацію: *Вже так натомився за краєм своїм тужити, / що вірши, здавалось, ридають уже під пером. / Ходив по горі і дихав на повні груди. / Оце вже я дома?! – аж віри очам не йму. / І княжого міста прадавні дивні споруди / уламками фресок з землі усміхались йому* (Л. Костенко); *Отут, на руїнах княжого міста Родні, / над берегом чистим моєї святої ріки, / на славі минулій стою у безславнім сьогодні, / з минулої слави дивлюсь у прийдешні віки* (Л. Костенко); *мої брати – боривітри / а я лебідка / сестра – галіонська статуя / на кілі ковчега / сестра – біле диво / полянське / зародили поля / зашуміли бори Боричева / повстав город мов марево / я сплеснула руками / і річкою стала / щоб у плесі схвати обличчя / княжого города* (В. Вовк).

Інтимізоване звучання мають контексти, в межах яких номінація *місто* поєднана з присвійними займенниками *моє, наше*: *Місто моє розправляє / натомлені плечі. / <...> Місто моє / неземною росю щебече* (П. Перебийніс). Цей тип аксіологічного наповнення підтверджує також контекстна синонімізація зі сполукою *мої світи*: *І чорні квіти виростають з вікон / у місто, в небо, у мої світи* (І.Калинець). Прикметно, що

дуже часто така інтимізація стосується Києва, з яким автора чи ліричного героя пов'язують особисті стосунки і особистий життєвий досвід: *Мій Києве, гайда до неї. / Гайда, мій Києвелістопад... / В багряно-сизому інеї, / У сизо-збурену небопадь / Здійми мені хоча б якесь / Літатенятонько нещасне. / Мій Києве, надія гасне. / У тремі серця я увесь* (М. Вінграновський); *А у нашім Києві – свобода. / Тут ні етикетів, ані моди. / Ані банків, ані казино. / Тут дешеві джинси і вино. / Йде двірник. За ним біжить двірняжка. / Продають із діжки хлібний квас. / І дешевий барик нарознашку / смачно диха кавою на нас. / З платівки волає каватину / вічний авантюрник Фігаро. / А художник продає картини. / А коти полюють на ворон. / Доц іде повільно, ледве-ледве* (І. Жиленко); *Це щастя, як життя, одне й безкрає, – / І в тому знак його, що сонце сяє, / Тече Дніпро і Київ наш стоїть* (Д. Павличко).

У металогічних епітетних характеристиках матеріально-предметний план образу *місто* поступається емоційно-експресивному, метафоричному, асоціативно-образне слововживання переважає над прямим, номінативним. У семантичній структурі таких епітетних конструкцій домінують семи 'візуальне сприйняття', 'аудіальне сприйняття', 'психологічне сприйняття', 'емоційне сприйняття'.

У сегменті художніх означень із домінантною семою 'візуальне сприйняття' звертаємо увагу на розгалуженість колірно-епітетного ряду. Систематично поєднуючись із компонентами цього ряду, образ *місто* окреслюється як *біле, жовте, зелене, синє, сіре, сиве, чорне, золоте*. Пор.: *Містечко в сяйві ночі біле. / Невже ж тут друзів не згадають? / Росли ми разом і п'янили, / кохаючи палких дівчат* (Б.-І. Антонич); *Гудки патруль над ранком дзвонять в білім місті* (Б.-І. Антонич); *Знову перекреслить неба синь безмірну / зір падучих лінія крива. / Місто біле <...> / з мли, немов з уяви, вплива* (Б.-І. Антонич); *Ввижаються ще ночі фіялкові, / Як пахоці вливалися вікном, / І сон дитячий в мантії шовковій / Стелив мені мережане рядно. / І теплі зорі над зеленим містом* (В. Вовк); *Йдуть люди жовтих міст, і їхні очі сяють, / хоч смуток вглиб ховають, мов гірке насіння* (Б.-І. Антонич); *На маленькій планеті у синьому місті / Сходить вечір на синє, на сизе й сумне* (М. Вінграновський); *Над синім дощем чи над синім безоднім містом – / Ліхтарі понад синім бездомним дощем* (А. Мойсієнко); *серед зим / ідем надвечір містом сірим, / і крізь чаклунське скло сльози, / крізь*

сутінки і гострий щем – / в глухій стіні – Зелена Брама! (І. Жиленко); Заснули люди в **чорнім місті**, / під ковдрами леліють сні. / Твої мрії не помістять / цей світ безкрайї та тісний (Б.-І. Антонич); місяць мертвий, місяць синій / відчиняє п'ять брам ночі / над **містом чорним та іскристим** (Б.-І. Антонич); **Київ тепер – до весни – золотий**. / Дахи золоті. Горобини. Вітрини. / Брюнети, блондини, шовки, габардини (І. Жиленко).

Звертаємо увагу на те, що в складних епітетах елемент *сиво-* зазвичай втрачає колірну семантику, переміщується в тематичну зону «дуже давній, старий». Зокрема, цю закономірність простежуємо щодо означень до урбаноніма *Львів*: *Ти синів найкращих, сивоглавий Львове*, / Обираєш нині на новий похід (М. Рильський); *На віковім кладовищі / У сиво-зеленому Львові / Здіймаються вище і вище / Багрянї сузір'я кленів* (П. Воронько).

Ускладнену семантику й інтенсифіковану оцінність образу *місто* виражають складні прикметники з колірною ознакою на зразок *злотоверхе, срібношате, білокриле*: *Не тільки злотоверхе місто* (І. Калинець); *Була зима і сніг пухнастий, / І приєрх синій, як сапфір, / І місто тихе, срібношате, / Колихане в колісці зір* (В. Вовк); *Як же день отой забути, / Переяслав сонцекрилий, / Що осяяв булавою непокірливий Богдан!* (М. Рильський); *Падав сніг на місто білокриле, / і в тумані жовті ліхтарі / нам привітно й тепло так світили / у сніжников і промінні грі. / <...> / Скільки днів пройшло і пролетіло, / але в серці й досі ще та ніч, / і туман, і місто білокриле, / і гудків призивний дальній клич* (В. Сосюра). Засвідчені в поезії В. Сосюри та М. Рильського образи *місто білокриле, Переяслав сонцекрилий* акцентують характерну української поетичної мови метафоричну ознаку ‘крилатість’.

Художні означення з домінантною семою ‘аудіальне сприйняття’ формують епітетний ряд *крикливе, гамірливе, стодзвонне*, пор.: *Я тікаю від себе, від муки і втоми, / Від крикливих окатих міст* (В. Симоненко); *як зійшов із гір до гамірливих міст, / у злиднях і невдачах не кляв ніколи долі та не ганив, / глядів спокійно на хвиль противних гурагани* (Б.-І. Антонич); *Одпливав стодзвонний Київ, з пам'ятником гірка...* (І. Нехода); *Ринок дзвінкобрукий / Ляцав возами, кроками: життям!* (В. Вовк).

Художню естетику означень із домінантною семою ‘психологічне сприйняття’ (*страждальне, розтерзане, змучене*,

втомлене, трагічне, горде, неймовірне, невинне, предивне, зачароване, химерне, безсмертне, беззахисне, нерозпізнанне, грішне тощо) визначає їх образність та емоційне забарвлення: **Нерозпізнанне місто дороге** / відкрилося колючим скалком щастя (В. Стус); **Знову перекреслить неба синь безмірну** / зір падушчих ліній крива. / **Місто дивно біле, майже неймовірне**, / з мли, немов з уяви, вплива (Б.-І. Антонич); **Предивні, зачаровані міста** / з рудого порошна й рябої мерви. / **І пасма вулиць сплетені, мов нерви** (Б.-І. Антонич); **Ах, місто химерне!** / Тобі не до мене (П. Перебийніс); **спускаються, загорнені у хмари**, / **далекі землі і міста чудні** (І. Жиленко); **за муrom цим одним**, / **за другим, п'ятим ачи сотим муrom** / **дрімучий Київ** здивився буй-туром: / **лукавим косить оком і незлим** (В. Стус); **беруться за руки** – / **впасти бояться з летючого Києва** / в космічну безодню (В. Неборак); **на порталі, вище брам і веж** / **твого стокрот розтерзаного міста**, / **стойть твій твір у відблисках пожеж** (Л. Костенко); **позіхнуло трагічне місто** Львів, / **мов гер таємний радник** (Ю. Андрухович).

Значна частина таких епітетів мають антропоморфізувальний характер, оскільки вони переносять на образ міста ознаки:

– психоемоційних станів людини – «втома», «страждання», пор.: **Ти** – у кожнім вікні наших **втомлених міст** / і у кожній зіниці котів на карнизах (І. Жиленко); **Ніч струмить в моє страждальне місто** (І. Калинець);

– рис характеру людини – «гордість», «ніжність», «доброта», «беззахисність», «лукавість»: **В мереживі крутих провулків горде місто ювелірень**, / <...> **тепер в трояндах пострілів змінє ніч у день багровий** (Б.-І. Антонич); **ніжних міст розсипані суцвіття** (О. Забужко); **Умань! Добра ласкава Умань**. / **Хмари в небі** – мов сива шаль. / **Я люблю у Софіївці думать**, / **Із минулого знявши вуаль** (В. Симоненко); **Місто беззахисне** / **стойть, опустивши руки**, / **перед Війною** (І. Жиленко); **Я ж махонула в лотерею грать** / з **лукавим містом**, з долею, з випадком (І. Жиленко);

– моральності чи аморальності людини: **там** / **трохи нижче** / **де місто впадає в інші** / **так само невинні міста** / **ти розкинеш величезну сіть поміж берегами** / і **ловитимеш їхні ще теплі провини** (І. Андрусак); **грішне без гріха глухе містечко** / **тряслось, гойдалось, мов драговина** (В. Стус).

Інший тип епітетної персоніфікації пов'язаний із перенесенням на образ міста зовнішньопортретних ознак людини або

ознак її фізичного стану: *Могильний вітер з тих ярів повіяв – / Чад смертних вогнищ, тіл димучих згар. / Дивився Київ, гнів-нолиций Київ, / Як в полум'ї метався Бабин Яр* (М. Бажан); *сонне місто тулиться у мряці* (В. Вовк); *Я трішечки краси-ва і трішки поетеса. / Містечко хворе морем. І маки біля ніг* (І. Жиленко).

Як слушно стверджує Т.І. Гундорова, в українській художній літературі ХХ століття «місто постає як структурований простір, поділений на квартали, будинки, квартири, з властивими їм темпоритмом і ландшафтом» [Гундорова]. І реалії, які структурують цей простір, конкретизують його соціальну та культурну інфраструктуру, теж розвивають характерні епітетні мікропарадигми. Передусім це спостереження стосується епітетних сполук із лексемами – назвами характерних для урбаністичного топосу:

– будівель, закладів та установ – *будинок, будівля, кіно-театр, театр: ставлять якнайвищі / будинки, / щоб важче / було жити тілом* (Ю. Тарнавський); *Сірий будинок із рядом безіменних дзвінків. / Натискаю одну за одною ці нагнітки зеленого ранку* (В. Вовк);

– об'єктів ландшафту – *парк, сквер: В міському чахленькому скверіку / дощ лікував мою істерику* (І. Жиленко); *Кипить у силі і красі / весняних скверів шумна піна. / Я викликаю, мов таксі, / веселим посвистом дельфіна* (І. Жиленко); *Не пам'ятаю, парк / чи сквер міський зібрав великий натовп / щасливих таволовів* (В. Стус); *я певна, що того ранку / Поет <...> пішов до сусіднього ще листяного парку / Дозволити леготам розчесати брову / І подихати миром голубів і безгрішних білок* (В. Вовк); *Там промінь на грифонах рожевів, / Самотні парки слались злотолистом* (В. Вовк);

– різновидів транспорту – *авто, трамвай, метро: Незграбно припарковане авто / Чека на перший ранішній пором* (А. Мойсієнко); *пролетів веселий трам* (В. Сосюра); *трамвай веселий блискає в темних калюжах* (Михайль Семенко); *трамвайі попоудні! / Теплі, дерев'яні* (І. Жиленко); *внизу трамвай сумирно повз – / такий порожній, мов нікому діла / вже не було* (Ю. Андрухович).

Отже, епітетні структури – характеристики реалій міського простору у мові української поезії є важливими елементами поетики урбанізму.

Численні мікроконтексти, які в художній формі відтворюють соціально-просторову модель міста, пов'язані з описом просторових фрагментів *алея*, *бульвар*, *вулиця*, *провулок*, *завулок*, а також реалій *тротуар*, *пам'ятник*, *ліхтар*, *асфальт*, *брук* тощо. Художньо-мовним портретам міста вони надають характерної просторової конкретності. У поетичній мові відповідні номінації засвідчують активну і різнопланову епітетну сполучуваність: *студентка яку випадково зустрів / на порожній вулиці* (В. Махно); *Алея довга і порожня, старанно взгорнута у ніч* (В. Стус); *А я дивлюсь на ріки темних вулиць, / на голови веселих ліхтарів* (Л. Костенко); *вулиця синьою дамі здалась* (І. Жиленко); *П'ю за нашу осінню дружбу. / І за кави гіркий нектар. / За веселу твою байдужість / до моїх поетичних чар. / За роки, котрі нас минули, / або ми проминули їх. / І за скрипки тоненьких вулиць* (І. Жиленко); *В мереживі крутих провулків горде місто ювелірень, / <...> / змінєє ніч у день багровий* (Б.-І. Антонич); *вулиця Микільсько-Ботанічна / покотить вниз затрав'янілий брук* (І. Жиленко).

За спостереженням Л.С. Прокопович, «в українській поетичній мові другої половини ХХ ст. послідовно відтворено таку прикметну ознаку простору міста, як його “наповненість” ліхтарями» [Прокопович 2013: 94]. Це спостереження дослідниці розвинемо, простеживши епітетну сполучуваність номінації *ліхтар*.

Естетизацію поетизму *ліхтар* як компонента поетичного мовообразу міста здійснюють традиційні епітети (кологоративи *жовтий*, *срібний*, автологічна характеристика *старий*) та оказіональні, індивідуально-авторські означення (*зелений*, *вишитий*, *веселий*). Пор.: *Падав сніг на місто білокриле, / і в тумані жовті ліхтарі / нам привітно й тепло так світили / у сніжинок і промінні грі* (В. Сосюра); *Старі ліхтарі подибали / На площу з сухою криницею* (В. Вовк); *Крамничка загубилась межі площ. / Там сутінь. Довгоносий антиквар. / Над ним зелений вишитий ліхтар / на білу стінку проектує дощ* (І. Жиленко); *голови веселих ліхтарів, / одягнені в малі кашкети з жерсті* (Л. Костенко).

Епітетного мовно-естетичного освоєння зазнають назви архітектурних споруд та їхніх частин – *арка*, *вежа*, *аркада*, *фасад*, *стіна*, *балкон*, пор.: *А на потріпній на аркаді / лиш пугач путькає вночі* (І. Драч); *З високих веж, де годинники, /*

падають самітні години (Ю. Тарнавський); *І весни такі пахучі згустки / Розплескалися об голубий фасад* (В. Симоненко).

Загалом зафіксовані в українській поетичній мові ХХ століття епітетні характеристики різноаспектні і за тематикою, і за оцінністю, засвідчують оцінку міста автором та ліричним героєм. У своїй повноті епітетизація відбиває і реалістичний, і образно-символічний, філософсько-узагальнений зміст означуваного образу.

Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури. Київ, 2009.

Кравець Л.В. Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст. Київ, 2012.

Прокопович Л.С. Лексико-семантичне поле «простір» в українській поетичній мові ХХ другої половини ХХ століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2011.

Словник української мови: в 11 томах (1970 – 1980). Київ.

Сюта Г.М. Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. Київ, 2017.

Halyna M. Siuta, Iryna M. Ivanenko, Zoriana R. Dubravska, Liudmyla M. Mialkowska, Olha Senkovych. Dynamics of stylistic norms in the artistic discourse of the XX century. *Laplage em Revista*. Vol. 7. n. Extra A Jan. – Apr. 2021 (дата звернення: 21.05.2021)

REFERENCES

Yermolenko, S.Ya. (2009). Linguistic and aesthetic signs of Ukrainian culture. Kyiv. (in Ukr.).

Kravets, L.V. (2012). Dynamics of metaphor in Ukrainian poetry of XX century. Kyiv. (in Ukr.)

Prokopovych, L.S. (2011). Lexical-semantic field «space» in the Ukrainian poetic language of the XX second half of the XX century: author's ref. dis. ... cand. philol. Science. Kyiv. (in Ukr.).

Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes. (1970 – 1980). Kyiv. (in Ukr.)

Siuta, G.M. (2017). Quoted thesaurus of the Ukrainian poetic language of XX century. Kyiv. (in Ukr.)

Halyna M. Siuta, Iryna M. Ivanenko, Zoriana R. Dubravska, Liudmyla M. Mialkowska, Olha R. Senkovych (2021). Dynamics of stylistic norms in the artistic discourse of the XX century. *Laplage em Revista*. Vol. 7. n. Extra A Jan. – Apr. (date of application: 21.05.2021)

Статтю отримано 23.03.2021

Iryna Ivanenko

«THE CITY IS QUIET, SILVERY, SWAYING IN THE CRADLE OF VISION» (EPITHET CHARACTERISTICS OF THE CITY IN THE UKRAINIAN POETIC LANGUAGE OF XX CENTURY)

The noun city is an actively epithetized image of Ukrainian poetry of the twentieth century. Around it are definitions with direct, descriptive meaning (autological) and with figurative, figurative-evaluative (metalogical). Autologous definitions include characteristics of size (large, giant, small), age (new, old, ancient, ancient, ancient, eternal, young), location relative to the administrative center (central, provincial), distance from the location of the lyrical hero. close), time (morning, evening, night).

Also traditional for the Ukrainian poetic language is the use of the nomination city and specific names of cities with epithets beautiful, abandoned, unfamiliar, with possessive pronouns my, our.

In many epithets to the image of the city material-subject plan is inferior to the emotional-expressive, metaphorical, associative-figurative word usage prevails over the direct, nominative. The semantic structure of such constructions is dominated by seven 'visual perception', 'audio perception', 'psychological perception', 'historical assessment'.

Among the artistic definitions with the sema 'visual perception' the most branched color-epithet series - white, yellow, green, blue, gray, gray, black, gold. Carriers with a color sign (golden-topped, silver-haired, white-winged) are carriers of complicated semantics and value.

The aesthetics of definitions with the dominant family 'psychological perception' (suffering, torn, exhausted, tired, tragic, etc.) is determined by their imagery and emotional coloring.

Anthropomorphic epithets transfer to the image of the city signs of psycho-emotional states (fatigue, suffering), character traits (pride, tenderness, kindness, insecurity), morality or immorality (innocence, sinfulness), as well as external portrait traits or signs of human physical condition.

Characteristic epithet microparadigms develop realities that structure the city space, specify its social and cultural infrastructure.

In general, epithetization reflects both realistic and figurative-symbolic, philosophical-generalized meaning of the image of the city. It is both a geographical object and an aestheticized artistic space in which lyrical heroes self-identify. Such a complex nature of the image opens up prospects for its broad interpretation.

Key words: Ukrainian poetic language of the XX century, image of the city, epithet, epithetization.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.10>
УДК 811.161.2:801.6-047.37

СТРУКТУРА І ДИНАМІКА РИМОВОГО ПОЛЯ «МІСТО»

МОВЧУН

Larysa

Лариса Вікторівна,

MOVCHUN,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу лексикології, лексикографії
та структурно-математичної
лінгвістики Інституту української
мови НАН України;
вул. Грушевського, 4,
Київ, 01001;
e-mail: lesia_mova@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5155-2583>

PhD in Philology, Senior Researcher
of the Department of Lexicology,
Lexicography and Structural and
Mathematical Linguistics, Institute
of Ukrainian Language of National
Academy of Sciences of Ukraine,
4 Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine;
e-mail: lesia_mova@ukr.net

Стаття присвячена дослідженню структури римового поля МІСТО. Окреслено його мікрополя та проаналізовано їх лексичний склад, визначено римові кліше, що становлять ядро римового поля. Описано поетичні рими в ракурсі динамічних процесів, що відбуваються у відповідних мікрополях. Простежено особливості авторського римостилю українських поетів ХХ – початку ХХІ ст. у вживанні урбаністичних рим. Акцентовано на властивості деяких рим бути маркерами певної епохи.

Ключові слова: поетична мова, рима, римове поле, римове кліше, римостиль.

Простір міста – це складна семіотична система. Його поетичне, зокрема римове, осмислення (перекодування вербальними знаками), попри безумовну індивідуальність мовно-художнього вираження, має загальні закономірності, які можна простежити в римолексичній сполучуваності слів.

Хронологічний зріз мови літературних римованих текстів ХХ – початку ХХІ століття уможливує не лише докладний аналіз структури римового поля МІСТО, а й вивчення динамічних процесів у ньому.

Поняття «римове поле» уведено для більш ефективного дослідження реальних римових зв'язків між словами. На протипотенційним, закладеним у самій формальній структурі

слова (наявність римеми – кінцевої частини слова, що містить наголошений голосний, і римового ядра – наголошеного голосного із суміжними приголосними), реальні римові зв'язки є вибірковими, обмеженими семантично. Така зона накладання формального звукового поля рими (тобто співзвуч різного ступеня подібності [детальніше див.: Жовтис 2013: 68]) і семантичного поля слів, що утворюють риму, і є римовим полем [Мовчун 2020: 221–225].

Джерела формування римового поля МІСТО – це різні за жанром і тематикою тексти, які фіксують рими на позначення міських образів. Нерідко їх відтворення є не самоціллю, а лише імпульсом до філософсько-ліричних рефлексій, проходячи крізь текст пунктиром.

Римове поле МІСТО складається з з мікрополів: «міський простір» (структура простору, індивідуальні найменування – урбаноніми), «будівлі та установи», «урбаністичні об'єкти і матеріали», «міський транспорт».

Римове мікрополе «міський простір». Тематичну групу «структура простору» формують номінації *авеню* (2), *аеродром*, *алея* (3), *базар* (11), *бульвар* (9), *вулиця* (23), *двір* (11), *завулок*, *зупинка*, *квартал* (8), *майдан* (9), *околиця*, *парк* (8), *передмістя* (6), *перехід* (2), *перон* (4), *підвороття*, *площа* (14), *привіз*, *провулок* (3), *проспект*, *ринок* (2), *ріг*, *сад* (6), *сквер* (9), *узвіз* (2).

У текстах римуються назви куточків міста, що завдяки звуковому повтору стають суголосними авторським емоціям: *Ридатиму з вітрами в підворотті, / хай боляче, аби лишень інакше. / Я хочу знов тобою захворіти* (Н. Пішаківська). Іноді сам повтор є ігровою самоціллю, елементом суто звукового образу: *Вірш, мов конспект по теорії спектру, / Скептик-аскет в перспективі проспекту* (О. Ірванець).

Щодо римоніма *вулиця* типовими є його сполучення з дієсловами: *в'юниться – вулиці, вулиці – роззулися, вулиця – забудеться, вулиць – розминулись, не перетнулись – вулиць, повернулась – вулиць*. Клішованість рим *вулиця – щулиться* (М. Йогансен, М. Семенко, В. Сосюра), *вулиця – кулиться* (В. Довжик), *вулиця – тулиться* (Є. Плужник, Є. Маланюк, М. Семенко, Ю. Бережко-Камінська) зумовлена не лише звуковою точністю, а й образністю на основі спільної семи 'стискатися' (кулитися «сутулячись, щулитися»; тулиться «притискатися, пригортатися»; щулитися «згинатися, скорчуватися»; «притискатися»). Ця

рима стабільна в часі: *Так чого ж тільки кожна вулиця / Серед ночі чужа й нова, / А до серця тихенько туляться / Незнайомі слова* (Є. Плужник); *Висить Бона над містом, / Над тихою річкою вулиці, / Де домок до домика туляться* (Є. Маланюк); *Ходить місяць навипиньки, туляться / До сліпої самотньої вежі. / Розтеклася по сонних вулицях / Перламутрова синь безмежжя* (Ю. Бережко-Камінська). Взаємопідсилені співзвуччям нейтральні слова набувають емоційно-образної виразності, створюючи підтекст інтимності, прочитуваного між рядками одвічного прагнення самотньої людини міста до захисту, прихистку.

Асоціативний зв'язок спостережено, з одного боку, між словом *площа* і, з другого, *дощ* (*дощик*) та *полоще*. Це своєрідна пейзажна замальовка, візуально-звуковий образ міста: *Болотяна імліста площа, / Берізки хорі і брудні, – / Даремно сірий дощ полоще / Замурзані навіки дні* (Є. Маланюк); *Схоже, піде, нарешті, дощ / І посипле прозорим намистом / На гарячі уламки площ* (Г. Пустовгар). Зокрема, *дощик – площ* – улюблена рима І. Жиленко: *Я вийшла з дому. Вечір був. І дощик. / <...> Я проминула пам'ятник на площі; / Очі, очі! Як на людній площі. / А з одягу лиш золотистий дощик.*

Щодо вживання римоніма *бульвар* промовистим вважаємо сполучення *пари – бульвари*, яке є, по суті, самостійним мікросюжетом: *У злагоді і любові проходять бульваром / не тільки коти й собаки, а й шлюбні пари* (І. Жиленко); *Цілюються у парках інші пари, / <...> Я знаю, будуть символом краси / ці дзвіниці та бульвари* (С. Борщевський). Слово *бульвар* має широку римосполучуваність на основі римового ядра *-ар-*; тональність римових образів варіює від романтичної до гумористичної, а відповідна лексика маркує належність римопари до певної епохи: *Десятки Люсі... / на бульвар... / – О, мон амі!.. / – Оревуар!* (О. Влизько); *Майдани. Вулиці. Бульвари. / Ти сам, самотній і дурний, / сумлінний учень Че (Гевари)* (О. Соловей).

Римокомпонент *майдан* актуалізує важливі концептуальні структури українського мовосвіту, пов'язані з розумінням майдану як символу народного волевиявлення (спершу в контексті подій 1917 р., згодом – 1990, 2004 і 2013–2014 рр.), а також пам'яті про полеглих. Звідси динамічність структури відповідного римового мікрополя, зумовлена зміною актуальних для певної епохи образів-символів та їх оцінним переосмисленням: *Знають у полі далі багряні. / Курні дороги. Збитий поріг.*

/ *Бронзовий пам'ятник на майдані*, / *Де безіменний босць поліг* (А. Малишко); *За туманами* / *Їм в уяві та далека путь*, / *Де червоні гордо над майданами* / *Прапори тріпочуть і цвітуть* (А. Малишко); *Лину я, де брязкочуть кайдани*, / *<...> З демонстрантами йду на майдани*. / *<...> А під ранок, як ніч посвітліла*, / *З мандрів тих повертаюсь я нишком*, / *Й коли ти прокидаєшся, мила*, / *Я спокійно хроплю вже у ліжку* (Ю. Позаяк).

Рими з компонентом *парк* репрезентують культурне освоєння міського простору. Це і пролетарський мікросюжет *парк – цигарка* (1920-ті рр.), і одвічний *парк – Петрарка*: *Давно продзвонив біля парку* / *Порожній трамвайний вагон*, / *Вартовий докурив цигарку* (Д. Загул); *а я ж тут жив – і прокидався в парках* / *<...> і бився попід арками й петрарку* / *комусь на гідропарку цитував* (Д. Лазуткін). Натомість лексема *сквер* стає основою найрізноманітніших асоціативних римових ланцюжків без помітних авторських преференцій: *І ніхто не знав, що це за містерія*. / *І в гарячій пульсі злилися віки* / *і притуливсь до землі знищено в сквері я* (М. Семенко); *забутий Богом й людьми мохер* – / *пух тополиний – вітрець несе* / *історією тут пахне сквер* (Т. Федюк); *Не цілування по темних скверах*, / *Не з мокрих прилавоків березовий сік* – / *Я ж тепер вся в фешенебельній скверні* (О. Забужко).

Номінація приміського простору, *передмістя*, у поетичних текстах найчастіше має римовідповідник *листя*. Таке римове кліше стійке в часовому вимірі: *Падає з дерев пожовкле листя*, / *День уже в обіді догорів*. / *Кажуть, що вночі на передмістя* / *Осінь прибукала з хуторів* (Є. Плужник); *А дець з передмістя* / *Дець надходить той чорний важкий автобус*, / *Що промчить чорним вітром по жовтому листю* (Є. Маланюк); *Вночі летить у шибу листя*, / *а зранку тиша і мороз* / *в моє лягають передмістя* (О. Соловей).

Нових барв і сенсів надають римах власні назви, що індивідуалізують образи українських міст. Це рими-культуреми, утворені на основі знакових для української культури найменувань: пам'яток архітектури, історичних місцевостей, вулиць, площ тощо. Необхідну ясність рими, зрозумілість урбаноніма гарантує його належність до ядра когнітивної бази мовців. Римовий словник формують назви столичних об'єктів, рідше – об'єктів великих міст, зокрема Одеси (*Великий Фонтан*), Львова (*вулиця Сербська*).

Серед компонентів рими – урбанонімів виокремлюємо:

– **назви матеріальних пам'яток історії:** *Золоті ворота* (9), *Лядські ворота*, *Ярославові вали*. Найпоширеніша власна назва *Золоті ворота* сполучається з римовідповідниками, не утворюючи римових кліше: *Згинуть темні тучі, / Нечисть і підлота. / Будуть світлі кручі, / Золоті Ворота* (А. Камінчук); *Сине небо, сине, сонця позолота, / Люди, як на прощу, до воріт ідуть. / Золоті ворота, Золоті ворота / Вони до Києва мене доведуть* (А. Камінчук); *Вітри відкрили небо потай / і дивна пані / в мідному човні / впливла тихенько / в Золоті ворота* (І. Ковальчук); *Над Золотими ворітьми / тріпоче райдуга крильми* (А. Цвід);

– **назви храмів:** *Андріївська церква* (також *перлина Растреллі*), *Десятинна церква*, *Лавра* (5), *Софія* (11). Тенденцію до клішованості засвідчує римосполучення *Софія* + дієслово: *Від Подолу до Софії – / переливи, перемови. / Вік новий нове засіяв* (Н. Поклад); *Скільки було зміїв, / Вітер їх розвіяв. / Будуть вічен Київ, / Золота Софія* (А. Камінчук); *Воно [ім'я] цвіте освятою Софії. / І вже ніхто відняти не зуміє / це дороге наймення вікове* (П. Перебийніс). При цьому поети римують не лише офіційну назву одного з наймальовничіших храмів Києва – Андріївської церкви, мистецької пам'ятки XVIII ст., а й перифрастичне її найменування за прізвищем автора проекту, архітектора Б. Растреллі (*перлина / пам'ятник Растреллі*): *Блискоче ніч перлиною Растреллі, / З гори збігає Боричів узвіз. / І солов'ї, пташині менестрелі, / всю ніч доводять яблуні до сліз* (Л. Костенко); *Божа краса столиці жива, не померкла, / Оспівають її по змозі сучасні менестрелі. / На Андріївському узвозі стоїть Андріївська церква, / Витвір небесної сили, пам'ятник Растреллі* (А. Камінчук). Римове кліше закріплює саме перифрастичну назву цієї пам'ятки;

– **назви культових закладів** (кав'ярні «Еней», «Орфей») нечисленні, вони інтимізують риму й створюють підтекст, зрозумілий лише читачеві-інтелектуалу. Наприклад, І. Жиленко актуалізує в комічній римі «Енея» – *свинєю* назву легендарного кафе «Еней» у Будинку письменників на вул. Банковій, де можна було замовити закуски й алкогольні напої для дружніх посиденьок у письменницькому колі (пор.: *набрався, як свиня мулу «напився»; нарекався, як свиня браги «наївся досхочу»*), та ім'я героя епосу Енея: *Ось і ресторан. / Щось на зразок преславного «Енея». / Там поваром – Цирцея, і од страв, / і вин, і цін тих – можна стать свинєю*. Атмосферною є «мистецька»

і, на нашу думку, дамська елегантна рима «*Орфей*» – *портвейн: На Бульварно-Кудрявській, / де кав'ярня «Орфей», / <...> дощ сумлінням карався, / що розводив **портвейн*** (І. Жиленко);

– **назви вулиць, площ:** *Андріївський узвіз, Боричів узвіз, Бульварно-Кудрявська вулиця (5), Контрактова площа (3), Майдан [Незалежності] (4), Микільсько-Ботанічна вулиця, вулиця Московська, Львівський майдан, площа Перемоги, вулиця Прорізна, вулиця Сербська, Хрещатик (8), Шевченківський бульвар [бульвар Тараса Шевченка], Ярославів Вал. Цілком очікувано цей перелік очолює знакова назва **Хрещатик**. Серед римосполучень домінують співзвуччя неточні, проте вишукані завдяки іменниково-дієслівному поєднанню римоконпонентів: з Подолу йшовши на **Хрещатик** <...>, / із скількома я встиг **перепрощатись** (В. Затуливітер); *Як же ти змогла / цей день отак **почати** <...>? / В сяєві від вас / цвіте мені / **Хрещатик*** (М. Шевченко); *Я давно не була на **Хрещатику** <...>. / Як свій біль, я його **захищатиму*** (Л. Мовчун); *Про почуття не **кричатиму** <...>, / щоб слави тернистим **Хрещатиком** / кумиром на мить пройти* (С. Цушко);*

– **назви історичних місцевостей, а також сучасних мікрорайонів і масивів:** *Батисва гора, Володимирська гора (гірка), Лиса гора, Щекавиця, Протасів яр (2), Хрещатий яр (6), Труханів острів (2), Берестів, Бессарабка, Біличі, Виноградар, Відрадий, Голосіїв (5), Дорогожичі, Липки, Жуляни, Оболонь (2), Поділ (Подол) (19), Пуца-Водиця, Сирець, Фонтан. У цій групі урбанонімів найбільш популярна і формально-семантично приваблива для утворення багатих, точних і навіть омонімічних рим назва **Поділ**. Пор.: *Поки місто метляє на вітрі циганським **подолом** <...>, / Я пишу тобі осінь, що гірко пропахла **Подолом*** (О. Забужко).*

Римовими кліше можна вважати римосполуки *долі* (іменник або прислівник) – *на Подолі: Це місто – / прекрасне, як усмішка **долі** <...>. / Я буду грати на **Подолі*** (Л. Костенко); *У вулиці вузенькій на **Подолі** / двоповерховий чистий дім стоїть, / просторі вікна блискають аж **долі*** (Т. Осьмачка).

Тематичну групу «**будівлі та установи**» формують іменники: *академія (2), аптека (3), бар, бібліотека (2), башта, брама (3), будинок (5), будова (2), вежа (4), військкомат, вілла, вокзал (16), ворота, гараж (5), готель (5), дзвіниця (6), дитсадок, завод (17), замок, землянка (2), кав'ярня (2), каварня, казарма, казино, каса, кафе (3), кафе-ресторан, кафетерій, кіно (5),*

кінотеатр, клуб (3), книгарня, контора (2), крамниця, крамничка, ларьок (3), лікарня, ломбард (2), магазин (3), МАФ, міліція (2), міськрада, музей (3), палацик, палісад, пивничка, пошта, привокзальний, ратуша, ресторан (6), салон, собор (9), столовка, супермаркет, театр (7), трактир (3), тюрма, універмаг (2), філармонія, хмарочос (2), храм (5), церква, цирк (4), читальня, шапіто, школа (2), шпиталь.

Рими з компонентом завод є маркерами радянської епохи (В. Сосюра, М. Йогансен, Є. Плужник, А. Малишко). Сучасні поети надають їм сарказму: *У приміщенні цирку відкрито завод: / там летить над верстатами гордий народ* (Ю. Андрухович). Безпосередній зв'язок із певним історичним періодом мають рими з компонентами ларьок (І. Жиленко), [заводський] клуб (В. Сосюра), контора (А. Малишко), МАФ (С. Цушко), супермаркет (П. Коробчук). Символ сучасного міста – безликий скляний терикон: *Печерськ, Кожум'яки зникають – / усюди віп-зони, зек-зони, / де не поглянь – закривають / небо скляні терикони* (С. Цушко).

Популярні серед урбанорим сполуки з лексемою вокзал, зокрема кліше далі (присл.) – на вокзалі: *У Фастові, на вокзалі, / Розітнувся третій дзвінок – / Потяг вирушив далі* (Д. Загул); *покидаючи ліжко, в якому ти спатимеш далі, <...> / я обіцяю нам повернутися, хоч деякий час ночуватиму на вокзалі* (П. Коробчук), – а також із дієсловами минулого часу, що відтворюють сюжет зустрічі чи прощання: *Поїзд прибуває на нічний вокзал, / Ти мені утішні всі слова сказав* (Н. Шаварська); *Кривава плащаниця на вокзали / Ми так давно тебе не проводжали* (Н. Калениченко).

Номінації групи «урбаністичні об'єкти і матеріали» надають образіві місто унікальної відчутної текстури: *антена* (4), *асфальт* (8), *афіша* (3), *балкон* (9), *балкончик*, *бетон* (3), *брук* (17), *бруківка* (2), *вивіска*, *вітрина* (11), *газон*, *граніт* (5), *меморіальна дошка*, *дріт*, *ілюмінація*, *карниз* (3), *карусель*, *каштан* (9), *клуба*, *кран*, *лавочка*, *ліфт* (6), *ліхтар* (37), *ліхтарівна*, *ліхтарня*, *мури*, *під'їзд*, *підвіконня*, *плакат*, *світлофор*, *семафор*, *сирена*, *скло*, *тротуар* (10), *тротуарний*, *труба* (2), *флюгер* (3), *фонтан* (4), *черепиця* (2).

Приваблива для римового осмислення лексема ліхтар – як атрибут нічного міста, що породжує численні поетичні образи й звуко-семантичні асоціації: *ліхтарі – угорі*, *ліхтарі – згорів* (*догорів*), *ліхтар – серед* (*межи*) *хмар*, *на* (*од*) *зорі – ліхтарі*, *у*

дворі – ліхтарі. Урізноманітнюють цей ряд оригінальні рими з діалектизмом *ліхтарня* і неологізмом *ліхтарівна*: *Не треба, не треба / волати до неба – / намарно!.. / Зближається тупіт, / гойдаються трупи / на кожній ліхтарні* (О. Забужко); *Машини зітхали: якби нам ще **гриви!** / Ліхтар закохався в струнку **ліхтарівну*** (І. Жиленко).

Рими з лексемою *брук* створюють звуковий образ лункої дороги (*брук – гук, брук – стук, брук – звук, брук – грюк*): *Сплять тротуари і **брук**, / Бо не топчуть колеса і ноги, / Не глушать їх крик і **гук*** (Д. Загул). Клішованості набула рима *рук – брук* (М. Семенко, В. Сосюра, Є. Маланюк, А. Малишко).

Лексема *асфальт* має обмежену римосполучуваність, автори вживають її з номінаціями *альт, базальт, шпальта*. Натомість О. Забужко тяжіє до звукової неточності: *Перестеляють **асфальт**. / Як він пахне гарячою прілістю!.. / І димки з-під катка **летять**; Давайте писати про світ без любові – / **Давайте**, / Немов петеушник в неділю, бездарно товктись / Відраденським, драним, як стоптані туфлі, **асфальтом***.

Тематичну групу «**міський транспорт**» конкретизують номінації *авто* (5), *автомобіль* (6), *експрес*, *електричка*, *машина* (8), *мерседес*, *метро* (4), *поїзд* (2), *таксі*, *трамвай* (35). Із-поміж них найбільшу римотворчу потенцію має лексема *трамвай*. Цей атрибут життя в місті не втрачає актуальності впродовж століття, а рими передають дух епохи, як-от популярна у 1920 роки римопара *май – трамвай*: *Одинадцята весна – / новий **трамвай!** / Одинадцята весна – / новий паротяг! / Одинадцята весна – / **май!*** (О. Влизько); *Хотілось пива і свіжого повітря. / Хотілось щоб з рельсів зійшов **трамвай**. / Вривались іноді подихи вітра. / Був **май*** (М. Семенко); *Пройшло 5 веселих **трамваїв**. / Вас нема. / Ах, як зимно на розі чекати **в май**, / Коли в серці пуста німа* (М. Семенко). За структурою більшість сполук – іменниково-дієслівні: *Пропливають незнані **трамваї**, / Гомонить незнайома юрба. / Чом же в серці немудрим **співає** / Недоречно херсонська журба?* (Є. Маланюк); *Скрипучі гальма першого **трамваю** / я забуваю, зовсім **забуваю*** (Л. Костенко); *Останній півпустий вагон **трамваю**... / А Київ сивий – свідок давніх чвар – / Розлив довкола свій тасмний чар, / І я той чар поволі **випиваю*** (М. Стріха).

Іменниково-іменникове римове кліше *трава – трамвай* не сприймається як банальне завдяки неточній звуковій формі: *Вимиті асфальт і **трава**. / Молода, кипуча зелень листя. /*

І летить по вранішньому місту, / мов кристал палаючий, трамвай (І. Жиленко); *місто, в якому асфальт і трава, / судини метро і такий старовинний трамвай* (І. Ковальчук).

Римовий образ міста завжди індивідуальний: у В. Сосюри його основою є лексеми *завод, труба, клуб* (місто робітників), у А. Малишка – *квартал, землянка, хмарочос* (закордонне місто), у І. Жиленко – *філармонія, готель, кафе, музей, театр, крамничка, ліхтар, флюгер* (ідеальне місто митців), адже «людина, шукаючи сенс, визначає своє місце у місті і своє місце у світі» [Препотенська 2020: 9], а це найчастіше і є змістом ліричних рефлексій.

Процеси урбанізації актуалізують «міську» риму і для самих творців, і для дослідників мови сучасної поезії. Пізнавальним може стати порівняльний аналіз «київської» і «львівської» рими: які вони мають спільні риси і чи існують римові кліше одного міста.

Жовтис А.Л. Избранные статьи. Алматы, 2013. 392 с.

Мовчун Л.В. Українська рима в системі мови і в мовній практиці. Київ, 2020. 472 с.

Препотенська М.П. НОМО URBANUS: феномен людини мегаполісу: монографія. Київ, 2020. 444 с.

REFERENCES

Zhovtis, A.L. (2013). Selected papers. Almaty (in Rus.).

Movchun, L.V. (2020). Ukrainian rhyme in the system of language and lingual practice. Kyiv (in Ukr.).

Prepotenska, M.P. (2020). НОМО URBANUS: phenomenon of megapolis' person. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 19.05.2021

Larysa Movchun

STRUCTURE AND DYNAMICS OF THE RHYME FIELD "CITY"

The article is devoted to the study of the structure of the rhyme field CITY. Its microfields are outlined and their lexical composition is analyzed. It was revealed that the microfields are clearly formed via "urban space" ("structure of space", "urbanonyms"), "buildings and institutions", "objects and materials", "transport".

“Structure of space” contains words: *avenue, alley, boulevard, street, square, park, suburb, avenue, market, garden, etc.* Rhymes with the component “street” predominate, the combination of this rhyme with verbs is typical. There is a strong associative connection, on the one hand, between the word *square* and, on the other hand, *rain* and *rinse*; it is a kind of landscape sketch, visual and sound image of the city. Among the components of rhyme – urbanonyms, we single out the names of material monuments of history, temples, places of worship, streets, squares, historic sites, modern neighborhoods and massifs.

“Buildings and institutions” is a fairly wide group of nouns: *academy, pharmacy, bar, library, railway station, garage, hotel, kindergarten, factory, coffee shop, casino, cafe, cafeteria, cinema, club, bookstore, office, shop, hospital, pawnshop, museum, pub, post office, railway station, restaurant, cathedral, supermarket, theater, prison, philharmonic, skyscraper* etc. Rhyme with a component “factory” marks Soviet era. Popular urban rhymes are combinations with the word “station”, in particular the cliché *further* (adj.) – *at the station*.

In the microfield “Urban objects and materials” the most attractive for rhyme comprehension is the word “light”. Often used in the rhyme position, the word “pavement” creates a sound image of a hollow road. Of all the names of modes of transport, the word “tram” is the most popular. This rhyming component, associated with the unchanging attribute of life in the city, has not lost its poetic relevance over the centuries.

It is concluded that the processes of urbanization actualize the “urban” rhyme both for the creators themselves and for researchers of the language of modern poetry.

Key words: poetic language, rhyme, rhyme field, rhyme cliché, rhyming style.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.11>

УДК 81'38

МОВНИЙ ЛАНДШАФТ КІНОДОКУМЕНТАЛІСТИКИ ПРО ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

ГАНЖА

Anhelina

Ангеліна Юріївна,

GANZHA,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови
та соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН України;
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
01001;
e-mail: ganzhalina@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2938-5306>

PhD in Philology, Senior
researcher of the Department of
stylistics, language culture and
sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language
of National Academy of Sciences
of Ukraine;
4 Hrushevskyi St., Kyiv 01001,
Ukraine;
e-mail: ganzhalina@ukr.net

У статті запропоновано авторське визначення метафоричного терміна «мовний ландшафт документального фільму». Тестування валідності дефініції та її складників здійснено на матеріалі документальних медіапродуктів про П.А. Загребельного: документальних фільмів «Павло Загребельний. До запитання» (2014), «Павло Загребельний. Сонет 29» (2000), телепередачі «Диво-ключі Павла Загребельного» (2009).

Ключові слова: наукова метафора, мовний ландшафт, документальний фільм, медіапродукт, символічна функція, Павло Загребельний.

У вербальному оформленні нового знання в науковому тексті чи не найбільш ефективним механізмом є метафоризація. Наукова метафора як спосіб пізнання наукової дійсності сприяє структуруванню й оновленню лінгвістичної форми знань про світ і відображає його наукову картину. Учені давно звернули увагу на метафоричний характер наукової термінології: метафоричний термін утворюється на базі уже сформованих у культурі знань, закріплених у мовних структурах. Особлива евристичність метафоричного терміна пов'язана зі специфікою метафоричної концептуалізації, що передбачає варіативність інтерпретації семантики мовної одиниці.

Виразною ілюстрацією цієї тези може слугувати термін «ландшафт», адже, як відомо, в науці склалися різні традиції його уживання. Термінологічна невизначеність виявляється, з одного боку, в рецепції ландшафту як глобальної категорії, а з другого – у вимірі явищ більш локальних, щодо яких сам термін «ландшафт» може видатися метафоричним. Так, у філософії кіно дослідники фіксують різні підходи до трактування ландшафту:

- ландшафт як допоміжний елемент для режисера/глядача, власне функціональний у кінопроцесі, завжди залежний від режисера, кінонарративу, соціальних конструкцій;
- ландшафт як автономна категорія – не просто спеціально сконструйована модель для знімання, а стійкий вимір побудови особливого досвіду перегляду;
- специфічне авторське трактування ландшафту [Непша 2021: 111-120]. На нашу думку, дослідження поняття *ландшафт* як сегмента кінематографічного досвіду є дуже важливим, оскільки сприятиме оприявненню механізмів творення новітньої естетики кіно. У цьому контексті становить науковий інтерес дослідження мовного ландшафту фільмів.

Традиційно термін *мовний ландшафт* пов'язують з урбанолінгвістикою, а сам досвід вивчення «текстів міста» налічує лише кілька десятиліть. Звернімося до мовознавчих проєкцій ландшафту. У розвідці «Соціолінгвістичне вивчення терміна «мовний ландшафт» Л.Л. Белей запропонував своє потрактування історії цієї дефініції. Учений зауважує, що «в українському мовознавстві термін *мовний ландшафт* не має свого усталеного термінологічного значення і вживається метафорично для окреслення різноманітних мовних явищ на певній території» [Белей 2010: 36–37]. Традиційно цитовані у цьому зв'язку Р. Ландрі та Р. Боурхіс пропонують таке визначення: «Мовний ландшафт стосується видимості мов у публічних і комерційних знаках на певній території чи у певному регіоні» (цит. за [Белей 2010: 36–37]). Вони виокремлюють інформаційну та символічну функції мовного ландшафту. Д. Гікс додає до переліку функцій також міфологічну та фольклорну.

Серед найпоширеніших тлумачень терміна «мовний ландшафт» наводять такі: перелік мов, які вживаються в цілій країні; мовний ландшафт як ареал, що включає територію кількох країн з різними мовами спілкування; мовний ландшафт як діалектний континуум однієї мови; мовний ландшафт як

державне маркування топонімів тощо (докладніше див. [Белей 2010: 36]).

О.Ю. Олійник у праці «Термінологія опису мовного ландшафту у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві» зауважує: «...зарубіжні дослідники мовних реалій українських міст мовний ландшафт переважно вивчають у просторовій площині, беручи до уваги та аналізуючи певну ділянку міста (район, вулицю) чи розглядаючи деякі міста країни, які є, на їхню думку, тією чи іншою мірою прикметними або визначальними для мовного образу цієї місцевості» [Олійник 2013: 151]. Лінгвістка обґрунтовує доцільність використання під час дослідження українських мовних ландшафтів поняття *знак* у трактуванні П. Бакґауза – «уривок письмового тексту всередині просторово визначеного кадру».

У мовознавчих працях, особливо зарубіжних, натрапляємо на уживання терміна «лінгвістичний ландшафт». Зосібна К. Торкінгтон дослідження лінгвістичного ландшафту пов'язує з мовою у її письмовій формі в публічній сфері; мовою, яка стає видимою для всіх через тексти. Дослідниця визначає лінгвістичний ландшафт як об'єднання усіх мовних маркерів, що оприявнюють суспільну сферу, тобто лінгвістичний ландшафт – це та «сцена», на якій відбувається суспільне життя. Тексти, що формують лінгвістичний ландшафт, можуть бути одномовними, двомовними чи багатомовними, відображати різноманітність мовних груп, наявних на цій території чи в цьому регіоні. Мовний вибір виявляється в публічній сфері, тобто він служить для індексації широкого соціального (і державного) ставлення до різних мов і їх носіїв (докладніше див. [Белей 2019]).

Досі немає загальноприйнятої класифікації елементів мовного ландшафту. Загалом їх поділяють за авторством, жанром, дизайном, повторюваністю, тривалістю експонування.

Продуктування і сприйняття мовного ландшафту учасниками комунікації задіюють механізми створення бажаних асоціацій і установок та блокування небажаних. С.О. Соколова зазначає, що «адресатом усіх цих написів є людина, мовець, який має власні соціальні (вік, стать, освіта, статус і розташування населеного пункту, де він живе, особливості поведінки та ін.) й мовні характеристики (рідна мова, мова освіти, звична мова спілкування, мова спілкування в різних комунікативних ситуаціях, ступінь володіння мовою або мовами і под.) [Соколова 2014: 407]. Саме ці характеристики можуть впливати на те, як

реципієнт сприймає написи, виконані різними мовами. Інтерпретуючи інформацію, людина веде діалог з текстом, з його автором і одночасно сама з собою. У процесі такого діалогу вона звертається і до інформації, щойно отриманої в процесі читання, і до своїх старих знань, до практичного досвіду, спогадів тощо. На основі цих знань, досвіду, переживань та емоцій формується «зустрічний текст», сутність якого становить емоційно-сміслового домінанта [Пешкова 2017: 113].

Зауважимо, що активне функціонування метафоричного терміна *ландшафт* у різних галузях гуманітаристики створює передумови для метафоричної взаємодії термінів. З огляду на це зробимо спробу змоделювати нову дефініцію. Отже, ***мовний ландшафт документального фільму*** – це сукупність усіх наявних у фільмі письмових (відображених графічно) мовних маркерів, що виконують символічну та інформаційну функції. Їх використання орієнтоване на потенційну аудиторію реципієнтів і підпорядковане формуванню заданих емоційно-сміслових домінант.

Валідність запропонованого терміна перевіримо на матеріалі документальних медіапродуктів про видатного українського письменника Павла Загребельного.

На думку дослідників, П. А. Загребельний написав найбільше з усіх українських прозаїків усіх часів. Вражає тематично-часовий діапазон творчості класика української літератури, його феноменальна ерудиція і працездатність, а також масштаби творчої і громадської діяльності. Л.Г. Касян, проаналізувавши аудіовізуальні документи з фондів ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, зазначає, що кінодокументи про життя і творчість Загребельного, «переважно кіно- й телесюжети, змістовно можна поділити на дві категорії: документи, що зафіксували П. А. Загребельного на різних офіційних заходах і сюжети-інтерв'ю письменника з приводу тієї або іншої проблеми, явища чи події» [Касян 2014: 192-193]. Зосібна звернімо увагу на три медіапродукти:

– кіносюжет студії “Укркінохроніка” “П. Загребельний” (1975), що є ґрунтовною розповіддю письменника про витoki власної творчості, здобутки і плани, міркування про шляхи розвитку української літератури в ХХ столітті;

– телефільм “Роксолана” (студія “Укртелефільм”, 1981, режисер А.С. Савченко). Стрічка побудована як монолог єдиного персонажа – письменника П.А. Загребельного. Структурно він

складається з двох умовних частин: автокоментаря письменника щодо свого нового твору, історичного роману “Роксолана” та авторського читання розділу “Відомщення”.

– телесюжет Республіканської студії телебачення “Дума про невмирущого” (1985), присвячений однойменній повісті. П. А. Загребельний розповідає про роботу над твором, відрефлексовує місце повісті в континуумі власної творчості й контексті написаного про II Світову війну (докладніше див. [Касян 2014]).

Загалом у документалістиці про Павла Загребельного переважають його власні інтерв'ю, монологи, автокоментарі. Такі ж за жанром і медіапродукти початку XXI століття: документальний фільм «Павло Загребельний. Сонет 29» (2000) і телепередача «Диво-ключі Павла Загребельного» (2009). А от стрічка «Павло Загребельний. До запитання» (2014) – багатогранний полілог письменників, науковців, земляків, рідних та друзів письменника.

Зробимо спробу дослідити мовний ландшафт названих вище новітніх документальних медіапродуктів.

Документальний фільм «Павло Загребельний. До запитання» (2014). Автор фільму Олена Артеменко. Режисер Юлія Кузьменко. Текст читає Володимир Мельник. Керівник проекту Марк Гресь. Хронометраж 50 хв 03 сек.

Мовний ландшафт є частиною інформаційного ландшафту, інструменту осмислення того, як інформація формується, усвідомлюється і стає видимою. Інформаційний ландшафт фільму темпорально і просторово локалізований. Особливо це стосується документалістики. Відповідно організований і мовний ландшафт.

Якщо проаналізувати весь письмовий (відображений графічно) контент стрічки, насамперед впадає в око офіційна частина мовного ландшафту – підписи. Це імена, посади, звання, ступені спорідненості із головним героєм Павлом Загребельним учасників полілогу, наприклад: *Вячеслав Ведмідь* (у підписі помилка, прізвище письменника – Медвідь), *письменник лауреат Національної премії ім. Т.Г. Шевченка; Михайло Слабошпицький, письменник, лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка; Любов Голота, поетеса, лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка; Елла Загребельна, дружина, Михайло Задорожній, житель села Солошине; Лариса Копань, директор університетського видавництва «Пульсари»,*

Олексій Живодьор, житель села Солошине; Віталій Дончик, доктор філологічних наук, академік НАНУ; Світлана Раденька, бібліотекар Солошинської школи. У номінуванні письменників повторюваний елемент – лауреат Національної премії України ім. Т. Шевченка – підкреслює належність учасників полілогу до когорти лауреатів «головної» і найпрестижнішої національної премії й водночас «наближає» їх до Загребельного, створює ілюзію «спільного» для них усіх простору. Адже лауреатом Шевченківської премії був і головний герой стрічки, а потім упродовж 1979–1987 рр. очолював Комітет із Державних премій ім. Т. Шевченка, у 1996–2005 рр. входив до складу Комітету Національних премій України ім. Т. Шевченка.

Інший широко репрезентований сегмент мовного ландшафту фільму – обкладинки книжок (як П.А. Загребельного («Думки нарозхрист», «Тисячолітній Миколай», «Південний комфорт» «Я, Богдан», «Диво», «Європа. Захід», «Левине серце», «Євпраксія» з автографом), так і інших авторів («Дамское счастье», «Биология», «Детали машин», «Анна Каренина», «Спартак», «Путь ариев» тощо)). Поєднання у вербально-графічному просторі фільму таких, здавалося б, незначних і випадкових візуальних деталей, як обкладинка книги П. Загребельного і напис англійською мовою на футболці її читача, надає глобалізаційного підтексту, проектує культурний діалог поколінь. Переконуємось, що для мовного ландшафту не характерна нейтральність. Так чи інакше, він виражає певні преференції. За К. Торкінгтон, «знаки (та соціальні практики, частиною яких вони є) можуть бути потужними інструментами у (ре)продукції соціального контексту, у якому вони формують частину ландшафту» (цит. за [Белей 2019: 71]).

Історико-культурний контекст доби проілюстровано написами: *Бібліотека Майдану: Прочитав-поверни; Книжки із собою тільки майданівцям.* У графічному просторі фільму, на перший погляд, ніби чужорідним, постає підпис на корку пляшки: *«Президент Янукович» армянский коньяк.* Водночас він майже непомітно виразняє контраст між системами цінностей майданівців і їх опонентів.

Іншим вагомим сегментом мовного ландшафту фільму є фото газет зі спеціально дібраними заголовками й мікроконтекстами: рецензії на книги (Юрій Смирний, Ігор Артемчук), некролог Л. Булаховського; фото сторінок з газети «Літературна Україна» під заголовками «Народна Польща шанує поета»,

«Краса людська»; «З нових віршів Л. Костенко»; «Книжковий базар.. «під копірку», «І книга буде семирічку» тощо. У стрічці цей матеріал ілюструє кінонатив і синхронізований з оповіддю.

За повторюваністю елементи мовного ландшафту можуть використовуватись один раз або тиражуватися. Хронологічну маркованість візуалізують тиражовані підписи «Київ 1917», «Київ 1944», «Київ 1991».

У мовному ландшафті стрічки «Павло Загребельний. До запитання» виразним штрихом не лише у лінгвальному, а й у змістовому контенті постає аркуш зі списком муз, надрукований на машинці. Зі спогадів письменника Анатолія Дімарова відомо про улюблену портативну друкарську машинку Загребельного «Колібри», на якій він «строчив і строчив кулетметним чергами...». Список муз мав допомогти вирішити суперечку з колегами в редакції про «десяту музу». Феноменальні енциклопедичні знання П. Загребельного вражали його сучасників, але й іноді створювали їм чимало незручностей. Схожу ситуацію маркує згаданий елемент мовного ландшафту фільму.

Як відомо, вивіски на державних установах належать до офіційних, є стереотипними, переважно виконані за певним зразком-шаблоном. У фільмі «Павло Загребельний. До запитання» бачимо вивіски «Національна спілка письменників України», «Верховна рада України». До приватно-офіційних елементів мовного ландшафту у стрічці належить вивіска «Искусство. Классика...». Зазвичай їх авторами є приватні особи, підприємці. Уживання російської мови підкреслює комерційний характер напису, орієнтованого на потенційну аудиторію споживачів.

Меморативно-історичний характер мають підписи під використаними у фільмі давніми фотографіями, наприклад: «Члени колгоспу «Червоний Схід», «Старе село» тощо.

Символічна функція мовного ландшафту полягає в тому, що він є одним з важливих засобів вираження етнічної ідентичності мовної спільноти [Белей 2019]. Як бачимо, у біографічних документальних фільмах символічна функція проєктується не лише на національну ідентичність, а й на фоновий культурний досвід потенційної аудиторії медіапродукції.

Документальний фільм «Павло Загребельний. Сонет 29» (2000). Автор і режисер Юлія Лазаревська. Хронометраж 28 хв.

За жанром це інтерв'ю-монолог Павла Загребельного про життя і творчість на тлі різних локацій із письменникового повсякдення. У цьому документальному фільмі мовний ландшафт репрезентовано не так розмаїто, як у стрічці «Павло Загребельний. До запитання».

Транслявання елементів радянського дискурсу відбувається через через полікодові написи: російською «*Пролетарши всех стран объединяйтесь*», білоруською «*Пад керівництвом камуністичнай партіі уперед да перемоги камунізма*» до 40 р. СРСР. Російською також відтворено вивіску «Університет» на корпусі навчального закладу, що синхронізується з оповіддю про роки навчання П.А. Загребельного.

Межового посилення експресії автору стрічки вдається досягнути накладанням у кадрі візуалізованої реальії часів Голодомору – записки на будинку «Всі померли» і закадрової авторефлексії-спогаду Павла Загребельного про ті часи: «Там я бачив страшніше, ніж події 1933 року, хоч голод зачепив мене дуже сильно: я помирав, і всі наші сусіди вимерли. Голод – один урок життя, концтабір – наступний. Я побачив справжню ціну людині, побачив людську велич і людську ницість. Зрозумів – де суєта, а де справжні цінності».

Символічна функція мовного ландшафту домінує під час використання назв і обкладинок книжок. Перед реципієнтом постають видання художніх текстів П.А. Загребельного українською і російською мовою, рукописи, «Фауст», «Декамерон» Бокаччо... У кадрі горить рукопис – на ньому змінюються тексти різними мовами, аж доки вогонь не гасне на українському тексті. Символізується незнищенність українського духу і української ідеї й водночас «вічність» творів головного героя стрічки.

Телепередача «Диво-ключі Павла Загребельного» на основі інтерв'ю 12.06.2002 р. Історико-філософські погляди письменника, як ключі до розуміння його творчості. ДТРК «Культура», 2009

У названому медіапродукті мовний ландшафт репрезентовано не широко, а максимально концентровано. Заявлений змістовий акцент «історико-філософські погляди» спроектовано на відповідні елементи графічного простору – полікодовий вимір книги книг Біблії: глядач бачить обкладинки Біблії різними мовами (*Біблія, Библия, Holy Bible*). Увагу реципієнта також сфокусовано на перекладі Біблії українською мовою митро-

полита Іларіона. Напис церковнослов'янською увиразнює задану канву кінонарративу.

Вічний характер суперечливих ціннісних пошуків підсумовує візуалізована в кадрі цитата з «Тисячолітнього Миколая» П.А. Загребельного: «...а ми знов, як тисячу років тому, пливемо кудись по темному морю за чужими богами для свого зневіреного народу і не знаємо, яких же богів привеземо цього разу...».

Вербально-візуальний простір сучасної біографічної документалістики нині часто стає мультилінгвальним, окремі елементи цього фіксуємо й в аналізованих медіапродуктах про П.А. Загребельного. Хоча загалом є підстави говорити про переважання «монофонічного» (українськомовного) типу мовного ландшафту.

Інтерпретативно-рефлексивний простір сучасного документального кінонарративу безпосередньо пов'язаний з його текстовою (зокрема й графічною) реалізацією. У лінгвістичному проєктуванні кінотексту оприявнюється метафоричне переосмислення деяких наукових термінів. Евристична цінність дослідження мовного ландшафту документального фільму полягає в особливому фокусі аналізу, спрямованому на виявлення інструментів формування заданих емоційно-сміслових домінант у кінонарративі.

Белей Л. Соціолінгвістичне висвітлення терміна “мовний ландшафт”. *Науковий вісник Ужгородського ун-ту. Серія: Філологія. Соціальні комунікації.* Ужгород: Говерла, 2010. Вип. 23. С. 36–40.

Белей Л. Українська мова на початку ХХІ ст.: Параметризація соціально-лінгвістичних змін. Київ: Люта справа, 2019. 208 с.

Касян Л.Г. Духовний материк на ім'я Павло Загребельний. *Архіви України.* 2014. №4-5. С. 190-203.

Неша В.С. Ландшафт как категория эстетики кино: основные подходы. *Вестн. Сев. (Арктич.) федер. ун-та. Сер.: Гуманит. и соц. науки.* 2021. Т. 21, № 4. С. 111–121.

Олійник О. Ю. Термінологія опису мовного ландшафту у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві. *Термінологічний вісник.* 2013. Вип. 2(1). С. 150–154.

Пешикова Н.П. Лингвистический ландшафт полиэтнического города: особенности вербального воздействия. *Вопросы психолінгвистики.* 2017. №3 (33). С. 108–121.

Соколова С.О. Полілінгвальний мовний ландшафт міста в сприйнятті киян. *Мовні і концептуальні картини світу.* 2014. Вип. 48. С. 406-414.

REFERENCES

Belei, L. (2010). Sociolinguistic coverage of the term «language landscape». *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho un-tu. Seriya: Filolohiia. Sotsialni komunikatsii*, 23, 36–40. Uzhhorod: Hoverla (in Ukr.).

Belei, L. (2019). Ukrainian language at the beginning of the XXI century: Parameterization of socio-linguistic changes. Kyiv (in Ukr.).

Kasian, L. H. (2014) Spiritual continent named Pavlo Zahrebelnyi. *Arkhivy Ukrainy*, 4-5, 190-203 (in Ukr.)

Nepsha, V.S. (2021) Landscape as a Category of Film Aesthetics: Key Approaches. *Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federal'nogo universiteta. Ser.: Gumanitarnye i sotsial'nye nauki*, vol. 21, 4, 111–121 (in Rus.).

Oliinyk, O. Yu. (2013). Terminology of language landscape description in domestic and foreign linguistics. *Terminolohichnyi visnyk*. 2(1), 150–154 (in Ukr.).

Peshkova, N.P. (2017). Linguistic landscape of a polyethnic city: Peculiarities of verbal influence. *Voprosy psikholingvistiki*, 3 (33), 108-121. (in Rus.).

Sokolova, S.O. (2014). Polylingual language landscape of the city in the perception of Kyivans. *Movni i kontseptualni kartyny svitu*, 48, 406-414 (in Ukr.).

Статтю отримано 20.06.2021

Anhelina Ganzha

LINGUISTIC LANDSCAPE OF DOCUMENTARY MOVIES ABOUT PAVLO ZAHREBELNYI

The article proposes the author's definition of the term «language landscape of a documentary film». Testing the validity of the definition and its components was carried out on the basis of documentary media products about P.A. Zahrebelnyi: documentaries «P.A. Zahrebelnyi. To the question» (2014), «P.A. Zahrebelnyi. Sonnet 29» (2000), TV programs «Miracle Keys of P.A. Zahrebelnyi» (2009).

The heuristic value of studying the linguistic landscape of a documentary film lies in the special focus of the analysis. The linguistic space of modern documentary nowadays often becomes multilingual, some elements of this are recorded in the analyzed media products about P.A. Zahrebelnyi. Although in general there is reason to talk about the «monophonic» type of language landscape (representation in Ukrainian).

In documentaries, the symbolic function of the language landscape is projected not only on national identity, but also on the background cultural experience of the potential audience of media products.

Key words: scientific metaphor, linguistic landscape, documentary film, media product, symbolic function, P. Zahrebelnyi.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.12>

УДК 811.161.2:81'276'373

УРБАНОЛІНГВІСТИКА В УКРАЇНІ: НАДБАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

РУДА

Olena

Олена Григорівна,

RUDA,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови
та соціолінгвістики Інституту
української мови НАН України;
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
01001;

e-mail: olenaruda@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2157-193X>

PhD in Philology, Head
Researcher of the Department of
Stylistics, Language Culture and
Sociolinguistics, Institute of the
Ukrainian Language of National
Academy of Sciences of Ukraine;
4 Hrushevskiy St., Kyiv, 01001;

e-mail: olenaruda@yahoo.com

У статті окреслено проблеми дослідження національно зумовлених урбаністичних форм мовної комунікації, резюмовано надбання вітчизняного мовознавства у вивченні міського мовлення. Розглянуто питання функціонування таких елементів «словника» кожного міста, як повсякденна лексика, жаргонізми, сленгізми, урбаноніми, а також реклами, вуличних оголошень, графіті як елементів його мовного ландшафту. Найбільш нагальним завданням урбанолінгвістичних студій визначено створення бази мовленнєвого матеріалу з урахуванням регіональної специфіки, а також вироблення загальних принципів лінгвістичної типологізації населених пунктів.

Ключові слова: урбанолінгвістика, міське койне, урбаноніми, мовний ландшафт, ергоніми, соціальні діалекти, графіті.

Українська соціолінгвістична традиція формувалася переважно в річищі макросоціолінгвістики. Вітчизняні дослідники зв'язку мови й соціуму зосереджували увагу здебільшого на масштабних процесах українсько-російської двомовності в її синхронному і діахронному аспектах, постколоніальному статусі української мови, її стані в умовах асиметричного білінгвізму, на проблемах мовної політики та мовного планування. Ці наукові проблеми загалом формують поле досліджень, метою яких є вивчення мовної ситуації в країні й обґрунтування мовної політики держави [Масенко 2008]. Та формування

справді дієвої програми мовного розвитку держави, мовне планування неможливі без вивчення мовної ситуації з розподілом не лише за регіональним принципом, а й за соціотериторіальним (*місто – село*). Тож питання функціонування мов у конкретній місцевості, регіоні, населеному пункті, міжособистісної та міжкультурної комунікації у різноманітних середовищах (школа, студентське товариство, на роботі, в родині тощо), вивчення ситуацій непорозуміння, спричиненого мовними чи прагматичними відмінностями, потрапляють у поле прикладної соціолінгвістики, зокрема її нового й перспективного напрямку – урбанолінгвістики.

Перші здобутки урбанолінгвістики на теренах України пов'язані з ім'ям Я. Рудницького, авторству якого належить не тільки перша студія про мову м. Львова («Львівський український міський говір (Знесіння)», Берлін, 1943 [Rudnyskyj 1943]), але й взагалі перша праця про мовлення українського міста. Малознаною в Україні також є спадщина проф. О. Горбача, який у повоєнний період провадив дослідження, що лягли в основу словника арготизмів та вульгаризмів із вуличної мови мешканців низки західноукраїнських міст, що згодом увійшло до його праці «Арго в Україні» [Горбач 2006]. Варто згадати ще давніші розвідки жаргонного міського мовлення, що їх здійснили фундатор Полтавського наукового товариства при ВУАН В. Щепотьєв («Мова наших школярів» [Щепотьєв 1927]), А. Пашківський («Блатні» слова в обихідці Білоцерківської шкільної молоді» [Пашківський 1929]).

У радянському мовознавстві вперше на необхідність складання лінгвістичного портрета міста вказав професор Б. Ларін. У статті «Про лінгвістичне вивчення міста» [Ларін 1977] він зазначив, що мовознавців передусім цікавлять літературна мова, що фіксує норми слововживання, й діалекти. Між ними залишається «прогалина», а саме мова городян. Б. Ларін уводить поняття мовного побуту міста, розуміючи під ним здебільшого письмову й розмовну мову городян. Необхідність вивчення мовного побуту міста автор статті вбачає у його впливові на нормативний варіант. У цій праці виділено два основних аспекти вивчення мови міста: відображення соціального членування міського колективу, характер соціальної взаємодії всередині нього у мовній поведінці жителів міста та характер взаємовідносин літературної мови з нелітературними утвореннями.

Інтерес до проблеми після тривалої паузи відновився у 1970-х роках. Тоді сформувалися два головних напрями вивчення мови міста – лінгвогеографічний і соціолінгвістичний. Перший розвивається у річці вивчення топонімікону міст (виникнення і значення назв самих міст, найменувань вулиць, площ, водних об'єктів тощо), другий розглядає мовні явища з погляду антропоцентричного підходу й досліджує особливості мовлення жителів міста.

Сучасна україністика окреслила такі дослідницькі парадигми в молодому для неї урбанолінгвістичному напрямі: мови й етноси; літературномовні й діалектні контакти; мовна практика городян; мовне портретування жителів міста; соціальні типи й соціальні ролі городян; мовний (лінгвістичний) ландшафт міста, концептуалізація міських реалій і урбанонімів; прецедентні феномени міста тощо. Проте в українському мовознавстві багато питань розглянуто лише в загальнотеоретичному аспекті. Комплексного вивчення національно зумовлених урбаністичних форм мовної комунікації у вітчизняному мовознавстві не провадилося, що вказує на нашу «безнадійну відсталість від світової думки» [Ставицька 2005: 243].

Заслужують на увагу спроби науковців із різних регіонів України дослідити мовлення рідного населеного пункту. Зокрема, праці представників черкаської мовознавчої школи присвячені дослідженню мовного портрета рідного міста [Мовне обличчя міста 2008]. Також продуктивним є досвід складання соціолінгвістичних портретів окремих українських міст [Кудрейко 2011] та мовних портретів представників окремих соціальних груп міст [Марчук 2010]. Поодинокі розвідки присвячені описові особливостей діалектної взаємодії, формуванню койне [Степанов 2000; 2001; Корновенко 2007], просторіччя [Кудрявцева 2001].

Традиційно високого рівня урбанолінгвістичні студії одеської та львівської шкіл. Так, Є. Степанов запропонував структурно-функціональну модель дослідження одеського міського койне [Степанов 2004]. Водночас у відомій праці «Лексикон львівський: поважно і на жарт» [Хобзей 2012] зафіксовані особливості мовлення Львова, подано тлумачення багатьох, часто неактуалізованих лексем, словосполучень, фразеологізмів, прислів'їв та приказок (понад 12 тис. одиниць). Реконструкцію мовлення львів'ян минулих поколінь пропонує також М. Мовна. Її «Словник львівської говірки першої третини ХХ століт-

тя» [Мовна 2013] містить понад 3000 слів та словосполучень, зібраних серед корінних львів'ян старшого покоління.

Мовний ландшафт Закарпаття в історичному плані став об'єктом вивчення С. Черничка [Черничко б.р.].

Харківська дослідниця С. Руденко здійснила спробу описати так званий «харківський діалект», зафіксований на інтернет-сайтах, у довідковій літературі та під час польових досліджень, до якого зараховано лексико-фонетичні, лексико-словотвірні, лексико-семантичні, етнографічні діалектизми, архаїзми та історизми [Руденко 2016]. Низка праць присвячені дослідженню міської комунікації в умовах українсько-російського білінгвізму [Шумарова 1992, 1996; Залізник 2001; Кузнєцова 1999; Брага 2010].

Дослідження комунікативного простору сучасного українського міста – провідний напрям дослідження у відділі соціолінгвістики Інституту української мови НАН України. Від початку заснування відділу опубліковано серію статей про «своє» і «чуже» в комунікативному просторі сучасного Києва, про мовні стереотипи в столиці [Сахарова 2001], конфліктний компонент спонтанного міського діалогу [Сахарова 2002], урбаністичні форми мовлення в літературних творах [Ставицька 2000], типи мовної поведінки в сучасному слов'янському білінгвальному мегаполісі [Типи мовної поведінки], мовні преференції киян [Руда 2015; Соколова 2014].

Проголину в осмисленні урбаністичної культурної свідомості намагається заповнити сучасна українська література, яка звертається до тем формування міської ідентичності через мововжиток, протиставлення світосприйняття городянина і не-городянина і не лише змальовує міський ландшафт того чи того міста, а й окреслює мовний портрет його жителів у певний історичний період (див., наприклад, С. Батурич, «Шизгара» (мова київської молоді 1970-х); П. Вольвач, «Сни неофіта» (м. Запоріжжя 1997 – 1999); «20+1, або Земля мертвих» (м. Київ 2-ї половини ХХ ст.); А. Клімов, С. Клімова, «Моя божевільна» (м. Харків від 1929-го до 1937-го, кінець 2010-х); М. Дупешко, «Історія, варта цілого яблуневого саду» (м. Чернівці від 1935-го до 1993-го, а також 2015-й); Р. Горак, «Львівські історії» (повоєнний Львів); О. Ірванець, «Рівно/Ровно (Стіна)»; М. Сурженко, «Квартира київських гріхів» (м. Київ 2016-го), О. Ільченко, «Місто з химерами» (м. Київ початку ХХ ст.), «Збирачі туманів. Суб'єктивні нотатки з київського

життя» (м. Київ останньої третини ХХ сторіччя), «Порт Житана» (м. Київ 1920-х рр.); Л. Клименко, «Маміглапінатапеї, або Любов у київській комуналці» (м. Київ 1960–70-х рр.), М. Гримич, «Летючий сміттєвоз: роман для teen-ів», «Клавка», «Юра» (м. Київ повоєнного часу і пізніших років); Лілія Черен, «Марта» (м. Київ 20-30-х років ХХ ст.); Івга Веснич, «Душа» (м. Київ, 2006 р.) та ін.

Аспекти дослідження мови міста. Принципова відмінність урбанолінгвістичного підходу до вивчення мовної ситуації в країні полягає в тому, що в його основі лежить соціотериторіальний поділ на **мову міста** й **мову села**, на відміну від регіонального (дослідження мовної ситуації певного регіону країни). Зокрема, висвітлюючи тенденції й найактуальніші завдання сучасної соціолінгвістики, на аналізі проблеми мови міста/села задля виявлення певних особливостей та відмінностей акцентує Г. Мацюк [Мацюк 2010б: 10]. На думку Н. Шумарової, специфіка вивчення міського мовлення порівняно з вивченням сільського (діалектів, говорів) полягає, по-перше, у виразнішій соціокультурній детермінації міського мовлення порівняно із сільським, по-друге, в його різноструктурності й багат шаровості, поліфункціональності (діалекти обслуговують переважно тільки побутову сферу), по-третє, у досить великих труднощах представлення динамічного аспекту розвитку того чи іншого мовленнєвого явища через неможливість аналізу мовлення минулих епох [Шумарова 2010: 11-12]. На прикладі конкретного міста можна виявити особливості формування мовних картин світу його жителів, а також відмінності мовних картин світу городян і селян [Ларин б.р.]. Аналіз мовного життя міста дає змогу визначити закономірності, притаманні мовній поведінці всіх городян (універсальні) й властиві мовній поведінці жителів окремого досліджуваного міста (специфічні).

«Словник» мови кожного міста, яку дослідники влучно порівнюють із «мовною стихією» [Шкагова 1988: 19], формують повсякденна лексика, професійні жаргонізми, арготизми, сленгізми, іншомовні вкраплення, «слова міського середовища»: офіційні найменування різних міських об'єктів і їхні розмовно-побутові назви, що взаємодіють і становлять єдину складну систему в межах конкретного міста.

На думку соціолінгвістів (див., зокрема, [Шумарова 2010: 12]), врахування фактора, якою мовою – рідною чи іншою (функціонально першою, функціонально другою, інозем-

ною) – говорить містянин, є надзвичайно важливим, оскільки робить аналіз ситуації об'єктивнішим, висновки виваженішими, а оцінку здатності соціуму до мовно-культурного впорядкування оптимістичнішою. Тож мовний портрет українського міста буде неповним без відображення аспекту *українсько-російської мовної взаємодії*. Говорити українською в усіх ситуаціях міської інтеракції означає долати опір мовного середовища. «Мовно-культурна атмосфера міст робить російську мову мовою пристосування, а українську – мовою протистояння» [Масенко 2004: 134]. Мовній поведінці особистості в умовах масового білінгвізму українських міст присвячені роботи Н. Бікової [Бікова 2006], І. Браги [Брага 2010], Р. Кіся [Кісь 2002], Т. Кузнєцової [Кузнєцова 1999], А. Литвиненко [Литвиненко 2007], В. Скляра [Скляр 2008], Н. Шумарової [Шумарова 1992] тощо. Російськомовне середовище багатьох українських міст, відображене у процесах номінації міських об'єктів, отримало висвітлення у роботах О. Сидоренко [Сидоренко 2013], Є. Отіна [Отин 1993], співвідношення російсько- і українськомовних назв у мовному ландшафті міста вивчала О. Олійник [Олійник 2013а].

Просторіччя входить до складу літературної мови як знижений, емоційно забарвлений спосіб зображення дійсності. Інше потрактування просторіччя – це міська мова, яка перебуває поза межами літературної [Земская 1984: 66]. В одному з сучасних посібників із соціолінгвістики В. Белікова та Л. Крисіна зауважено, що просторіччя – «найбільш російська» мовна підсистема [Беліков 2001: 53-54]. Побутуванню просторіччя в російськомовленні на українських теренах присвячено низку студій вітчизняних дослідників [Кудрявцева 2001; Степанов 2004].

У вітчизняній лінгвістиці полемічним є питання використання терміна «просторіччя» для опису реалій українського лінгвопростору [Брага 2014: 24]. Дослідники [Тараненко 2004; Труб 2000 та ін.] називають просторіччя однією з форм існування української мови, пор.: «основна форма функціонування просторіччя – усно-розмовна мова осіб, не знайомих у необхідному обсязі з літературними нормами внаслідок недостатньої освіченості» [Тараненко 2004: 536]. Просторічні слова виникають на межі літературної та діалектної мов, часто як наслідок адаптації іншомовної лексики до фонетичних та морфологічних систем певного говору [Дика б.р.]. Натомість інші дослідники заперечують правомірність використання цього терміна,

посилаючись на його трактування російськими соціолінгвістами [Беликов 2001: 53-54] як явища, «специфічного для російської національної мови», що за характером функціонування відрізняється від подібних форм розмовного мовлення інших мов (французької, англійської, німецької, чеської, польської) [Масенко 2004: 99-100; Ставицька 2007: 58-59]. Ще одним аргументом проти використання цього терміна в українському мовознавстві є те, що це калька з російського «*просторечие*» [Ставицька 2008: 45]. Л.О. Ставицька запропонувала більш прийнятний, на її думку, для української терміносистеми термін *просторозмовна мова* [Ставицька 2007: 58-59]. Натомість в урбаністичному українському просторі поширена мовна практика використання суржику, який визначено як «поширену в Україні розмовну назву ненормативного індивідуального мовлення певної особи та соціолекту певної групи, що будується на основі змішування, інтерференції елементів двох і більше мов» [Тараненко 2004а].

Соціальні діалекти. Проблема *сленгу* в урбаністичних формах комунікації – вже традиційний об'єкт наукового зацікавлення українських дослідників. Теоретичні проблеми вивчення міського сленгу на українському мовному ґрунті вперше порушив Ю. Шевельов ще в першій половині минулого століття. Учений наголошував на відмінностях соціальних діалектів від територіальних. На його думку, в Україні середини ХХ ст. характернішим було відбиття в мові професійних відмінностей, аніж класових, хоча як окреме мовне явище дослідник називає «мову босячнї, люмпен-пролетаріату або злодіїв – т. зв. арго» [там само: 52], яка не базується ні на літературній мові, ні на місцевому діалекті.

Період із 1990-х років до наших днів характеризувався вивченням жаргонного аспекту як соціального диференціатора мови міста. Традицію укладання словників ненормативної лексики й жаргону продовжили вітчизняні дослідники [Отин 2004; Перший словник; Словник жаргону злочинців; Словник сучасного українського сленгу; Ставицька 2003; Ставицька 2008]. Сьогодні дослідники акцентують увагу на загальних особливостях сленгу в системі розмовної мови міста [Приходько 2006; Колодій 2009; Масенко 2006; О. Фурса, Ю. Мосенкіс; Рижченко 2008; Сіріньок 2005; Шовгун 2000 та ін.]. Мові обласних центрів України, зокрема її сленговій репрезентації, присвячено праці В. Демченка [Демченко 2010], Є. Степанова

[Степанов 2004]. Жаргонну лексику в міському мовленні вивчають і в діахронному аспекті. Знакові з цього погляду праці про школярський жаргон у мовленні міжвоєнного Львова [Підкуймуха б.р.], дослідження львівської говірки першої третини ХХ ст. [Мовна 2008].

Молодіжний сленг пов'язує окремі соціолекти (кримінальне арго, жаргонізми певних соціально-професійних груп, так званих соціальних низів тощо) з розмовно-побутовою мовою інших груп населення, і у такий спосіб формує сленг міста [Мартос 2006; Миколенко 2006]. У 2006 р. був опублікований навчальний посібник Л. Кудрявцевої і І. Приходько «Словник молодіжного сленгу міста Києва» [Словарь молодежного сленга]. Цю проблему також розробляють у групі соціолінгвістики Інституту української мови НАН України [Цар 2016].

Урбаноніми. Усі назви міських об'єктів становлять розряд онімів, позначуваних терміном *урбаноніми* (*урбоніми*), і є об'єктом не лише сучасної ономастики, а й урбанолінгвістики. Назви вулиць (годоніми), площ (агороніми), районів і мікрорайонів (хороніми), споруд (ойкодоніми, еклезіоніми), закладів (ергоніми – фірмоніми, емпороніми, трапезоніми) та інших об'єктів, пов'язаних зі специфікою міського устрою та побуту, становлять інтерес не лише як мовні, а й як лінгвокультурні знаки, що свідчать про історичний спадок, економічний розвиток, традиції міста. Головну увагу дослідники акцентують на класифікації ергонімів, дослідженні загального й індивідуального в принципах і способах номінації, на вивченні їхніх структурних і стилістичних особливостей, виявленні їх комунікативного і прагматичного потенціалів, також характеризують їхню соціокультурну та соціопсихологічну обумовленість.

Урбаноніми є предметом аналізу в рамках нового лінгвістичного підходу – вивчення мовного (лінгвістичного) ландшафту міста. «Перспективи використання ідей лінгвістичного/мовного ландшафту як напряму в соціолінгвістиці великі: історичний і сучасний підходи, відображення культурної спадщини, мовного вжитку, орієнтації і навіть мовної ситуації і мовної політики, комунікації, висловлювань тощо» [Мацюк 2010б: 10]. Теоретичні аспекти вивчення мовного ландшафту в Україні висвітлювали Л. Белей [Белей 2010], А. Павленко [Pavlenko 2010], О. Олійник [Олійник 2013б]. Є. Степанов, аналізуючи фактори формування одеської урбанотопонімії, виділяє спільні для майже всіх українських міст мотиваційні чинники: природний

та кліматичний, географічний, соціальний, економічний, культурний, історичний, соціально-політичний [Степанов 2000: 12-23]. Київська топоніміка становила об'єкт дослідження у науковій праці І. Железняк [Железняк 2014].

В українському мовознавстві окремі статті присвячені вивченню проблем ергонімії як розділу ономастики [Деременда 2011]. Ю. Карпенко розглядає урбаноніми в руслі теоретичних надбань ономастики, детально розглядає лексико-семантичний спосіб словотвору як активне джерело поповнення урбанонімії [Карпенко 1984, 1992]. О. Белей дослідив шар сучасної закарпатської ергонімії (власні назви підприємств) [Белей О. 1999].

Урбанонімія Закарпаття також стала предметом наукового зацікавлення Л. Белей [Белей Л. 2012] та О. Галай [Галай 2008]. Відомі розвідки ергонімії Донеччини [Сидоренко 2008, 2013], міст Луцька [Горожанов б.р.], Одеси [Кутуза 2003], Дрогобича [Куцик 2006], Луганська [Лесовець 2007], Маріуполя [Проценко 2003], Кропивницького (Кіровограда) [Ляшенко б.р.], Києва [Цілина 2006], Харкова [Шестакова 2002]. Автори зосереджують увагу на структурно-семантичному аналізі ергонімів. Ці одиниці вивчають у річищі когнітивної ономастики за допомогою експериментальних технік, зокрема психолінгвістичних асоціативних експериментів [Карпенко О. 2006]. Знаково, що вітчизняні лінгвісти вивчають урбанонімію не лише українських міст, а й збагачують своїми розвідками слов'янську й світову урбанолінгвістику [Отин 1993; Дідур 2014].

Із-поміж елементів мовного ландшафту міста особлива увага вітчизняних учених прикута до **реклами**, що пов'язано з її динамічним розвитком, дедалі більшою роллю в житті суспільства [Хавкіна 2010]. Оскільки зовнішня реклама як елемент міського ландшафту містить і вербальний, і невербальний складники («відеовербальні» тексти на рекламних щитах, транспарантах і розтяжках, світлові вивіски, електронні табло й екрани, постери, банери, вказівники, віконні вітрини, рекламно-інформаційне оформлення фасадів, реклама на транспорті тощо), то цей канал комунікації – один найскладніших об'єктів лінгвістичного опису. Найчастіше реклама стає об'єктом дослідження в межах графічної лінгвістики, яка вивчає письмо загалом та писемний знак зокрема. Вивчають також рецепцію реклами населенням, транслювання через рекламу соціальних стереотипів [Марценюк 2009], особливості мови реклами як засобу вираження та впливу на масову свідомість [Зирка 2004].

Вуличні оголошення вивчають в аспекті жанрознавства як окремих мовленнєвих жанр стихійної комунікації мешканців міста. Вуличні оголошення є компонентним текстом – невеликого формату письмовою «реплікою» містянина про соціально-економічні події в його житті. Сукупність таких текстів утворює міжособистісний «міський дискурс». **Написи** значно рідше описують у дослідженнях текстів міського середовища. Написи і знаки (поодинокі слова й імена, фрази, речення, вірші, діалоги, вислови) у громадських місцях – громадських вбиральнях, роздягальнях, автобусних і трамвайних зупинках, телефонних будках, ліфтах, деревах і лавках, внутрішніх і зовнішніх стінах автобусів та потягів, на дорожніх покриттях – через їхній короткий вік, хаотичність і відсутність хоч якоїсь системи складні для опису та класифікації.

Із-поміж неофіційних публічних текстів охоче вивчають **графіті**, що будуються на комбінації слів і символів [Демин 2001; Єрмакова 2010]. Наприклад, сотні графіті XI–XIII ст. знайдено у Софійському соборі м. Києва, які мають не лише релігійний зміст [Высоцкий 1976]. З погляду урбаністичної комунікації становлять інтерес графіті молодіжних субкультур, які є своєрідною альтернативою офіційному дискурсові. Від західної культури успадковані такі форми молодіжної культури й вуличного мистецтва, як графіті-підписи (теги) й графіті-картини (мурали). Політичне графіті – своєрідний індикатор реакції окремих верств населення на політичні процеси; часто написи є засобом ведення політичної боротьби [Кір'янов 2013].

Перспективи української урбанолінгвістики. Стає дедалі очевиднішим, що загальнонаціональну мовну політику без додання регіонального мовного опору проводити неможливо, якщо не враховувати регіональної мовно-культурної специфіки, яка має найяскравіше вираження в обласних містах. З огляду на це макросоціолінгвістичні дослідження мають спиратися на широку базу мікроурбанолінгвістичних студій, які пропонують вивчення того, як мови, поширені в Україні, взаємодіють у просторі окремих українських міст, а також як певні ідіоми (арго, жаргон, койне, міські діалекти тощо) виникають і використовуються у малих соціальних групах одного чи низки міст.

Розв'язанню повного спектра урбанолінгвістичних завдань перешкоджає те, що українське мовознавство ще не виробило загальних принципів лінгвістичної типологізації населених

пунктів. До того ж сьогодні не зібрано достатній емпіричний матеріал для складання лінгвістичних портретів більшості українських міст: не систематизовано іменники міст, урбаноніми України, немає банку даних про мовлення людей різного віку [Мацюк 2012: 31-32]. Створення бази даних, яка б відбивала живе мовлення конкретного регіону чи міста й була збалансованою за різними параметрами – непросте завдання, яке вимагає зусиль і часу, хоча б зважаючи на те, що в українському мовознавстві досі немає згоди щодо особливостей транскрибування фонетичних й просодичних особливостей мовлення, використання невербальних засобів тощо, розмітки тексту. Отже, найбільш нагальним завданням урбанолінгвістичних студій вважаємо *створення бази мовленнєвого матеріалу з врахуванням регіональної специфіки* – виокремленням таких структурних елементів: «Мова великого міста», «Мова малого міста», «Мова районного центру», «Мова села» тощо.

Важливою особливістю мови окремих українських міст є вирізняльні локальні елементи, використання яких не виходить за межі регіону, а отже, перспективним є вивчення *регіонального варіювання, діалектів у лексиці міста*, що формує «місцевий колорит» міського мовлення. Бракує в українському мовознавстві й спеціальних досліджень, присвячених співвіднесенню просторіччя з певною діалектною територією. Необхідність дослідження розмовного мовлення городян обумовлена впливом особливостей цього мовлення на нормативний варіант української мови.

Місто не є сталим соціально-економічним, демографічним і культурним утворенням. Склад його населення постійно змінюється кількісно, за соціально-професійними, етнічними, освітніми та іншими характеристиками. Ось чому урбанолінгвістичні дослідження не можуть не враховувати *статистичних, демографічних даних, фактів політичного життя*. Серед соціальних факторів, що визначають мовний побут міста, треба враховувати не лише складний соціальний і національний склад міського населення, а й *різноманітність соціальних функцій*, а також те, що кожний містянин входить одночасно до декількох соціальних об'єднань і, відповідно, володіє більше ніж однією «мовою». Порівняно з іншими країнами, зазначає Н. Шумарова, ми значно відстаємо в дослідженні *мовлення різних прошарків населення* – як традиційно усталених, так і новоутворених спільнот: «нових українців», базарної спільноти,

представників різних професій – комп'ютерників, політиків та інших [Шумарова 2010: 16]. Соціологічно збалансована колекція має враховувати віковий, гендерний, соціально-професійний, соціально-територіальний фактори і відповідати установленій у колоквіалістиці традиції виокремлення трьох вікових груп інформантів: «старше покоління» (старше 50 років), «середнє покоління» (від 30 до 50 років), «молодше покоління» (від 17 до 30 років). Бажане також виокремлення ще двох груп: «діти» (2–10 років) і «підлітки» (10–17 років).

Особливості мовлення представників різних соціальних груп, рівень володіння мовними кодами видається можливим дослідити у групах респондентів з тотожними наборами етно-мовних, гендерних, професійних, інших соціальних характеристик за допомогою *класичних соціолінгвістичних методів* – спостереження, включеного спостереження, усного інтерв'ю, тестування, анкетування, а також аналізу писемних джерел.

Белей Л.Л. Мовний ландшафт Закарпатської області України початку XXI ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2012.

Белей Л. Соціолінгвістичне висвітлення терміна «мовний ландшафт». *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. Ужгород: Говерла, 2010. Вип. 23. С. 36 – 40.

Белей О.О. Сучасна українська ергонімія: власні назви підприємств Закарпаття. Ужгород, 1999.

Беликов В.И., Крысин Л. П. Социолінгвистика. Москва, 2001.

Бікова Н.М. Типи мовної поведінки в мультилінгвальної ситуації: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2006.

Брага І.І. Лінгвосоціокультурний простір м. Суми. *Соціолінгвістичні студії*; за заг. редакцією Л. О. Ставицької. Київ, 2010. С. 123 – 128.

Брага І.І. Сучасний стан соціолінгвістичної термінології (до постановки проблеми). *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Мовознавство*. 2014. № 11. Вип. 20 (1). С. 22 – 32.

Винничук Ю. Лаймося по-львівськи. *Для Вас*. 2007. № 1 (45).

Высоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII веков). Київ, 1976.

Галай О.Б. Українська урбанонімія Закарпаття в XX–XXI ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Ужгород, 2008.

Горбач О. Арго в Україні. Львів, 2006.

Горожанов Ю.Ю. Ергонімі міста Луцька: структурно-семантичний аналіз. URL: esnuir.univer.lutsk.ua/bitstream/123456789/2745/3/971-3781-1-PB.pdf (останнє звернення: 06.06.2021).

Демин А.А., Кашин В.Б. Взаимодействие языка и среды в текстах граффити. *Язык, коммуникация, социальная среда*. 2001. № 1. С. 72.

Демченко В. Арго як органічний елемент повсякденної української мови. *Дивослово: українська мова й література в навчальних закладах*. 2010. № 5. С. 34 – 37.

Деременда Ю.М. Метонімічна онімізація як засіб творення рекламної назви. *Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Філол. науки*. Вип. 28. Кам'янець-Подільський, 2011. С. 119 – 122.

Дика Л.В. Просторічна лексика: порушення норми чи закономірний розвиток української мови? *Наукові записки НаУКМА*. Том 137. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1941/Dyka_Prostorichna_leksyka.pdf;jsessionid=E35B7F91629A723FFF2643575E76EAED?sequence=1 (останнє звернення: 06.06.2021).

Дідур Ю.І. Іншомовні пропріальні одиниці як невід'ємний складник ергоніміконів столиць. *Наукові записки. Серія «Філологічні науки (мовознавство)»*. Кіровоград, 2014. Вип. 129. С. 462 – 465.

Єрмакова Т.Г. Феномен графіті: різновид девіантності чи норма повсякденності? *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані»*. Дніпропетровськ, 2010. № 6 (74). С. 108 – 110.

Железняк І.М. Київський топонімікон. Київ, 2014.

Залізняк Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та майбутній. Київ, 2001.

Зирка В.В. Манипулятивные игры в рекламе: лингвистический аспект: монографія. Днепропетровск, 2004.

Земская Е., Китайгородская М. Наблюдения над просторечной морфологией. *Городское просторечие: Проблемы изучения*. Москва, 1984. С. 66 – 102.

Карпенко О.Ю. Когнітивна ономастика як напрямок пізнання власних назв. Київ, 2006.

Карпенко Ю.А. Русская ономастика. Одесса, 1984.

Кір'янов М.В. Особливості політичного графіті у містах Свердловськ та Ровеньки Луганської області. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. Луганськ, 2013. 11 (270). Ч. I. С. 241 – 253.

Кісь Р. Лінгвокультурна маргіналізація у містах України (неофункціональне бачення). *Мовні конфлікти і гармонізація суспільства*. Київ, 2002. С. 55 – 58.

Колодій Б.М. Американський сленг і деякі проблеми його перекладу українською мовою. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*. Київ, 2009. Вип. 16. С. 234 – 241.

Корновенко Л.В. Мовний портрет м. Черкаси: сфера обслуговування. *Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки»*. Черкаси, 2007. Вип. 116. С. 3 – 10.

Короткий словник львівської гвари / упор. Люба Козак. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n36-1texts/gwara.htm> (останнє звернення: 06.06.2021).

Кудрейко І.О. Мовна ситуація на території міст Донеччини: синхронний і діахронний аспекти. *Соціолінгвістичні студії*. Київ, 2010. С. 44 – 51.

Кудрейко І.О. Соціолінгвістичний портрет малих міст Донеччини: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Донецьк, 2011.

Кудрявцева Л.А. Русское городское просторечие: Киев-2000. *Русистика*. Київ, 2001. Вип. 1. С. 4 – 8.

Кузнєцова Т.В. Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1999.

Кутуза Н.В. Структурно-семантичні моделі ергонімів (на матеріалі ергонімікону м. Одеси): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Одеса, 2003.

Куцик О. Ергоніми Дрогобича: історико-культурологічний аспект. *Слов'янський вісник*. Рівне, 2006. Вип. 6. С. 144 – 149.

Ларин Б.А. О лингвистическом изучении города. *История русского языка и общее языкознание (избранные работы)*. Москва, 1977. С. 189 – 199.

Литвиненко А. Чернігівські інтерв'ю (Про мовно-культурну самоідентифікацію в молодіжному середовищі зрусифікованого міста). *Урок української*. 2007. № 7 – 8. С. 8 – 12.

Лесовець Н.М. Ергонімія м. Луганська: структурно-семантичний і соціально-функціональний аспекти: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Луганськ, 2007.

Ляшенко Р.О. Динаміка урбанонімії міста Кіровограда. URL: <http://library.kr.ua/kray/lyashenko/index.html> (останнє звернення: 06.06.2021).

Мартос С.А. Молодіжний сленг у мовленнєвій структурі м. Херсона: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Луганськ, 2006.

Марценюк Т.О., Рождественська О.А. Гендерні стереотипи зовнішньої реклами (на прикладі Подолу м. Києва). *Наукові записки. Том 96: Соціологічні науки*. 2009. С. 82 – 88.

Марчук Л. Мовний портрет інтелігента – мешканця Кам'янця-Подільського. *Мова і суспільство*. Львів, 2010. № 1. С. 181 – 188.

Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. Київ, 2004.

Масенко Л.Т. Українська жаргонологія. *Українська мова та література*. 2006. № 38. С. 3.

Масенко Л.Т. Українська соціолінгвістика: вивчення проблем мовної політики. *Українська мова*. 2008. № 1. С. 13 – 23.

Мацюк Г.П. Соціолінгвістика як інтеграційний напрям досліджень в умовах сучасної парадигми: міжнародний досвід й українська перспектива. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 137. Філологічні науки (Мовознавство). 2012. С. 28 – 34.

Мацюк Г.П. Сучасна соціолінгвістика: тенденції в розвитку теорії і завдання. *Мова і суспільство*. Львів, 2010. Вип. 1. С. 5 – 20.

Мовна М. Книга Олекси Горбача «Арго в Україні» як джерело вивчення львівської говірки першої третини ХХ ст. *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство*. Львів, 2008. Вип. 3. С. 302 – 307.

Мовна М. Словник львівської говірки першої третини ХХ ст. Львів, 2013.

Мовне обличчя міста: Черкаси – 2007. Черкаси, 2008.

Миколенко Т.М. Український міський сленг (на матеріалі усного мовлення тернопільців): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2006.

Олійник О.Ю. Особливості співіснування та взаємодії мов у мовному ландшафті міста (на матеріалі знаків Києва). *Наукові записки Ніжинського держ. ун-ту ім. Миколи Гоголя*. 2013. Кн. 1. С. 223 – 227.

Олійник О.Ю. Термінологія опису мовного ландшафту у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві. *Термінологічний вісник*. 2013. С. 150 – 154.

Отин Е.С. Номинативные процессы в русской эргонимии ХХ века (названия промышленных предприятий, акционерных обществ и фирм). *Актуальные вопросы теории языка и ономастической номинации*. Донецк, 1993. С. 83 – 84.

Отин Е.С. Словарь коннотативных собственных имен. Донецк, 2004.

Пашківський А. «Блатні» слова в обихідці Білоцерківської шкільної молоді. *Краєзнавство*. Харків, 1929. С. 74 – 78.

Перший словник українського молодіжного сленгу / уклад. С. Пиркало; за ред. Ю. Мосенкіса. Київ, 1998.

Підкуймуха Л.М. Школярський жаргон у мовленні міжвоєнного Львова. URL: <http://linguistics.chdu.edu.ua/article/view/28153> (останнє звернення: 06.06.2021).

Приходько І.Г. Російський молодіжний сленг Києва (кінець ХХ – початок ХХІ ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2006.

- Проценко А.Д. Улицами старого Мариуполя. Мариуполь, 2003.
- Рижченко О.В. Сленг та жаргон: проблеми дефініції. *Український смисл*. 2008. № 1. С. 59 – 64.
- Руда О. Мовні переваги киян сьогодні. *Ukraina: narracje, języki, historie / pod red. Marcina Gaczkowskiego*. Wrocław, 2015. S. 205 – 217.
- Руденко С.М., Кондратенко Т.С. Харківські діалектизми, архаїзми та історизми. *Тенденції та перспективи формування професійної лексики*. Ірпінь, 2016. С. 104 – 109.
- Сахарова О.В. Мовні стереотипи сучасного Києва (соціолінгвістичний аспект). *Наукова спадщина професора С.В. Семчинського і сучасна філологія*. Київ, 2001. Ч. 2. С. 337 – 343.
- Сахарова О.В. Конфліктний компонент спонтанного міського діалогу. *Функциональная лингвистика: Итоги и перспективы*. Ялта, 2002. С. 233 – 235.
- Сидоренко Е.Н. Номинационные процессы в полилингвальной эргонимии Донетчины: дис. ... канд. филол. наук. Донецк, 2013.
- Сікора Г. Текст міста як лінгвістичний феномен. *Українська мова*. 2016. № 4. С. 122 – 135.
- Сіріньок К. Молодіжний сленг як складова загальноомовної культури нації. *Українська мова і література в школі*. 2005. № 5. С. 69 – 70.
- Скляр В. Асиміляція та освітній рівень, або Дещо про типи мовної поведінки українців. *Урок української*. 2008. №1 – 2. С. 6 – 12.
- Словарь молодежного сленга города Киева / Кудрявцева Л.А., Приходько И.Г. Киев, 2006.
- Словник жаргону злочинців / упор. О.І. Поповченко. Київ, 1996.
- Словник сучасного українського сленгу / упор. Т. Кондратюк. Харків, 2006.
- Соколова С.О. Полілінгвальний мовний ландшафт міста в сприйнятті киян. *Мовні і концептуальні картини світу*. Київ, 2014. Вип. 48. С. 406 – 414.
- Ставицька Л.О. Короткий словник жаргонної лексики української мови. Київ, 2003.
- Ставицька Л. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників. Обсценізми, евфемізми, сексуалізми. Київ, 2008.
- Ставицька Л.О. Урбаністичні форми мовної комунікації у творах Панаса Мирного. *Панас Мирний і літературний процес*. Полтава, 2000. С. 111 – 114.
- Ставицька Леся. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. Київ, 2005.

Ставицька Л.О., Труб В.М. Суржик: міф, мова, комунікація. *Українсько-російська двомовність: Лінгвосоціокультурні аспекти*. Київ, 2007. С. 31 – 120.

Степанов Є. Мова міста як соціолінгвістична проблема. *Вісник Львівського університету. Серія Філологія*. 2006. Вип. 38. Ч. II. С. 65 – 71.

Степанов Є.М. Модель і методологія урбанолінгвістичного дослідження в Україні. *Соціолінгвістичні студії*. Київ, 2010. С. 115 – 123.

Степанов Є.М. Російське мовлення Одеси. Одеса, 2004.

Степанов Е.М. Факторы формирования одесской урбанотопонимии. *Записки з ономастики*. Одеса, 2000. Вип. 4. С. 12 – 23.

Тараненко О. Просторіччя. *Українська мова: енциклопедія*. Київ, 2004. С. 536 – 537.

Тараненко О. Суржик. *Українська мова: енциклопедія*. Київ, 2004. С. 665 – 668.

Типи мовної поведінки в сучасному слов'янському білінгвальному мегаполісі / С. Соколова, В. Труб, Л. Масенко, О. Данилевська, О. Руда. *Українські обрії: доповіді XV Міжнародного з'їзду славістів*. Київ, 2013. Вип. 6, ч. 1. Мовознавство. С. 173 – 196.

Труб В.М. Явище суржику як форма просторіччя в ситуації двомовності. *Мовознавство*. 2000. № 1. С. 46 – 58.

Фурса О.С., Мосенкіс Ю.Л. Український молодіжний сленг як динамічний феномен: стан та перспективи досліджень, мовні контакти, галузі сленгу. Київ, 2008.

Хавкіна Л. Сучасний український рекламний міф. Харків: Харківське історично-філологічне товариство, 2010.

Лексикон львівський: поважно і на жарт. Вид. 2-ге, доповн. і випр. / Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш. Львів, 2012.

Цар І.М. Лексичні особливості повсякденного українського мовлення молодих киян. *Мова і суспільство*. Львів, 2016. Вип. 7. С. 67 – 75.

Цілина М.М. Ергономіи м. Києва: структура, семантика, функціонування: дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2006.

Черничко С. Мовна політика і мовний ландшафт сучасного Закарпаття в історичному плані (1900 – 1944 рр.). URL: <http://real.mtak.hu/23622/1/Csernicsko.pdf> (останнє звернення: 06.06.2021).

Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен, 1951.

Шестакова С.О. Лексико-семантичні інновації у системі сучасної української номінації (на матеріалі ергонімів і прагмонімів): дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2002.

Шовгун Н.О. Формування українського сленгу в мовленнєвій діяльності малих соціальних груп: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2000.

Шумарова Н.П. Мова міста в соціолінгвістичному вимірі. *Мова, суспільство, журналістика*. Київ, 2010. С. 10 – 17.

Шумарова Н.П. Мовна поведінка киян: соціолінгвістичний аспект. *Мовознавство*. 1992. № 4. С. 11 – 17.

Шумарова Н.П. Про розвиток мовної ситуації в Києві. *Язык и культура: IV международная конференция*. Київ: Collegium, 1996. Ч. 2. С. 183 – 197.

Щепотьєв В. Мова наших школярів. *Етнографічний вісник*. Київ, 1927. Вип. 3. С. 76 – 81.

Pavlenko A. Linguistic Landscape of Kiev, Ukraine: a diachronic study. *Linguistic landscape in the city*. Eds. Shohamy E., Ben-Rafael E. *Multilingual Matters*, 2010, P. 133 – 150.

Rudnyckij J. *Lemberger Ukrainische Stadtmundart (Znesinnja)*. Berlin, 1943.

REFERENCES

Belei, L.L. (2012). The language landscape of the Transcarpathian region of Ukraine at the beginning of the XXI century: abstract of the diss. (PhD in Philology): Kyiv (in Ukr.).

Belei, L. (2010). Sociolinguistic coverage of the term 'language landscape'. *Scientific bulletin of Uzhhorod University. Series «Philology. Social Communications»*. Vol. 23 (pp. 36 – 40). Uzhhorod (in Ukr.).

Belei, O.O. (1999). Modern Ukrainian ergonomics: proper names of Transcarpathian enterprises. Uzhhorod (in Ukr.).

Belikov, V.Y., Krysin, L.P. (2001). *Sociolinguistics: a textbook for universities*. Moskva (in Rus.).

Bikova, N.M. (2006). Types of speech behavior in a multilingual situation: abstract of the diss. (PhD in Philology). Kyiv (in Ukr.).

Braha, I.I. (2010). Linguo-socio-cultural space of Sumy. *Sociolinguistic studies* (pp. 123 – 128). Kyiv (in Ukr.).

Braha, I.I. (2014). The current state of sociolinguistic terminology (about the problem). *Bulletin of Dnipropetrovsk University. Linguistics, II*. Vol. 20 (1) (pp. 22 – 32) (in Ukr.).

Vynnychuk, Yu. (2007). Let's swear in Lviv style. *For you*. № 1 (45) (in Ukr.).

Vysotskyi, S.A. (1976). Medieval inscriptions of St. Sophia of Kiev (based on graffiti materials of the 11th – 17th centuries). Kyiv (in Rus.).

Halai, O.B. (2008). Ukrainian urbanonyms of Transcarpathia in the XX–XXI centuries: abstract of the diss. (PhD in Philology). Uzhhorod (in Ukr.).

Horbach, O. (2006). Argo in Ukraine. Lviv (in Ukr.).

Horozhanov, Yu.Yu. Ergonims of Lutsk: structural-semantic analysis. URL: esnuir.univer.lutsk.ua/bitstream/123456789/2745/3/971-3781-1-PB.pdf (last address: 06.06.2021) (in Ukr.).

Demin, A.A., Kashyn, V.B. (2001). Interaction of language and environment in graffiti texts. *Language, communication, social environment*, 1, 72 (in Rus.).

Demchenko, V. (2010). Argo as an organic element of the everyday Ukrainian language. *Dyvoslovo*, 5, 34 – 37 (in Ukr.).

Deremenda, Yu.M. (2011). Metonymic onimization as a means of creating an advertising name. *Scientific works of Kamianets-Podilsky National University. Philol. sciences*. Vol. 28 (pp. 119 – 122). Kamianets-Podilskyi (in Ukr.).

Dyka, L.V. Prostorichchia: violation of the norm or natural development of the Ukrainian language? *Scientific notes of NaUKMA*. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1941/Dyka_Prostorichna_leksyka.pdf;jsessionid=E35B7F91629A723FFF2643575E76EAED?sequence=1 (last address: 06.06.2021) (in Ukr.).

Didur, Yu.I. (2014). Foreign-language proprial units as an integral part of the ergonomic icons of capitals. *Scientific notes. Series «Philological sciences (Linguistics)»*. Vol. 129 (pp. 462 – 465). Kirovohrad (in Ukr.).

Yermakova, T.H. (2010). The phenomenon of graffiti: a kind of deviance or the norm of everyday life? *Scientific-theoretical and socio-political almanac «Hrani»*, 6 (74), 108 – 110. Dnipropetrovsk (in Ukr.).

Zhelezniak, I.M. (2014). Kyiv toponymicon. Kyiv (in Ukr.).

Zalizniak, H., Masenko, L. (2001). The language situation in Kyiv: today and the future. Kyiv (in Ukr.).

Zirka, V.V. (2004). Manipulative games in advertising: linguistic aspect: monograph. Dnipropetrovsk (in Rus.).

Zemskaia, E.A., Kytaihorodskaia, M.V. (1984). Observations on colloquial morphology. *Urban Speech: Problems of Learning* (pp. 66 – 102). Moskva (in Rus.).

Karpenko, O.Yu. (2006). Cognitive onomastics as a direction of cognition of proper names. Kyiv (in Ukr.).

Karpenko, Yu.A. (1984). Russian onomastics. Odesa (in Rus.).

Kirianov, M.V. (2013). Features of political graffiti in the Sverdlovsk and Rovenky, Luhansk region. *Bulletin of Taras Shevchenko Luhansk National University*, 11 (270), part I, 241 – 253. Luhansk (in Ukr.).

Kis, R. (2002). Linguo-cultural marginalization in the cities of Ukraine (non-functional vision). *Language conflicts and harmonization of society* (pp. 55 – 58). Kyiv: Kyivskyi universytet (in Ukr.).

Kolodij, B.M. (2009). American slang and some problems of its translation into Ukrainian. *Problems of Semantics, Pragmatics and Cognitive Linguistics*. Vol. 16 (pp. 234 – 241). Kyiv (in Ukr.).

Kornovenko, L.V. (2007). Language portrait of Cherkasy: sphere of service. *Bulletin of Cherkasy University. Series: Philological Sciences*. Vol. 116 (pp. 3 – 10). Cherkasy (in Ukr.).

Short dictionary of 'Ivivska gvara'. Liuba Kozak (comp.). URL: <http://www.ji.lviv.ua/n36-1texts/gwara.htm> (last address: 06.06.2021) (in Ukr.).

Kudreiko, I.O. (2010). Language situation in the cities of Donetsk region: synchronous and diachronic aspects. *Sociolinguistic studies* (pp. 44 – 51). Kyiv (in Ukr.).

Kudreiko, I.O. (2011). Sociolinguistic portrait of small towns of Donetsk region abstract of the diss. (PhD in Philology): Donetsk (in Ukr.).

Kudriavtseva, L.A. (2001). Russian urban prostorechchie: Kiev-2000. *Russian studies*. Vol. 1 (pp. 4 – 8). Kyiv (in Rus.).

Kuznietsova, T.V. (1999). The language of the bilingual family in the functional aspect: abstract of the diss. (PhD in Philology). Kyiv (in Ukr.).

Kutuza, N.V. (2003). Structural and semantic models of ergonims (on the material of the ergonomicon of Odesa): abstract of the diss. (PhD in Philology). Odesa (in Ukr.).

Kutsyk, O.A. (2006). Ergonoms of Drohobych: historical and cultural aspect. *Slavic Herald*. Vol. 6 (pp. 144 – 149). Rivne (in Ukr.).

Larin, B.A. (1977). On the linguistic study of the city. *History of the Russian language and general linguistics (selected works)* (pp. 189 – 199). Moskva (in Rus.).

Lytvynenko, A. (2007). Cherniviv interviews (About the language and cultural self-identification in the youth center of a Russianized city). *Urok ukrainskoi, 7*, 8 – 12 (in Ukr.).

Liesovets, N.M. (2007). Ergonomics of Luhansk: structural-semantic and socio-functional aspects: abstract of the diss. (PhD in Philology). Luhansk (in Ukr.).

Liashenko, R.O. Dynamics of urbanonims of Kirovograd: research work. URL: <http://library.kr.ua/kray/lyashenko.html> (last address: 06.06.2021) (in Ukr.).

Martos, S.A. (2006). Youth slang in the speech structure of Kherson: abstract of the diss. (PhD in Philology). Luhansk (in Ukr.).

Martseniuk, T.O., Rozhdestvenska, O.A. (2009). Gender stereotypes of outdoor advertising (on the example of the Kyiv's Podil). *Scientific notes. Sociological Sciences* (pp. 82 – 88) (in Ukr.).

Marchuk, L. (2010). Linguistic portrait of an intellectual – a resident of Kamianets-Podilskyi. *Language and society, 1*, 181 – 188. Lviv (in Ukr.).

Masenko, L.T. (2004). Language and Society: The Postcolonial Dimension. Kyiv (in Ukr.).

Masenko, L.T. (2006). Ukrainian jargon studies. *Ukrainian language and literature, 38*, 3 (in Ukr.).

Masenko, L.T. (2008). Ukrainian sociolinguistics: studying the problems of language policy. *Ukrainian language, 1*, 13 – 23 (in Ukr.).

Matsiuk, H.P. (2012). Sociolinguistics as an integration direction of research in the modern paradigm: international and Ukrainian experience. *Scientific notes of NaUKMA. Vol. 137. Philological Sciences (Linguistics)* (pp. 28 – 34) (in Ukr.).

Matsiuk, H.P. (2010). Modern sociolinguistics: trends in the development of theory and tasks. *Language and society, 1*, 5 – 20. Lviv (in Ukr.).

Movna, M. (2008). Oleksa Horbach's book "Argo in Ukraine" as a source of studying the Lviv dialect of the first third of the XX century. *Bulletin of Lviv University. Bibliography series. Vol. 3* (pp. 302 – 307). Lviv (in Ukr.).

Movna, M. (2013). Dictionary of the Lviv dialect of the first third of the XX century. Lviv (in Ukr.).

The linguistic face of the city: Cherkasy – 2007 (2008). Cherkasy (in Ukr.).

Mykolenko, T.M. (2006). Ukrainian city slang (on the material of oral speech of Ternopil residents): abstract of the diss. (PhD in Philology). Kyiv (in Ukr.).

Oliytryk, O.Yu. (2013). Peculiarities of coexistence and interaction of languages in the language landscape of the city (on the material of Kyiv signs). *Scientific notes of the Nizhyn University. Book 1* (pp. 223 – 227) (in Ukr.).

Oliytryk, O.Yu. (2013). Terminology of language landscape description in domestic and foreign linguistics. *Terminological bulletin* (pp. 150 – 154) (in Ukr.).

Otin, Ye. (1993). Nominative processes in Russian ergonomics of XX century (names of industrial enterprises, joint-stock companies and firms). *Current issues of language theory and onomastic nomination* (pp. 83 – 84). Donetsk (in Rus.).

Otin, Ye. (2004). Dictionary of connotative proper names. Donetsk (in Rus.).

Pashkivsky, A. (1929). 'Blatny' words in the circle of Bila Tserkva school youth. *Kraieznavstvo*, 74 – 78. Harkiv (in Ukr.).

The first dictionary of Ukrainian youth slang (1998). S. Pirkalo; Y. Mosenkis (ed.). Kyiv (in Ukr.).

Pidkujmukha, L.M. School jargon in the speech of interwar Lviv. URL: <http://linguistics.chdu.edu.ua/article/view/28153> (last address: 06.06.2021) (in Ukr.).

Przychodko, I.H. (2006). Russian youth slang of Kyiv (end of XX – beginning of XXI century): abstract of the diss. (PhD in Philology). Kyiv (in Ukr.).

Protsenko, A.D. (2003). The streets of old Mariupol. Mariupol (in Rus.).

Ryzhchenko, O.V. (2008). Slang and jargon: problems of definition. *Ukrainian meaning: Popular science linguo-cultural quarterly*, 1, 59 – 64 (in Ukr.).

Ruda, O. (2015). Language preferences of Kyivites today. *Ukraina: narracje, języki, historie* (pp. 205 – 217). Wrocław (in Ukr.).

Rudenko, S.M., Kondratenko, T.S. (2016). Kharkiv dialectisms, archaisms and historicisms. *Trends and prospects for the formation of professional vocabulary* (pp. 104 – 109). Irpin (in Ukr.).

Sakharova, O.V. (2001). Linguistic stereotypes of modern Kyiv (sociolinguistic aspect). *Scientific heritage of Professor S. V. Semchinsky and modern philology*. Part 2 (pp. 337 – 343). Kyiv (in Ukr.).

Sakharova, O.V. (2002). Conflict component of spontaneous urban dialogue. *Functional linguistics: Results and prospects* (pp. 233 – 235). Yalta (in Ukr.).

Sidorenko, Ye.N. (2013). Nomination processes in polylingual ergonomics of Donetsk region: abstract of the diss. (PhD in Philology). Donetsk (in Rus.).

Sikora, H. (2016). The text of the city as a linguistic phenomenon. *Ukrainska mova*, 4, 122 – 135 (in Ukr.).

Siriniok, K. (2005). Youth slang as a component of the common language culture of nation. *Ukrainian language and literature at school*, 5, 69 – 70 (in Ukr.).

Skliar, V. (2008). Assimilation and educational level, or Something about the types of language behavior of Ukrainians. *Urok ukrainskoi*, 1 – 2, 6 – 12 (in Ukr.).

Dictionary of the youth slang of Kiev (2006). L.A. Kudriavtseva, I.H. Przychodko (comp.). Kyiv (in Rus.).

Dictionary of criminal slang (1996). O.I. Popovchenko (comp.). Kyiv (in Ukr.).

Dictionary of modern Ukrainian slang (2006). T.M. Kondratiuk (comp.). Kharkiv (in Ukr.).

Sokolova, S.O. (2014). Polylingual language landscape of the city in the perception of Kyiv residents. *Linguistic and conceptual pictures of the world*. Vol. 48 (pp. 406 – 414). Kyiv (in Ukr.).

Stavytska, L.O. (2003). A short dictionary of slang vocabulary of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).

Stavytska, L. (2008). Ukrainian language without taboo. Dictionary of obscene language and its equivalents. Obscenisms, euphemisms, sexualisms. Kyiv (in Ukr.).

Stavytska, L.O. (2000). Urban forms of language communication in the works of Panas Myrny. *Panas Peace and literary process* (p. 111 – 114). Poltava (in Ukr.).

Stavytska, Lesya. (2005). Argo, jargon, slang: Social differentiation of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).

Stavytska, L., Trub, V. (2007). Surzhyk: myth, language, communication. *Ukrainian-Russian bilingualism: Linguo-sociocultural aspects. Collection of scientific works* (pp. 31 – 120). Kyiv (in Ukr.).

Stepanov, Ye. (2006). The language of the city as a sociolinguistic problem. *Bulletin of Lviv University. Philology series*. Vol. 38. Part II (pp. 65 – 71) (in Ukr.).

Stepanov, Ye.M. (2010). Model and methodology of urban linguistic research in Ukraine. *Sociolinguistic studies* (pp. 115 – 123). Kyiv (in Ukr.).

Stepanov, Ye.M. (2004). Russian speech of Odesa. Odesa (in Ukr.).

Stepanov, Ye.M. (2000). Factors of formation of Odesa urban toponymy. *Notes on onomastics*. Vol. 4 (pp. 12 – 23). Odesa (in Rus.).

Taranenko, O. (2004). Prostorichchya. *Ukrainian language: encyclopedia* (pp. 536 – 537). Kyiv (in Ukr.).

Taranenko, O. (2004). Surzhyk. *Ukrainian language: encyclopedia* (pp. 665 – 668). Kyiv (in Ukr.).

Types of language behavior in the modern Slavic bilingual metropolis (2013). S. Sokolova, V. Trub, L. Masenko, O. Danylevska, O. Ruda. *Ukrainian horizons: reports of the XV International Congress of Slavists*. Vol. 6, part 1. Linguistics (pp. 173 – 196). Kyiv (in Ukr.).

Trub, V.M. (2000). The phenomenon of surzhyk as a form of prostorichchya in a situation of bilingualism. *Movoznavstvo, 1*, 46 – 58 (in Ukr.).

Fursa O.S., Mosenkis Yu.L. (2008). Ukrainian youth slang as a dynamic phenomenon: state and prospects of research, language contacts, branches of slang. Kyiv (in Ukr.).

Khavkina, L. (2010). Modern Ukrainian advertising myth. Kharkiv (in Ukr.).

Lviv lexicon: seriously and jokingly (2012). Edition 2nd, add. and corr. N. Hobzey, O. Simovych, T. Yastremska, H. Dydyk-Meush. Lviv (in Ukr.).

Tsar, I.M. (2016). Lexical features of everyday Ukrainian speech of young Kyiv residents. *Language and society*, 7, 67 – 75. Lviv (in Ukr.).

Tsilyna, M.M. (2006). Kyiv ergonims: structure, semantics, functioning: abstract of the diss. (PhD in Philology). Kyiv (in Ukr.).

Chernychko, Stepan. Language policy and language landscape of modern Transcarpathia in historical terms (1900 – 1944). URL: <http://real.mtak.hu/23622/1/Csernicso.pdf> (last address: 06.06.2021) (in Ukr.).

Sherekh, Yu. (1951). Essay on the modern Ukrainian literary language. Munich (in Ukr.).

Shestakova, S.O. (2002). Lexico-semantic innovations in the system of modern Ukrainian nomination (on the material of ergonims and pragmonims): abstract of the diss. (PhD in Philology). Kharkiv (in Ukr.).

Shovgun, N.O. (2000). Formation of Ukrainian slang in the speech activity of small social groups: abstract of the diss. (PhD in Philology). Kyiv (in Ukr.).

Shumarova, N.P. (2010). The language of the city in the sociolinguistic dimension. *Language, society, journalism* (pp. 10 – 17). Kyiv (in Ukr.).

Shumarova, N.P. (1992). Linguistic behavior of Kyiv residents: sociolinguistic aspect. *Movoznavstvo*, 4, 11 – 17 (in Ukr.).

Shumarova, N.P. (1996). On the development of the language situation in Kiev. *Language and culture: IV international conference: materials*. Part 2 (pp. 183 – 197). Kyiv (in Ukr.).

Shchepotiev, V. (1927). The language of our students. *Ethnographic bulletin*. Vol. 3 (pp. 76 – 81). Kyiv (in Ukr.).

Pavlenko, A. (2010). Linguistic Landscape of Kiev, Ukraine: a diachronic study. Linguistic landscape in the city. Eds. Shohamy E., Ben-Rafael E. *Multilingual Matters*, 133 – 150 (in Eng.).

Rudnyckyj, J. (1943). Lemberger Ukrainische Stadtmundart (Znesinnja). Berlin (in Germ.).

Статтю отримано 29.06.2021

Olena Ruda

URBAN LINGUISTICS IN UKRAINE: ATTAINMENTS AND PROSPECTS OF RESEARCHES

The article summarizes the achievements of domestic linguistics in the study of urban speaking. The problems of researching

nationally determined urban forms of language communication are outlined. It is emphasized that the analysis of the city language life makes it possible to determine the patterns inherent in the speech behavior of all citizens (universal) and those that are inherent in the language behavior of inhabitants from a particular city that is studied (specific).

The issues of functioning urbanolects, urban koine, as well as advertising, street announcements, graffiti as elements of the city language landscape are considered. The «dictionary» of each city contains everyday vocabulary, professional jargon, argot, slang, foreign language inclusions, urbanonims – the official names of urban objects and their colloquial names. The polemic over the use of the term «prostorichchia» to describe the Ukrainian linguistic space realities is highlighted.

The need for a comprehensive study of nationally determined urban forms of communication in domestic linguistics is substantiated. Thus, the most urgent task of such studies is to create a database of speech material taking into account regional specifics to identify the following structural elements: «Language of a big city», «Language of a small town», «Language of the district center», «Language of the village» etc. For this purpose, it is extremely important to collect material for oral textbooks.

It is emphasized that the speech peculiarities of representatives from different social groups and the level of language proficiency can be studied in groups of respondents with identical sets of ethnolinguistic, gender, professional and other social characteristics using such classical sociolinguistic methods as observation, oral interview, testing, questionnaires, and analysis of written sources. Urban linguistic research should take into account statistical, demographic data and facts of society's political life.

It is concluded that the urgent task for Ukrainian linguistics is to develop general principles of human settlements' linguistic typology.

Key words: urban linguistics, urban dialects, urban koine, urbanonims, language portraiture, linguistic landscape, social dialects, street announcements, graffiti.



СЛОВО В ТЕКСТАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.13>

УДК 821.161.2.-6 Українка

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ТА ЛЕКСИЧНА СПЕЦИФІКА ВОКАТИВА В ІДІОЛЕКТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ГОРОДЕНСЬКА

Kateryna

Катерина Григорівна,

HORODENSKA,

доктор філологічних наук,
професор, завідувач відділу
граматики та наукової термінології
Інституту української мови НАН
України,
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
01001;

E-mail: k.horodenska70@meta.ua

Doctor of Philological Sciences,
Professor, the head of the
Department of Grammatics and
Scientific Terminology, Institute of
the Ukrainian Language of National
Academy of Sciences of Ukraine,
4 Hrushevskiyi St., Kyiv 01001

E-mail: k.horodenska70@meta.ua

ORCID: 0003 2638 9037

Статтю присвячено з'ясуванню семантико-синтаксичних функцій вокатива, досить поширеного в поетичному ідіолекті Лесі Українки. Обґрунтовано його граматичну специфіку – переважне вживання в ліричних поезіях із двома вторинними семантико-синтаксичними функціями: отожднювальною і семантичного акцентування адресата, якому про щось повідомляють, та обмеженіше вживання кличного із первинною семантико-синтаксичною функцією адресата – суб'єкта потенційної дії (носія потенційного стану). Відзначено використання персоніфікованих назв неістот та іменників середнього роду й іменників у формі множини в позиціях звертання із цими семантико-синтаксичними функціями вокатива. Простежено особливості лексичного наповнення кличного відмінка,

констатовано органічне використання слів із народного етикету.

Ключові слова: вокатив, первинні і вторинні семантико-синтаксичні функції кличного відмінка, звертання, семантико-синтаксичний синкретизм, поетичний ідіолект, граматична специфіка, персоніфікація назв неістот, слова народного етикету.

Однією з граматичних ознак поетичного ідіолекту Лесі Українки є широке вживання форм вокатива, різних за своїми семантико-синтаксичними функціями та лексичним наповненням. Вони мають певну граматичну специфіку на тлі виокремлених у граматичній теорії семантико-синтаксичних функцій кличного відмінка [Вихованець 2004: 77–79].

Первинною семантико-синтаксичною функцією цього відмінка визнано функцію адресата – потенційного суб'єкта вольової дії (потенційного носія стану), що її він реалізує у двоскладному реченні, присудок якого виражений формами наказового способу. Суть цієї функції полягає в тому, що іменник чоловічого або жіночого роду у формі кличного відмінка називає особу, до якої звертається мовець (тому вона має статус адресата), спонукаючи її виконати дію або набути певного стану, названих дієслівним присудком і потрібних для мовця. Саме тому особа-адресат стає водночас і суб'єктом потенційної вольової дії (носієм потенційного стану), що свідчить про семантико-синкретичний синкретизм такого кличного відмінка [Вихованець 2004: 79].

У ліричних поезіях Лесі Українки кличний адресата – суб'єкта потенційної вольової дії (носія потенційного стану) досить обмежений, оскільки ліризм як одна з визначальних рис цього літературного жанру не передбачає широкого спонукування до вольових дій або до набуття станів, напр.: *Тішся, дитино, поки ще маленька...* («Тішся, дитино, поки ще маленька...»); *Чужинко, не дивись! Засиплю очі!* (з циклу «Весна в Єгипті», «Хамсін»). Проте у віршах та поемах, де маємо діалоги героїв, форми кличного відмінка, що спонукають особу-адресата виконати певну вольову дію чи набути певного стану, уживані значно частіше: *Ой Амфіоне, поможи шукати! / Я щось не бачу... Ось він... Швидше! Швидше! / Давай-но, Зете, каменя. / Скоріше замоцуй, Амфіоне, тую дірку – / вона ж найнебезпечніша!..* («Триптих», II «Орфееве чудо»); *Може б, хто послухав казки?*

/ *Ось послухайте, панове!* («Давня казка»); ***Віло** біла, любая **посестро, утікай,*** поки здорова, звідси... («Віла-посестра»); *Обізвався віщий кінь до віли: «Не клени, кохана господине,* / *якби я тебе не виніс в небо, ви б дістались у полон обоє* («Віла-посестра»); *Віщий кінь словами промовляє, потішає господиню лобу: / «Не журися, люба господине, не журися, в тугу не вдавайся...»* («Віла-посестра»); *Добуває віла запоясник., подає до побратима голос / – Не клени мене, коханий брате,* / *Згляньсь на бога й на святого Йвана!* («Віла-посестра»).

У деяких реченнях дієслова у формі наказового способу зі значенням вольової дії немає, бо його заступають наказові вигуки *геть!, гетьте!*, що виражають наказ, вимогу виконати вольову дію [Вихованець 2004: 382], пор.: ***Хлопці, геть*** його з дороги! / *Хай так дуже не мудрує* («Давня казка»); ***Гетьте, думи,*** ви хмари осінні! («Contra spem spero»), або ж воно еліпсоване, але його легко встановити: *По всій Шотландії йде гук / Луною голосною: «До зброї, браття!»,* / *Ось іде Король Едвард війною!* («Роберт Брюс, король шотландський»).

Зрідка у функції адресата – суб'єкта потенційної дії чи адресата – носія потенційного стану вжито персоніфіковані назви неістот: ***Зброе** моя, послужи воякам, / *Краще, ніж служили ти хворим рукам!* («Слово, чому ти не твердая криця»); *Ні, не клич мене, **весно,*** – казала я їй, – / *Не чаруй і не ваб надаремне* («Перемога»).*

Для поетичного ідіолекту Лесі Українки характерніший кличний відмінок у звертаннях з його двома вторинними семантико-синтаксичними функціями. Найуживаніший кличний ототожнювальний, полісемантичний [Вихованець 2004: 79], що виконує функцію ідентифікації, оскільки «дублює відповідну семантико-синтаксичну функцію синтаксично пов'язаного з ним займенникового іменника другої особи» [Вихованець 2004: 79], ужитого в різних відмінкових формах. Прикметно, що функцію кличного ототожнювального реалізують переважно назви неістот, напр.: *Де **ти, фантазіє,*** там радіощі й весна. / ***Тебе** вітаючи, **фантазіє** ясна, / Підводимо чоло, похиленеє в горі. / **Фантазіє,** богиня легкокрила, / **Ти** світ злотисних мрій для нас відкрила / І землю з ним веселкою з'єднала* («Сім струн», Га); *Ой, де ж бо **ти, воле, ти, зоре** таємная!* («Сторононько рідна! коханий мій краю!»); *Ой палка **ти** була, **моя пісне!*** / *Як тебе почала я співати... / **Ти** занадто палка, **моя пісне!*** / *Як настала тривожна година,.. / **Ти** занадто палка, **моя пісне!***

(«На вічну пам'ять листочкові, спаленому приятельською рукою в непевні часи»); *Гей, блискавице, громова сестрице, де ти? / Розбий злії чари!* («Де ті струни, де голос потужний...»); *Кохана стороно моя! Далекий рідний краю! / Щораз згадаю я тебе, то й казку цю згадаю* («Триптих», III «Про велета»); *Гинь ти, зброє, коли гине щирість!* («Віла-посестра»), і рідше – назви істот: *Дідусю, ти страшні казав нам байки. / Я радий, що не бачив лихоліття* («Коли втомлюся я життям щоденним»); *Як обступлять вороги тісенько, / то коли б ти, сестро, не злякалась* («Віла-посестра») та власні назви – особові імена, напр.: А м ф і о н. *Ти, ЗЕТЕ, часом говориши без ладу...* («Триптих», II «Орфесве чудо»); *Гей, царю тьми! Наш лютий вороже! / Недарма ти боїшся / Кайданів тих залізної музики!* («Fiat poх»), географічні власні назви, напр.: *До тебе, Україно, ... / Струна моя перша озветься* («Сім струн». DO). У тих контекстах, де вокатив ужитий із залежними словами в постпозиції до особового займенникового іменника другої особи, він уподібнюється до відокремленої поширеної прикладки: *Ви, співці славутні наші, / Ви, красо всього народу! / Ви нам честь відрятували, / Вам ми винні нагороду* («Давня казка»); *Промовила конвалія: «Прощай, гаю милий! / І ти, дубе мій високий, / Друже мій єдиний!»* («Конвалія»).

Друга вторинна семантико-синтаксична функція форм кличного відмінка в поетичному ідіолекті Лесі Українки пов'язана лише із семантичним акцентуванням адресата, вираженого переважно назвою особи, якій про щось повідомляють [Вихованець 2004: 78], але повідомлене не спонукає її до дій: *Мамо, іде вже зима, / Снігом травцю вкриває, / В гаю пташок вже нема...* («Мамо, іде вже зима»); *Леле, дитинонько! Жить – сльози лить* («Сім струн»); *Наш королю! Вітаєм тебе! Ми підданими влади твоєї / Признаємо охоче себе* («Роберт Брюс, король шотландський»); *Мовив лицар і лапнувся / По кишенях, – ох небоже, / Вдома гроші я забувся* («Давня казка»); *О люде мій бідний, моя ти родино, ... / Палають страшні, незагойні рани / На лоні у тебе, моя Україно!* («Сторонньо рідна! коханий мій краю!»); *Я стояла, мій друже, з тобою* («Нічка тиха і темна була»). Проте поетеса нерідко використовує у функції адресата назви неістот, тобто вдається до персоніфікації, уживаючи відповідні означення: *Мій давній друже!* [фортеп'яно] *Мушу я з тобою / Розстатися надовго...* («До мого фортеп'яно»); *Нічка дивна! тобі я корюся...* («На човні»); *Недоле моя! Що pomoже*

ся туга? («Україно! плачу слізьми над тобою...»); *Вже прокинулись мрії і співи в мені... / Весно, весно, – твоя перемога!* («Перемога»); *Знов повернуся в той занатащений край, / Де, може, волі не буде мені до загину, / Мріє нова, з тобою і там буде рай!* («Північні думи»).

Грамаптичну специфіку ідіолекту Лесі Українки становить широке використання в позиції звертання іменників середнього роду та іменників у формі множини, яким не властивий вокатив, оскільки його закінчення омоніміїні із закінченнями називного відмінка, тут він не має своїх закінчень [Скаб 2002: 88–89]. Відоме звертання у формі середнього роду *слово*, напр.: *Слово, чому ти не твердая криця, / Що серед бою так ясно іскриться? / Слово, моя ти єдина зброс, / Ми не повинні загинуть обоє!* («Слово, чому ти не твердая криця»), та у формі множини цього іменника: *Де поділися ви, голоснії слова, що без вас моя туга німа?; Я не на те, слова, ховала вас і напоїла кров'ю свого серця* («Де поділися ви, голоснії слова...»). У складі звертань, виражених формою множини іменників, можлива реалізація всіх трьох зазначених вище семантико-синтаксичних функцій вокатива, пор.: *Співці, не вгадуйте, / ви, вчені, не шукайте, / хто був той цар і як йому наймення...* («Напис в руїні»); *Ох, борці, якби ви знали, / що то є безсилі руки!.. / Ви, борці, прийміть сі думи / Більш не маю що вам дати* («Епілог»); *Гей, куди ви, люди, женетесь так?* – *громаді він гукнув* («Триптих») І *«Що дасть нам силу?»*); *Коли се з-за мурів замку / Обіззався голос долі: «Гей, біжіте, панські слуги, / Та спіймайте вітра в полі!* («Давня казка»); *«Ой вишеньки-черешеньки, / Червонії, спілі, / Чого ж бо ви так високо / Виросли на гіллі!»* («Вишеньки»); *Благаю вас, пісні, мої пісні крилаті, / За ним услід, мов іскорки летить... Тоді, мої пісні, нехай у домовині / Край мого серця поховують вас... / Тоді, мої пісні, розстанемось ми з вами, / Лишіть мене в труні, летить до нього знов* («Як я умру, на світі запалає...»).

У позиції звертання поетеса широко використала відомий у народному етикеті невідмінюваний іменник зі збірним значенням *браття*, напр.: *За правду, браття, єднаймось щиро, / Єдиний маєм правий шлях, / Єдину, браття, всі маєм віру, / Єдине серце у грудях. / Нема в нас, браття, ні зради лихої...* («За правду, браття, єднаймось щиро...»); *Так, плачмо, браття! мало ще наруги* («Всі наші сльози тугою палкою»); *Ох, браття, не можу я співати! Треба свята моїй душі – тоді вона*

співає («Триптих» II «Орфееве чудо»); Мусим, **браття**, їм показати, що такі ж ми люди, хоч не герої («Триптих» II «Орфееве чудо»); Гей, **браття!** Диво сталося, дивіться! («Триптих» II «Орфееве чудо»); По всій Шотландії йде гук / Луною голосною: / «До зброї, **браття**» ось іде Король Едвард війно!.. / Гей, миле **браття!** чи у нас / Ясної зброї мало? («Роберт Брюс, король шотландський»); З них один промовив: / «**Браття!** Часу маємо доволі, щоб Бертольда покарати...» («Давня казка»), та обмеженіше – невідмінюваний іменник панове, напр.: Може б, хто послухав казки? Ось послухайте, **панове!** («Давня казка»).

Примітною ознакою лексичного діапазону вокатива є переважне вживання таких етикетних слів, як *пане, ласкавий пане, вельможний пане, друже, небоже* (як пестливе звертання до чоловіка, молодшого за віком), *брате* (як дружнє звертання до особи чоловічої статі, чи близької людини, друга), *люди добрі, добрі люди* та інших, що властиві спілкуванню простих людей: *Усміхнувся поет на тес: / Не турбуйся за мене, пане* («Давня казка»); *Та співці відповідали: / «Ні, не нам, ласкавий пане: / Той, хто сих пісень навчив нас, / Нагороду хай дістане»* («Давня казка»); *Не турбуйся ти даремно, / Все одно, вельможний пане, / Вловиш нас сьогодні десять, / Завтра двадцять знов настане!* («Давня казка»); *Лицар стиха одмовляє: «Я, мій друже, закохався...»* («Давня казка»); *Засміявся на тес лицар: / «Давню байку правиш, друже!..»* («Давня казка»); *А м ф і о н. Слухай, друже милий, ти б відпочив* («Триптих» II «Орфееве чудо»); *Чи не встав би ти, небоже?* («Давня казка»); *А ти тут завжди, небоже...* («Давня казка»); *О р ф е й. Я не знаю, брате* («Триптих» II «Орфееве чудо»); *О р ф е й. Ні, брате, коли я насміхаюсь, то не з тебе* («Триптих» II «Орфееве чудо»); *О р ф е й. Для мене, брате, його [дня] не буде* («Триптих» II «Орфееве чудо»); *То чого там, люди добрі, За новинками впадати?* («Давня казка»); *Бо у казці та ще в віршах, Все можливе, добрі люди* («Давня казка»).

Отже, граматичну специфіку поетичного ідіолекту Лесі Українки становить кличний відмінок у звертаннях з його двома вторинними семантико-синтаксичними функціями: отожднювальною і семантичного акцентування адресата, вираженого переважно назвою особи, якій про щось повідомляють, та обмеженіше вживання кличного із первинною семантико-синтаксичною функцією адресата – суб'єкта потенційної дії (носія потенційного стану). Поетеса широко використовує також

персоніфікацію назв неістот, надаючи їм усіх трьох семантико-синтаксичних функцій вокатива. Характерною ознакою лексичного наповнення кличного відмінка є переважне використання слів із народного етикету.

Вихованець І, Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Універс. вид-во «Пульсари», 2004.

Скаб М. Граматика апеляції в українській мові. Чернівці: Місто, 2002.

REFERENCES

Vykhovanets, I., Horodenska, K. (2004). Theoretical morphology of the Ukrainian language. Kyiv: Univers. Pulsari Publishing House (in Ukr.).

Skab, M. (2002). Grammar of appeal in the Ukrainian language. Chernivtsi: City (in Ukr.).

Статтю отримано 18.04.2020

Kateryna Horodenska

SEMANTIC-SYNTACTIC AND LEXICAL SPECIFICITY OF THE VOCATIVE IN THE IDIOLECT OF LESYA UKRAINKA

The article is devoted to elucidating the semantic and syntactic functions of the vocative, which is quite common in the poetic idiolect of Lesya Ukrainka. Its grammatical specificity is substantiated – the predominant use in lyrical poetry with two secondary semantic-syntactic functions: identification and semantic accentuation of the addressee to whom something is reported, and more limited use of the exclamatory with the primary semantic-syntactic function of the addressee - the subject of potential action). The function of the vocative identifier is traced mainly by the names of non-beings, and the function of semantic accentuation of the addressee – mostly by the names of persons who are informed about something but do not motivate them to action, and occasionally – by the names of non-beings. The parameters of the use of personalized names of masculine and feminine objects and nouns of the middle gender and nouns in the plural form in the positions of treatment with these semantic-syntactic functions of the vocative are noted. The well-known address in the form of the middle genus is a word

that constitutes the lexical and grammatical specificity of Lesya Ukrainka's poetic idiolect.

Peculiarities of lexical filling of the accusative case are traced, the predominant and organic use of words from the vernacular in its function is stated. The poetess widely used the well-known in folk etiquette indefinite noun with the collective meaning of brothers and more limitedly – the indefinite noun *gentlemen*. A notable feature of the lexical range of the vocative is the predominant use of such etiquette words as *sir*, *kind sir*, *noble lord*, *friend*, *heaven* (as a tender address to a man younger than age), *brother* (as a friendly address to a man or a loved one, friend), *good people* and others that are inherent in the communication of ordinary people.

Key words: vocative, primary and secondary semantic-syntactic functions of the accusative case, address, semantic-syntactic syncretism, poetic idiolect, grammatical specificity, personification of names of non-beings, words of folk etiquette.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.14>

УДК 821.161.2.-6 Українка

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ПАРАДИГМА ПОНЯТТЯ ТИША В МОВОТВОРЧОСТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

КОЦЬ

Tetiana

Тетяна Анатоліївна,

KOTS,

доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови
та соціолінгвістики Інституту
української мови НАН України,
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ,
01001;

E-mail: tetyana_kots@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4622-9559>

Doctor of Philological Sciences,
Senior Researcher of the
Department of Stylistics, Language
Culture and Sociolinguistics, Institute
of the Ukrainian Language of
National Academy of Sciences of
Ukraine,

4 Hrushevskyi St., Kyiv 01001

E-mail: tetyana_kots@ukr.net

*У статті на прикладі поняття **тиша** як одного з фундаментальних засад людського існування, що охоплює характеристики буття, часу, руху, проаналізовано розгортання контекстуальних лексико-семантичних і стилістичних відтінків слова у мовотворчості Лесі Українки.*

Ураховуючи загальномовні лексикографічні тлумачення лексики, простежено розширення її семантичного потенціалу у поетичних текстах, показано формування позитивноемоційної і негативноемоційної значеннєвих парадигм. Позитивноемоційна шкала об'єднує семи «спокою», «надії», а негативнооцінна – семи 'неспокій', 'біль', 'сум', 'громадянська бездіяльність'. Позитивноемоційну парадигму створюють переважно образи природи, а негативнооцінну – філософсько-психологічне осмислення душевного стану людини на зламі XIX – початку XX ст. в прозці на самовираження української національної ідентичності. Наголошено на лексико-стилістичних індивідуально-авторських особливостях у зображенні природного і чуттєвого стану тиші.

Поліфункціональність мовних засобів поняття тиша корелює із психічним станом людини, її позитивними і негативними емоціями, екзистенційною налаштованістю.

Ключові слова: слово, семантика, сема, позитивноемоційний словник, негативноемоційний словник, ідіолект, мовотворчість Лесі Українки.

Історія літературної мови – це історія мовних особистостей. Щоб оцінити внесок письменника в розвиток літературного стандарту, потрібен час, який відбирає і зберігає все вагоме, знакове, цінне, естетичне і залишає позаду одноденне, непримітне. Для мовної особистості слово – це своєрідний орієнтир, за допомогою якого на різних рівнях усвідомлення актуалізується певна частина її попереднього досвіду. Мовотворчість Лесі Українки – важлива сторінка історії літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст., яка і сьогодні потребує нового прочитання й ґрунтовного лінгвістичного аналізу.

С. Єфремов писав, що Леся Українка була чи не найбільш сучасним з усіх поетів наших і найповніше одбила в собі ознаки свого часу з усіма його запитами, поривами до високої мети й нидіння серед дрібних та мізерних обставин, з високими замірами та малими вчинками» [3, с.128]. Поетеса втілює свої думки та ідеї в конкретно-чуттєві образи найрізноманітніших явищ навколишнього світу і відтворює словесними формами їх зорове та слухове сприйняття людиною. Аналізуючи літературну творчість Лесі Українки, Ліна Костенко стверджує: «Колось російське суспільство, після «Лиха з розуму», заговорило мовою Грибоедова. Незмірний жаль для нашого суспільства, що воно через ряд об'єктивних і всіляких інших причин не заговорило мовою Лесі Українки, мовою справжнього інтелегента, що акумулювала в собі все – інтелект і народну стихію, національну своєрідність і найвищої проби культуру мислення [2, с.85]. Ідіолект поетеси позначений вишуканістю тропів, риторичних фігур, семантичною місткістю, багатством асоціацій, актуальністю в усі часи. Л.І. Мацько пише, що «мовотворчість Лесі Українки вмістила в собі все: від дитинної ніжності, блакитних легкокрилих мрій, родинної ласки й закоханості, святої віри в ідеали визволення нації, чистої моралі, від гарту волі й нестримного пориву до діяльності, до тернових вінців, страшної й неблаганної борні...» [4, с. 10].

Одним із найважливіших завдань сучасної лінгвостилістики є систематизація словника поетеси, розкриття стилістичного потенціалу поетичного тексту, визначення індивідуально-авторського внеску в історію літературної мови. Семантика

мовних одиниць ідіолекту Лесі Українки відображає її індивідуальне осмислення, що активується одиницями словника національної мови. Тому для дослідників першочерговим, як зазначає П.Ю. Гриценко, є «лексикологічне опрацювання текстів... задля виявлення тієї лексики, семантики фразеологізмів, які не потрапили до «Словника української мови» [Гриценко 2016: 17].

Звернення Лесі Українки до природних явищ світу, позначене насамперед їхнім антропоцентричним сприйняттям і намаганням засвідчити бачення психо-, соціо-, етномовних проблем українського національного простору. Зафіксовані в тлумачних словниках української мови значення зрозумілих загальномовних і на перший погляд однозначних слів не завжди охоплюють повний перелік їхніх семантичних відтінків, які можна виявити з урахуванням контекстуального вживання.

Однією із функцій художніх текстів є образне осмислення інформації на основі зорового, слухового, чуттєвого, розумового осмислення явищ дійсності. Мовотворчість Лесі Українки, охоплюючи увесь можливий широкий спектр слова, демонструє тенденцію до розширення його лексико-семантичного потенціалу та емоційних значень. Визначальними для актуалізації народнорозмовних традицій і створення нових семантичних відтінків були світоглядні засади поетеси, які відповідали концепції створення національної ідентичності в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. загалом.

Формування нових значень слів – процес безперервний і за спостереженням дослідників, «може відбуватися у межах слова і призводити до так званої автономної вторинної номінації, або у межах словосполуки завдяки новому контексту побутування слова» [Карпіловська 2017: 21]. Для всебічного аналізу сучасних тенденцій сучасного українського словника важливо з'ясувати лексико-семантичні зміни в історії літературної мови, творцями якої були мовні особистості.

Тиша – це онтологічний феномен (характеристика буття, часу, руху), який позначає стан без звуку і шуму. Поліфункціональність цього поняття розкривається в кореляції із психічним станом людини, її позитивними і негативними емоціями, екзистенційною налаштованістю.

Тишу у мовотворчості Лесі Українки реалізовано насамперед у загальномовному значенні «стан, коли де-небудь немає звуків, шуму» [СУМ Х, с. 135]. Стан *тиши* властивий переважно

реаліям світу природи. Тут переважають назви предметів і явищ навколишнього середовища з епітетом *тихий*: *тихий місяць, тихий плескіт, тиха ніч, тихий вечір, тиха весна, тиха вода, тихі зорі, тихий ліс, тихе повітря*, які в контексті набувають не лише слухових, а й зорово-естетичних відчуттів. Семантику краси передають епітети-кольороназви метафорично осмислених реалій світу: *І снилися мені все білі сни: / На сріблі сяли ясні самоцвіти, / Стелилися незнані трави, квіти, / блискучі, білі... Тихі, ніжні зорі / спадали з неба – білі, непрозорі – / і клялися в намети... Біло, чисто / попід наметами. Ясне намисто / з кришталю грає і ряхтить усюди... / Я спала. Дихали так вільно груди. / По білих снах рожеві гадки / легенькі гаптували мережки, / і мрії ткались золото-блакитні, / **спокійні, тихі**, не такі, як літні... («Лісова пісня»); Там ясні зорі і **тихії квіти** / Єднаються в дивній розмові, / Де стиха шепочуть зеленії віти, / Де гімни лунають любові («Сім струн»). Позитивно-емоційне сприйняття *тиші* природи увиразнюють розмовно-поетичні метафоричні вислови з пестливими формами прикметників, напр.: *Місяць **ясненький** / Промінь **тихесенький** / Кинув до нас. / Спи ж ти, **малесенький**, / Пізній бо час* («Сім струн»). Позитивно-якісну ознаку стану природи традиційно передає прислівник *тихо*: *Тихо і тепло, так наче і справді весна* («Весна зимова»).*

Семантику прислівника *тихо* (синонім *беззвучно*) увиразнюють звукові подразники *млинового кола, пісні* тощо, що передають дієслова з семою «шуму», «звуку», напр.: *Тихо в садку, тихо в місті, бо пізня година. / Вже й на горі, у будинках вогні небагато лишилось / Злотом червоним горіти. Скрізь **тихо**, / Тільки потік невидимий гірський, як млиновеє коло, **шумить**, / Пісня часами озветься десь, ледве лунає... / Часом на вулиці люди проходять беззвучно, мов тіні, / Море далеко леліє так ніжно, як мрія. / Легкі тумани серпанками сонні долини вкривають. / **Тихо і тепло... І сон не бере, і робота не йде** («Весна зимова»); *Стояла я і слухала весну, / Весна мені багато **говорила**, / **Співала пісню дзвінку, голосну**, / То знов **таємно-тихо шепотіла*** («Стояла я і слухала весну...»).*

Прикметник *тихий* в ідіолекті Лесі Українки часто функціонує як синонім слова *спокійний* у контекстах, які наповнюються конкретно-чуттєвими образами природи: *тихий ліс, тихе поле, тиха річка: Тихі, тихі й **спокійні** в ту нічку були / Ліс і **поля** на цілм просторі, / І здавалось, неначе ми чути могли, /*

Як спадали летючі зорі («Свята ніч»). Персоніфіковані образи тиші природної проєктуються на психологічний стан людини, вибудовуючи асоціативний зв'язок: *тиха природа – спокійна душа: Думка спить, і серденько спочило; / Я дивлюсь на обличчя твоє; / Тихе море спокою навчило / Невгамовне серце моє...* («Кримські спогади»). Сему душевного «спокою» посилюють звукові антитези: *Або пісню утни голосну, не смутну, / Щоб, мовляв, засміялося лихо, / Проженеш тоді, певне, потвору страшну, / І на серденьку знов стане тихо...* («Якщо прийде журба...»).

Традиційна в художніх описах увага до конкретних явищ актуалізує образ *ночі*, побудований на звукових відчуттях і на психологічному їх сприйнятті. *Тиха ніч* у мовотворчості поетеси відповідає загальнономовному значенню «стан у природі, коли зовсім немає вітру» [СУМ Х, с. 135], проте набуває психологічного осмислення у метафоричному вираженні «душевного спокою людини». Поетичне осмислення тиші в природі поєднується з позитивним емоційно-психологічним станом ліричного героя, що виразно передають пестливі форми назв предметів і явищ довкілля: *Тиша в морі... ледве-ледве / Колихає море хвилі; / Не колишуться од вітру / На човнах вітрила білі. / З тихим плескотом на берег / Рине хвилечка перлиста; / Править хтось малим човенцем, / В'ється стежечка злотиста. / Править хтось малим човенцем, / Стиха весла підіймає, / І здається, що з весельця / Щире золото спадає* («Кримські спогади»).

До лексико-семантичної парадигми *тиші* в значенні «спокою» входять також назви на означення певних процесів та станів зовнішнього світу і життєдіяльності людини. Це дієслова теперішнього і минулого часів з семантикою «мовчання»: *сплять, спить, поснули, мовчала, шепче, стихли, стихло, затихло, замовкло, заніміло, спочиває*. Образ світу природи, що входить у царство тиші, часто персоніфікується: *Ранком зимовим діврова мовчала, / Наче замерла сумна, / Тільки ряним верховіттям шептала / Вічно зелена сосна* («Сосна»); *Тихо. Повітря стоїть нерухоме, як води стоячі; / Закам'янів на бананах широкий порепаний лист, / Ніжні мімози і ті розгорнули листочки гарячі, / Мліють без мрії...* («Арфа»). Для відтворення різних відтінків тиші, неоднакової її інтенсивності слугують дієслова на означення руху, шумових процесів, семантику яких конкретизують, доповнюють і увиразнюють прислівни-

ки тихо, стиха: тихо іде, стиха промовля, тихо пливе, тихо співає, тихо плаче, тихо шелестить, напр.: *Настрой свою ліру гучну невидиму, / Струна струні **стиха нехай промовля,** / І вслід за тобою я голос вестиму, / А думка хай вільно по світі гуля* («Зимова ніч на чужині»).

Тиша як синонім слова *спокій* виразно контрастує із звуковими подразниками, які в мовотворчості Лесі Українки, реалізовані в емоційно-естетичних порівняннях з добре відомими для українського мовомислення образами: *Прокидалась край неба зірниця / Мов над озером тихим, глибоким / Лебідь сплескував білим крилом* («То була тиха ніч чарівниця»).

Спокій настає із заходом сонця, тобто ввечері – у цей час усе засинає, притихає, замовкає, вгамовується. Леся Українка називає ніч «міцною чарівниченькою божою», яка приносить тишу і спокій у світ природи і в життя людини: *Поснули усі до спочивку охочі, Здрімалася навіть обачна сторожа; / Скрізь тихо... Міцна чарівниченька Божя, – / Кориться їй все під кінець...* («То була тиха ніч чарівниця»).

Синонімом слова *тиша* є *сон*, який бере у своє царство не лише людину, а й увесь навколишній світ. *Сонна вода, нерухомі віти, тихий захист* – це ознаки спокою і водночас природної і душевної гармонії: *Схилилися б над сонною водою / Берез плакучих нерухомі віти; / У тихий захист вітер би не віяв; / Спускався б тільки з неба на лілеї / І на квітки, що я безумно рвала, спокій, спокій...* («Ритми»).

Виразно психологічно-емоційними є контексти, які розкривають загальнолюдські, духовні, родинні, громадянські цінності і актуалізують у словах *тихий, тихо* сему «надії», напр.: *Родинне коло діда оточило, / Сини та дочки, молоді онуки; / Одні уважно, пильно вислухають, / У других **тиха мрія** в очах сяє* («Коли втомлюся я життям щоденним»); *Загинув би напевно люд нещасний. / Якби погасла та маленька іскра / Любові братньої, що поміж людьми / У деяких серцях горіла **тихо**. / Та іскра **тиха** тліла, не вгасала, / І розгорілася багаттям ясним, / І освітила темную темноту, – / На нашій світі влада світла стала!..* («Коли втомлюся я життям щоденним»).

У словосполученнях *тихий спів, тихі струни* означення *тихий* містить сему 'несмілий': *На шлях я вийшла раною весною / І **тихий спів несмілий** заспівала* («Мій шлях»); *І, може, заграє та кобза вільніше, / Ніж **тихії струни** мої. / І вільні гукі її / Знайдуть послухання у світі пильніше* («Мій шлях»);

Тихі струни, тиха пісня часто вживані з контекстуальним значенням *щирі струни, щира пісня*, яке увиразнюється на тлі звукових подразників: *І буде та кобза – гучна, / Та тільки не може вона / Лунати від струн моїх тихих щиріше* («Сім струн»).

Тиша в ідіолекті Лесі Українки, крім позитивного світосприйняття, набуває метафоричної негативно-емоційної семантики. *Тихий, тихо* поетеса вживає як синоніми слів *сумний, сумно, журливо*: *Тут водограїв ледве чутна мова, – / Журливо, тихо гомонить вода, – / Немов сльозами, краплями спада; / Себе оплакує оселя ся чудова* («Кримські спогади»); *Стали в саду кипариси стіною / Оберігати в оселі спокою, / Лаври – неначе зсушила журба, / Тихо, журливо кива головою, / Віттям плакуча верба* («Кримські спогади»). Відчуття тиші навиває сум, годину сумну і в таких контекстах прислівник *тихо* передає сему 'сум', 'журба': *Тихо спускається нічка осіння, – / Година сумна; / Місяць холоднее киди проміння; / Здалека луна* («Співець»).

Розгортання лексико-семантичного відтінку «суму» спостерігаємо в словосполученнях з назвами абстрактних понять: *тихі сльози, тихі жалі, тихі мрії, тихе зітхання, тихі струни душі*. Негативний емоційний відтінок посилює причиново-наслідковий зв'язок *тихих сліз, тихих жалів* як виявів «прихованої підступності» і ворожих дій, метафорично осмислених через вживання абстрактних іменників з семантикою агресії – *злість, погрози, іскри, блискавиці, лютість, свист гадючий*, пор.: *Вже очі ті, що так було привикли / Спускати погляд, тихі сльози лити, / Тепер метаять іскри, блискавиці, – / Їх дикий блиск невже вас не лякає? / І руки ті, не учені до зброї, / Що досі так довірливо одкриті / Шукали тільки дружньої руки, / Тепер зводяться від судороги злості, – / Чи вам байдуже про такі погрози? / Уста, що солодко співали й вимовляли / Солодкі речі або тихі жалі, / Тепер шиплять від лютості, і голос / Спотворився, неначе свист гадючий, – / Що, як для вас жалом язик їх буде?* («Ворогам»). Метафора *скотилася тихо сльоза* передає негативно-емоційний сумний стан душі: *Дівчина. Задала околиці рідні: / Скрізь квіти, ряс, ясна роса... / На проліски білі, на квіти лагідні / Скотилася тихо сльоза...* («В магазині квіток»).

Тиха ніч виразно контрастує з антонімічним словосполученням *тривожна ніч, сумна година, тривога душі*, виразниками яких є негативно-емоційні асоціативні сенсорні і звукові подразники.

Нічний сум у мовотворчості Лесі Українки настроєво пов'язаний із звучанням, бринінням пісні, пор.: **Нічка тиха і темна була.** / Вітер сумно зітхав у саду. / Ти співав, я мовчазна сиділа, / Пісня в серці у мене бриніла («Нічка тиха і темна була»). Уночі спить усе, навіть *горе, журба, лихо, сум* (антонімічний ряд до слова *спокій*) – і тоді відпочиває душа людини, заспокоюється *серце*, пор.: **Тихо скрізь, і на серденьку тихо,** / *Десь журба з нього згинула пріч* («На човні»).

Негативноемоційний відтінок мають синоніми прикметника *тихий* – *німий, мертвий* (*німий ліс, німе поле, німа пташина, німа діброва, мертво поле*). Персоніфікованій німій природі протиставлено позитивне поняття *розмова* в «Лісовій пісні» в діалозі Лукаша і Мавки: Лукаш: *А я й не знав, що в них така розмова.* / Я думав – **дерево німе**, та й годі. Мавка: **Німого** в лісі в нас нема нічого!

Прислівник *тихо* з семою «тривоги» передає психологічний настрій, стан душі людини: *Але що се? Тихо й сумно / забринів старечий голос:* / «*Ти прийшла, кохана доню? / Сядь, спочинь, моя дитино...*» («Королівна»).

Сему «тривоги» часто увиразнюють порівняння з *порожнечою, німим світом, смертю* та епітети з виразним негативнооцінним значенням: *мертвий, тьмяний, мовчазний, німий, сумний, блідий*. Така емоційна парадигма формує ще один відтінок у значенні слова *тиша* – ознака «громадянської бездіяльності» в рідному краї, землі, *стороньці*: *Сторонько рідна! Коханий мій краю! / Чого все замовкло в тобі, заніміло? / Де-не-де озветься пташина несміло, / Немов перед бурєю в темному гаю, / І знову замовкне... як глухо, як тихо...* («Сторонько рідна...»). Прикметник *тихий* у громадянській поезії Лесі Українки функціонує як епітет до негативноемоційного іменника *стогін* і передає сему «душевного неспокою, болю»: *Чи се лютий біль у мене / Тихий стогін вириває.* / *Чи то стогне бранець-лицар...* («Мрії»). Несприйняття громадянської бездіяльності пронизує всю мовотворчість поетеси: **Глухо так навколо, тихо,** / *Не шумить гарячка в жилах, / Не вчувається здалека / Дикий гомін з бойовиська* («Мрії»). Змістове наповнення *тиші* як бездіяльності конкретизують назви абстрактних понять *тьма, хаос*, яким контекстуально протиставлено *одважні, вільні голоси*: *І досі так, о браття! й досі тьма.* / *Гей, озвіться! Страшно в сім хаосі.* / *Я чула голоси одважні,*

вільні, / Вони лунали, мов гукання в лісі, – / Тепер замовкли, і страшніше *тиша* («Fait Nox!»).

Негативним є означення *тиші* душі людини прикметником *німий*. З *німим*, мовчазним станом у тексті контрастують абстрактні іменники з семантикою «звуку» *пісня, розмова, струни, плач, сміх*: *Якби мої думи німій / Та піснею стали без слова. / Тоді б вони більше сказали, / Ніж вся отся довга розмова. / Якби мої думи німій / На струни проречисті впали, / Зайшлись би плачем мої струни / І сміхом дитячим заграли* («Хвилини»).

Семи ‘неспокій’, ‘тривога’ в словосполучі *тихі води* інтенсифікуються в сему ‘страх’, на яку вказують однорідні контрастні додатки з негативною емоційною семантикою звуку та контекстуальний синонім *темний*: *Дивись: навколо нас великі перелоги. / І дикі пущі, і високі кручі, / І темні, тихі води. Подивись: / Шляхів нема, а тільки де-не-де / Поплутані / стежинки йдуть на безвість. / Он люди – мало їх – орють ті перелоги. / Он з пущі ледве чутно стук сокири. / З високих круч луна орлиний клекіт, / Лиш тихі води все стоять мовчазно, / І тільки часом камінь з круч зірветься, / Впаде і кане в темних тихих водах, / Розійдеться і зникне круг тремтячий* («То be? Or not to be?»); *Що, коли не стане в мене сили. / Вогонь обпалить крила й я впаду, / Неначе камінь, що зірвався з кручі, / Туди, у темні води, в глибину, В холодну тишу, і недовго буде / Тремтіти круг на площині води?* («То be? Or not to be?»). *Тиха вода* у поетичній мовотворчості Лесі Українки часто асоціюється з безвістю: *Я дивилась на тебе, мій брате; / Що гадала, – не вимовлю зроду; / Чим було тоді серце багате, / Поховала я в тихую воду.* («Кримські спогади»).

Тиша оволодіває світом природи і входить у внутрішнє єство людини лише за відсутності звукових подразників. Такий стан у природі змальовано дієсловами, емоційно-оцінний ефект яких підсилюється заперечною часткою *не*: *не шумить, не колишуться, не співа, не війне, не ворухнеться*. Такі словоформи, як правило, передають цілковиту тишу, тишу *мертву*, яка лякає і водночас приносить тривожний спокій і в природу, і в душу людини. Емоційний контекст формують образи тиші, мовчання: *тихі темні очі, мертві тьмяні очі, мовчазні скелі*. Наприклад: *Я поведу тебе в далекий край, незнаний край, / де тихі, темні води / Спокійно сплять, як мертві тьмяні очі, / Мовчазні скелі там стоять над ними німими свідками подій, що вмерли. / Спокійно там: ні дерево, ні зілля не шелестить,*

не навіває мрій, / Зрадливих мрій, що не дають заснути («Лісова пісня»). Негативне сприйняття посилює фразеологізм *все спить, як в могилі: Хто спить, хто не спить, – покорись темній силі! / Щасливий, хто сни має милі! / Від мене сон милий тіка... / Навколо темнота тяжка, / **Навколо все спить, як в могилі*** («Досвітні вогні»).

Емоційно-оцінний відтінок в описі *тиши* створює поєднання народнорозмовних та індивідуальних порівнянь: *спить ціле місто, мов залятий край; тихі, темні води спокійно сплять, як мертва, тьмяні очі; тихо, як в могилі*.

Розгортання лексико-семантичних відтінків іменника *тиша* в мовотворчості Лесі Українки засвідчує формування позитивноемоційної і негативноемоційної значеннєвих парадигм онтологічних явищ буття українського соціуму. Позитивноемоційна шкала об'єднує семи 'спокій', 'надія', а негативнооцінна – семи 'неспокій', 'біль', 'сум', 'громадянська бездіяльність'. Позитивноемоційну парадигму створюють переважно образи природи, а негативнооцінну – філософсько-психологічне осмислення душевного стану людини на зламі ХІХ – початку ХХ ст. в проекції на самовираження української національної ідентичності.

Бибик С. Епітетний портрет у драмах Лесі Українки. *Культура слова*. 2001. Вип. 59. С. 33 – 39.

Брюховецький Р.С. Ліна Костенко: Нарис творчості. Київ, 1986. 146 с.

Єфремов С. Статті, наукові розвідки, монографії. Київ, 2002. 706 с.

Карпіловська Є.А. Роль неосемантизації слова в розвитку структури сучасного українського лексикону. Вплив суспільних змін на розвиток української мови. / Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф. та ін. Київ, 2017. 444 с.

Мовний всесвіт Івана Багряного. Зб. наук. праць. Київ, 2016. 364 с.

Мацько Л., Сидоренко О. «Що за дивна сила слова!». *Культура слова*. 2001. Вип. 59. С. 5 – 10.

Словник української мови в 11-ти томах. Т. 10, Київ, 1979.

Українка Леся Твори в 12 томах. Київ, 1986.

REFERENCES

- Bryukhovetsky, R. (1986). Lina Kostenko: Essay of creativity. Kyiv (in Ukr.).
- Efremov, S. (2002). Articles, scientific research, monographs. Kyiv (in Ukr.).
- Karpilovska, E.A. (2017). The role of word neosemanticization in the development of the structure of modern Ukrainian lexicon. The impact of social change on the development of the Ukrainian language / Karpilovskaya EA, Kysliuk LP, Klymenko NF etc. Kyiv (in Ukr.).
- The linguistic universe of Ivan Bagryany. (2016). Kyiv (in Ukr.).
- Dictionary of the Ukrainian language in 11 volumes. (1979). Vol. 10, Kyiv
- Ukrainka Lesia. (1986). Works in 12 volumes. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 18.06.2021

Tetiana Kots

LEXICO-SEMANTIC PARADIGM OF THE CONCEPT OF SILENCE IN THE LESIA UKRAINKA'S LANGUAGE

The article uses the concept of silence as one of the fundamental principles of human existence, which covers the characteristics of being, time, movement, analyzes the development of contextual lexical-semantic and stylistic nuances of the word in the language of Lesia Ukrainka.

Taking into account the common lexicographical interpretations of the token, the expansion of its semantic potential in poetic texts is traced, the formation of positive emotional and negative emotional meaning paradigms is shown. The positive emotional scale combines seven «calm», «hope», and the negative scale – seven «anxiety», «pain», «sadness», «civil inaction». Positive-emotional paradigm is created mainly by images of nature, and negative-value – philosophical and psychological understanding of the mental state of man at the turn of the XIX – early XX centuries. in the projection on the self-expression of Ukrainian national identity. Emphasis is placed on lexical and stylistic individual-author features in the depiction of the natural and sensual state of silence.

The multifunctionality of language means of the concept of silence correlates with the mental state of a person, his positive and negative emotions, existential attitude.

The development of lexical and semantic nuances of the noun silence in Lesia Ukrainka's language creation testifies to the formation of positive-emotional and negative-emotional meaning paradigms of ontological phenomena of the existence of Ukrainian society. The positive emotional scale combines seven «calm», «hope», and the negative scale - seven «anxiety», «pain», «sadness», «civil inaction». Positive-emotional paradigm is created mainly by images of nature, and negative-value – philosophical and psychological understanding of the mental state of man at the turn of the XIX – early XX centuries in the projection on the self-expression of Ukrainian national identity.

Key words: word, semantics, sema, positive emotional dictionary, negative emotional dictionary, idiolect, of Lesia Ukrainka's language creation.



ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.15>

УДК 81'4; 112

КОНСТАНТИ НАУКОВОГО МИСЛЕННЯ АКАДЕМІКА В.М. РУСАНІВСЬКОГО

ЄРМОЛЕНКО

Svitlana

Світлана Яківна,

YERMOLENKO,

доктор філологічних наук, професор,
академік НАН України, завідувач
відділу стилістики, культури мови та
соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН України,
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001;
E-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9916-4915>

Academician of the NAS of Ukraine,
Professor, Dr. Sci. (Philol.), Head of the
Department of Stylistics, Culture of the
Language and Sociolinguistics, Institute
of the Ukrainian Language of National
Academy of Sciences of Ukraine,
4 Hrushevskiyi St., Kyiv 01001
E-mail: svitlana.yermolenko@gmail.com

У статті проаналізовано константи наукового стилю В.М. Русанівського. Праці вченого з граматики, лексикології, лексикографії, орфографії, історії української літературної мови, соціолінгвістики, а також філософії мови, теоретичних і практичних питань славістики, репрезентують рівень розвитку українського мовознавства другої половини ХХ – початку ХХІ ст., засвідчують роль наукового стилю української літературної мови, зокрема виявляють евристичну цінність авторських концепцій як констант наукового стилю В.М. Русанівського. До них уналежнюємо такі авторські концепції: а) репрезентація граматичних категорій дієслова як єдності форми і значення мовної одиниці; б) взаємодія лексичної і граматичної семантики на всіх рівнях мовної структури;

в) конструктивна взаємодія функціональних і експресивних стилів в історії літературної мови; г) історія становлення літературної норми української мови; ґ) розвиток української літературної мови в контексті системно-структурних, функціонально-комунікативних і екстралінгвальних чинників.

Ключові слова: історія українського мовознавства, науковий стиль В.М. Русанівського, константи наукового стилю, структурний аналіз, дослідження лексичної і граматичної семантики, концепція історії літературної мови, літературна мова і національна свідомість, лінгвошевченкіана.

В українському мовознавстві другої половини ХХ – початку ХХІ ст. постає академіка НАН України Віталія Макаровича Русанівського (1931–2017) – знакова. У різних галузях лінгвістики – граматики, лексикології, лексикографії, орфографії, історії української літературної мови, соціолінгвістики, а також філософії мови, теоретичних і практичних питань славістики – В.М. Русанівський сказав своє вагомe й переконливе слово. Наукові ідеї вдумливого дослідника сприяли розвиткові науки про мову, розширювали межі гуманітарного знання, яке формує світогляд людини.

Півстолітній період поєднання наукової і науково-організаційної, адміністративної діяльності академіка дає підстави говорити не лише про організований розум Віталія Макаровича [Єрмоленко 2011: 28–33], а й про константи наукового стилю української літературної мови, оприявлені в дослідженнях ученого. Як формувався такий стиль? Що було традиційним і новим у науковому мовомисленні В.М. Русанівського? Що визначило шлях майбутнього дослідника української мови в багатовимірності її структури, історії й соціокультурного функціонування?

Зацікавлення філологією починалося, очевидно, з родини, тому й вибір професії мовознавця був для Віталія Макаровича закономірний: адже народився він у сім'ї українських інтелігентів-філологів. Його батько, Макар Олексійович Русанівський, – відомий шевченкознавець, талановитий педагог, декан філологічного факультету Київського університету ім. Т.Г. Шевченка. У перші дні Другої світової війни батька звинуватили в українському буржуазному націоналізмі й заарештували. Без суду й слідства його страчено в Лук'янівській тюрмі; реабілітовано тільки 1956 року. Мати, Єлизавета Омелянівна

Середа, філолог-шевченкознавець, після війни працювала в Музеї Тараса Шевченка.

Як і для багатьох дітей війни, для Віталія Макаровича навчання в школі було перерване (третій і четвертий класи проходив удома), але 1949 року він закінчив з медаллю середню школу і вступив до Київського державного університету (українське відділення філологічного факультету), де цілеспрямовано готував себе до майбутньої професії.

Навчання в аспірантурі (науковий керівник – відомий історик української мови П.Д. Тимошенко) завершилося фундаментальним дослідженням дієслівних категорій виду і часу в українській мові XVI – XVII ст. Інтерес до історії мови супроводжувався практикою розшифрування рукописів українських грамот, і така практика була узагальнена в підготованих (разом із М.М. Пешак) правилах видання історичних пам'яток.

Упродовж усього творчого життя Віталій Макарович умів поєднувати практичну роботу з теоретичними узагальненнями, з розвитком науки про мову. Наскрізна ідея його праць – пошуки нових аспектів пізнання мови, зумовлених онтологічною і гносеологічною природою цього об'єкта. Цілком слушно В.М. Русанівський застерігав, що пізнання такого універсального феномену, як мова, потребує застосування різних методів дослідження, які б розкривали багатовимірну сутність мови, мотивовану особливостями її структури, суспільно-історичними умовами функціонування й розвитку.

Сьогодні актуально звучить пересторога науковця про те, як «онтологічний план потрапляє в залежність від існуючих теорій. В такому разі наступний етап дослідження може зводитися не до глибшого пізнання об'єктів, а до їх перегрупування <...>. Замість нового знання про ще не пізнані особливості об'єкта з'являється нова класифікація раніше пізнаних сторін об'єктів, але не настає етап реальної перевірки практикою [Русанівський 1988: 5]. Це міркування викликає думку про захоплення в сучасних лінгвістичних дослідженнях новими термінами, які часто називають уже відомі поняття й не додають нових знань до пізнаваних явищ.

Звичайно, між розумінням практики в 70 – 80-ті роки ХХ ст. і в сучасних умовах українського державотворення існує велика різниця: адже певні галузі мовознавства, як науки суспільної, тісно пов'язані з науковим світоглядом, національною свідомістю, тобто з ідеологією. Практика, тобто запити на пізнання

історії мови, обґрунтування шляхів формування української літературної мови та її функціональних стилів, окреслення місця української мови серед інших слов'янських мов були мотивовані не лише розвитком лінгвістичних теорій, а й тиском панівної ідеології, яка протиставляла українське мовознавство «радянської соціалістичної доби» українському «буржуазному (націоналістичному)» мовознавству.

Різні об'єкти дослідження мови як структури, мови як діяльності, мови як ознаки етнічної ідентичності, складника національної культури пов'язані з конкретними методами аналізу і зумовлюють формування відповідного наукового дискурсу. Обравши, наприклад, структурний підхід до вивчення граматичних ознак українського дієслова в історичних текстах XIV – XX ст., В.М. Русанівський на великому фактичному матеріалі простежив структурні зміни (варіантність морфемного складу) дієслів на різних часових зрізах української мови та їх кореляцію з граматичними категоріями дієслів [Русанівський 1971]. Авторський стиль, концепція цього дослідження показові щодо використання кількісних методів для оцінювання норми вживання дієслівних форм в історичних джерелах української мови.

До кількісних оцінок фіксованих у текстах мовних одиниць, граматичних форм звертається Віталій Макарович і в інших працях, зокрема, коли порівнює лексикон Шевченкових творів зі словником, що його уклав сучасник поета П. Білецький-Носенко [Русанівський 2001: 213–215].

Найвиразніша серед констант наукового стилю мовознавця – постійне звертання до лексичної семантики, концепція зіставлення значення слова у словнику і в конкретних текстах. Автор простежує і теоретично обґрунтовує тенденції руху в іманентній семантичній структурі лексики кожної природної мови, пояснюючи закономірності зміни лексичної семантики такими взаємозалежними явищами: «1) прагнення слова до однозначності і розвиток у його семантичній структурі різних значень; 2) автономність семантичної структури слова – схрещення семантичної структури різних слів; 3) зближення в семантиці різних слів (синонімізація) – специфікація значень колишніх синонімів; 4) розвиток синонімії – розвиток омонімії; 5) метафоризація і деметафоризація як засіб нової номінації; 6) емоційна маркованість слів і морфем – нейтралізація емоційної маркованості; 7) емоційна нейтральність – розвиток емо-

ційної маркованості» [Русанівський 1988: 63]. Ідеями розвитку лексичної семантики наповнені й розвідки автора, присвячені порівняльній історії слов'янських мов, а також дослідження історії української літературної мови.

Заглиблюючись у лексичну семантику, дослідник використовує поняття *зовнішня і внутрішня форми слова*, які він розглядає, спираючись на вчення О.О. Потебні про зв'язок внутрішньої форми слова з художнім образом, оскільки «це одне з фундаментальних положень сучасної філології, яке об'єднує різні напрями мовознавчих, літературознавчих і фольклористичних досліджень» [Там само: 14].

Напрацювання в галузі лексичної семантики проєктуються на встановлення причиново-наслідкових відношень між семантикою лексем, що функціонують в українській мові різних часових зрізів, на спостережувані зміни в актуальному словнику кожної доби.

Авторська концепція історії української літературної мови розвиває теорію формування і розвитку функціональних стилів національної мови. Аналізуючи конкретні писемно-літературні джерела, дослідник унаочнює історичну змінність цих різновидів літературної мови і взаємодію їх з експресивними стилями. Звертаємо увагу й на таку ознаку наукового стилю В.М. Русанівського, як чітке, прозоре означування ключових понять, якими дослідник оперує, пор.: «Експресивний стиль має призначення викликати в людини певний комплекс почуттів (...) Функціональний стиль виробляється у конкретній сфері життя і діяльності суспільства» [Русанівський 1976: 76].

Із константами наукового стилю автора пов'язана концепція кореляції між функціональними та експресивними стилями в конкретні історичні періоди функціонування літературної мови. Стиль – наскрізна тема в лінгвістичних дослідженнях академіка. Показові тонкі спостереження дослідника над характерними мовно-структурними ознаками індивідуальних стилів письменників, оскільки саме в художньому стилі відбувалося зародження нової української словесності на народно-розмовній основі. Важлива думка про те, що епістолярна й художня мовна практика виявляла ознаки формування наукового, публіцистичного стилів української літературної мови. Про це свідчать приклади з листування Т. Шевченка (див. розділ *Епістолярій як компонент розвитку публіцистичного стилю у*

праці «У слові – вічність (Мова творів Т.Г. Шевченка)» [Русанівський 2002: 142 – 163].

Не оминає В.М. Русанівський проблеми українсько-російської двомовної практики письменників. По-різному трактують дослідники російськомовну спадщину Т. Шевченка. Історик літературної мови пише, що письменник «був прекрасним стилістом і однаково добре володів материнською і засвоєною російською мовами. Багата народнопоетична й розмовна українська мова, облагороджена обережним уведенням слів на означення іноземних реалій, біблійної й античної ономастики, гуманітарної термінології, емоційно посилена церковнослов'янськими, давала поетові повну можливість для естетичного самовираження. Що ж до наукового формулювання свого політичного й філософського credo мислителіві потрібна була вся жанрово-стильова палітра літературної мови своєї доби. Тому-то свій «Журнал», прозові твори, а також деякі поеми найвидатніший поет України пише російською мовою. Разом з тим він повсякчас дбає про те, щоб розбудована інтернаціональна лексика російської мови, прийняті в ній для позначення високих понять церковнослов'янськими перетворювали народну українську мову в засіб вираження європейських культурних надбань» [Русанівський 1988: 216].

До речі, саме поєднання двох джерел – російськомовної та україномовної спадщини Тараса Шевченка – стало надійним джерелом для укладання Леонідом Ушкаловим оригінальної енциклопедії, у якій автор через лінгвокультурологічну рецепцію реєстрових слів-понять розкриває, структурує інтелектуально-почуттєвий світ, особливості світосприймання Шевченка [Ушкалов 2019]. В енциклопедії Л. Ушкалова зроблено акцент на змалюванні характеру творчої особистості, на виявленні ознак індивідуального мовомислення письменника.

Іншу мету ставлять дослідники мовотворчості Тараса Шевченка в контексті історії української літературної мови. Виклад історії літературної мови завжди узалежнений від суспільної ідеології, що й спонукала В.М. Русанівського розпочати підручник оцінним твердженням: «Історія української літературної мови – це таїна за сімома печатками» [Русанівський 2001: 3]. Саме складністю, багатоплановістю самого об'єкта пізнання можна пояснити зроблений автором висновок.

Дослідник пропонує своє бачення зв'язку історії української літературної мови з історичними умовами життя народу,

з рівнем його національної свідомості. Сучасні процеси творення Незалежної української держави, коли питання мови як світогляду, її ролі як ознаки національної ідентичності набули особливої суспільної ваги, актуалізували в названій праці інформацію про найдавніші українські літературно-писемні традиції (Давньокіївська літературна мова; Літературна мова післямонгольської доби; Розквіт староукраїнської літературної мови; Причини занепаду староукраїнської літературної мови), а також зумовили аксіологічний акцент нової літературної мови, сформованої на народнорозмовній основі.

Актуалізацію соціолінгвальної природи нової літературної мови автор пов'язує із суспільно-історичними чинниками, що відбито й у концептуальних назвах розділів: Українська мова як інструмент реанімації національної свідомості; Т. Шевченко – реформатор української літературної мови. У другій назві, що має підстави заступити в лінгвістичних і лінгвокультурологічних дослідженнях поширений оцінно-світоглядний стереотип «Т. Шевченко – основоположник нової української літературної мови», акцентовано, з одного боку, на глибинних традиціях, засвідчених у Шевченковій мові, а з другого – на новаторському характері його літературно-мовної творчості.

Показова константа наукового стилю В.М. Русанівського – постійне звертання до структурно-семантичного аналізу словника мови Тараса Шевченка, до розкриття семантичної глибини слова в його текстах. Студії автора про мову Кобзаря віддзеркалюють нескінченний процес пізнання завжди актуальної спадщини українського генія.

Згаданий підручник завершено розділом «Часи української державності і бездержав'я», який стисло характеризує українську літературну мову ХХ ст. Якщо в текстах попередніх періодів (розділ «На зламі віків», початок ХХ ст.) автор зосереджував увагу на фіксації лексично-граматичних норм літературної мови, на виробленні загальнономовного словника, то його останні спостереження стосуються мовно-естетичної оцінки індивідуальних художніх стилів, переважно мови поезії.

Загалом у науковому стилі В.М. Русанівського наскрізною є тема становлення літературної норми української мови (укладання словників, написання граматик), а також тема ролі письменників-мовотворців у кодифікації літературної норми. Різноманітним працям академіка властива контамінація таксономічної, комунікативно-функціональної, історичної парадигми

дослідження української мови. Про енциклопедичність, синкретизм наукового методу автора пише Л.І. Шевченко: «авторська концепція (йдеться про історію української літературної мови – С. Є.) виходить за межі поширеного в історичній лінгвістиці опису фактів, розглядуваних у контексті детермінації мовних явищ. Вона інтерпретує нормалізаторську, комунікативну, функціонально-стилістичну і творчу діяльність мовної особистості / особистостей як об'єкт аксіологічних спостережень» [Шевченко 2014: 280].

Не претендуючи на всебічний аналіз констант наукового стилю В. М. Русанівського, наголошуємо на евристичній цінності таких авторських концепцій: а) репрезентація граматичних категорій дієслова як єдності форми і значення мовної одиниці; б) взаємодія лексичної і граматичної семантики на всіх рівнях мовної структури; в) конструктивна взаємодія функціональних і експресивних стилів в історії літературної мови; г) історія становлення літературної норми української мови; ґ) розвиток української літературної мови в контексті системно-структурних, функціонально-комунікативних і екстралінгвальних чинників; д) розширення й поглиблення лінгвошевченкіани.

Константи наукового стилю В.М. Русанівського – це постійне прагнення до пізнання української мови в її історії та сучасності, привертання уваги до нових тем в українському мовознавстві.

Єрмоленко С.Я. Організований розум (пам'яті академіка В.М. Русанівського). *Культура слова*. 2011. Вип. 74. С. 28–33.

Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ, 2001.

Русанівський В.М. Співвідношення функціональних і експресивних стилів мови. *Слово і труд*. Київ, 1976.

Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. Київ, 1988.

Русанівський В.М. Структура українського дієслова. Київ, 1971.

Русанівський В.М. У слові – вічність (*Мова творів Т. Г. Шевченка*). Київ, 2002.

Ушкалов Л. Моя шевченківська енциклопедія: з досвіду самопізнання. Київ, 2019. 500 с.

Шевченко Л.І. У колі ідей Київської історико-філологічної школи: наукова спадщина В.М. Русанівського. *Лариса Іванівна Шевченко: горизонти модерної лінгвістики*. Київ, 2014. С. 279 – 287.

REFERENCES

- Yermolenko, S.Ya (2011). Organized mind. *Kultura slova*, 74, 28–33 (in Ukr.)
- Rusanivskiyi, V.M. (2001). History of the Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.)
- Rusanivskiyi, V.M. (1976). The ratio of functional and expressive language styles. *Slovo i trud*. Kyiv (in Ukr.)
- Rusanivskiyi, V.M. (1988). The structure of lexical and grammatical semantics. Kyiv (in Ukr.)
- Rusanivskiyi, V.M. (1971). The structure of the Ukrainian verb. Kyiv (in Ukr.)
- Rusanivskiyi, V.M. (2002). In a word – eternity (Language of works of Taras Shevchenko). Kyiv (in Ukr.)
- Ushkalov, L. (2019). My Shevchenko's encyclopedia: from the experience of self-knowledge. Kyiv (in Ukr.)
- Shevchenko, L.I. (2014). In the circle of ideas of the Kyiv historical and philological school: scientific heritage of V. M. Rusanivskiyi. *Larysa Ivanivna Shevchenko: Horyzontamy modernoi linhvistyky*, 279–287. Kyiv (in Ukr.)

Статтю отримано 18.05.2021

Svitlana Yermolenko

CONSTANTS OF ACADEMICIAN V.M. RUSANIVSKYI'S SCIENTIFIC STYLE / THINKING

Rusanivskiyi's scientific works on grammar, lexicology, lexicography, spelling, history of Ukrainian literary language, sociolinguistics, as well as philosophy of language, theoretical and practical issues of Slavic studies represent the level of development of Ukrainian linguistics of the second half of XX – early XXI century.

The overarching idea of the author's research is the search for new aspects of language cognition due to the ontological and epistemological nature of this object. The first studies are devoted to the history of the Ukrainian language, namely the study of grammatical categories of type and time in the Ukrainian language of the XVI – XVII centuries.

In the landmark work “Structure of the Ukrainian verb” on a large factual material, the researcher traced the structural changes

(variance of the morpheme composition) of verbs in different time sections of the Ukrainian language.

The most expressive among the constants of the linguist's scientific style is attention and constant reference to lexical semantics, to the meaning of a word in a dictionary and in specific texts. The author traces and theoretically substantiates the tendencies of movement in the immanent semantic structure of the vocabulary of each natural language. It is this tendency that explains V.M. Rusanivskyi's constant appeal to the structural-semantic analysis of T. Shevchenko's dictionary of language, to the disclosure of the semantic depth of the word in his texts.

Without claiming a comprehensive analysis of the constants of Rusanivskyi's scientific style, we emphasize the heuristic value of the following authorial concepts: a) representation of grammatical categories of verbs as the unity of form and meaning of a language unit; b) the interaction of lexical and grammatical semantics at all levels of language structure; c) constructive interaction of functional and expressive styles in the history of literary language; d) the history of the formation of the literary norm of the Ukrainian language; e) development of the Ukrainian literary language in the context of system-structural, functional-communicative and extralingual factors.

Key words: history of Ukrainian linguistics, scientific style of V.M. Rusanivskyi, constants of scientific style, structural analysis, research of lexical and grammatical semantics, concept of history of literary language, literary language and national consciousness, linguoshevchenkiana.



З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І ПИСЕМНОСТІ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.16>

УДК 81`42

ОЦІННО-ПІЗНАВАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЩОДЕННИКОВОЇ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

СИРКО

Ірина Мирославівна,

кандидат філологічних наук, доцент,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, 82100;
E-mail: irynasyrko@ukr.net ORCID: [https://
orcid.org/0000-0002-7622-425X](https://orcid.org/0000-0002-7622-425X)

Iryna

SYRKO,

PhD (Philology), Associate
professor, Drohobych Ivan
Franko State Pedagogical
University
E-mail: irynasyrko@ukr.net

Стаття присвячена дослідженню параметрів лінгвалізації картини світу в текстах літературної діаристики. Акцентовано на аксіолого-гносеологічному та онтологічному аспектах вивчення мовної картини світу. Зазначено, що аксіолого-гносеологічний аспект передбачає розгляд кількох визначальних параметрів, пов'язаних із процесом створення текстів традиційних щоденників: егоцентрованість, автокомунікативність та синхронізованість вербалізації подій із моментом їх звершення.

Доведено, що в текстах літературної діаристики вказані параметри зазнають трансформацій, пов'язаних із професійним статусом авторів: егоцентрованість набуває більшої варіативності, автокомунікативність трансформується у двоадресність, а синхронність фіксації подій з моментом їх звершення втрачає стабільність.

Ключові слова: *діаріумологія, щоденник, аксіолого-гносеологічний / онтологічний підхід, мовна картина світу, егоцентрованість, автокомунікативність, синхронність.*

Щоденниковий жанр тривалий час не був актуалізований як об'єкт спеціального вивчення: щойно у другій половині ХХ століття щоденникові тексти перестали сприймати й оцінювати «лише як допоміжний, службовий матеріал для наукових досліджень в галузі мовознавства літератури, історії та інших суспільних наук» [Егоров 2003: 5] і по-новому акцентували їх фактографічну цінність для вивчення знакових для національної культури мовних особистостей, для окреслення спроектованої через індивідуальний досвід мовної картини світу тощо.

Сьогодні у межах діаристики (як уже концептуально сформованої галузі гуманітарного знання) відзначаємо активність вивчення щоденника як:

а) *літературного жанру* – відповідні праці з'ясовують місце щоденника у системі літературних жанрів, його функції, перспективи розвитку тих чи тих видів записів, описують специфіку образної системи, методу й стилю, сюжетів і композиції щоденникових текстів (Н.Б. Банк, О.А. Галич, О.Г. Єгоров, А.В. Кочетов, О.М. Криволапова, М.Ю. Міхеєв, М.І. Степаненко);

б) *історичного джерела* – дослідники простежують і характеризують фактографічні особливості записів, їхню здатність конкретизувати й інтерпретувати окремі факти історії (В.В. Лапін, У.С. Любятинська, С.В. Павловська, А.С. Рейнгольд, М.О. Смирнова, С.В. Дарчик, Ю.О. Щербак);

в) *біографічного джерела* – студії цього напрямку акумулюють, систематизують та описують документальний матеріал щодо життя й творчості видатних особистостей, діячів історії, культури тощо (К. Вьолле, Б.В. Затонський, М.Ю. Міхеєв, Н.М. Момот, В.М. Чернецька).

Розвиток діаристики кінця ХХ – початку ХХІ століття пов'язаний з оновленням дослідницьких підходів до аналізу щоденникових текстів – передусім за рахунок інтегративного застосування *культурологічного, філософського, психологічного* та інших підходів [див.: Сирко 2013: 2–59].

Сьогодні українські лінгвістично-діаріумологічні студії здебільшого орієнтовані на визначення й опис базових типологічних характеристик. Дослідники розглядають специфіку щоденникового «переломлення» традиційних текстових

категорій (як-от зв'язність, завершеність), класифікують структурно-стилістичні та лексико-семантичні параметри діаріумних текстів, аналізують мовні засоби реалізації комунікативних стратегій і тактик у щоденниковому дискурсі (О.М. Залогіна, П.А. Ібрагімова, К.І. Калініна, Т.О. Кальщикова, Н.В. Молодих, О.В. Петешова, Т.В. Радзівєвська, М.І. Степаненко та ін.). Показово, що в цьому достатньо різнопарадигмальному корпусі праці, які з'ясовують особливості вербалізації національної та індивідуальної, хронологічно та просторово маркованої мовної картини світу формують тільки незначний сегмент сучасного українського лінгвощоденникознавства (Н.Б. Анциферова, С.Є. Ігнат'єва, Н.В. Кирєєва, Т.А. Космеда, О.Н. Приймак). Зокрема, практично не досліджена поки що лінгвалізація картини світу у літературній діаристиці. Доречність виокремлення літературної діаристики із загального корпусу щоденникових текстів О.В. Петешова слушно аргументує, що «на відміну від текстів *традиційної* діаристики, тексти ЛД [літературної діаристики – І. С.] створюють професійні письменники, які при відборі та реєстрації фактів власного життя не зраджують своїй звичці використовувати мову в її естетичній функції, що зумовлює неминуче включення мови в коло пізнаваних об'єктів» [Петешова 2009: 10].

Відомо, що *мовна картина світу* – це сукупність відображених у мові уже набутих і закумуляованих знань про світ, а також способів отримання й інтерпретації нових знань про навколишню дійсність і людину. Отже, серед ключових аспектів вивчення й характеристики мовної картини світу варто виокремити *оцінно-пізнавальний* (або *аксіолого-гносеологічний*) та *онтологічний*. Кожен із них по-своєму виявляє своєрідність вербалізації способів пізнання й інтерпретації світу у щоденникових текстах, ураховує значення індивідуального досвіду, психоемоційних рис щоденниківів.

Розгляд оцінно-пізнавального (аксіолого-гносеологічного) аспекту лінгводіаріумної картини світу передбачає обов'язкове врахування кількох параметрів, важливих для розуміння процесу творення текстів традиційних щоденниківів. Зокрема, це *егоцентрованість* (інтегрованість процесу пізнання й оцінювання авторами предметів і явищ навколишньої дійсності в процес їх самопізнання), *автокомунікативність* (пізнання авторами щоденниківів дійсності в контексті представлення знань про світ винятково самим собі) і *синхронність* (відсутність зна-

чної часової дистанції між процесом пізнання і фіксацією його результатів). У текстах літературної діаристики «щоденникове Я позиціонує себе всередині певної професійної ролі» [Савкіна 2008], тому названі параметри зазнають якісних трансформацій, що пов'язані з професійним статусом авторів. Саме цей статус є визначальним у створенні літературного щоденника, оскільки «підпорядковує собі всю його «предметну сферу», організовує і вибудовує матеріал, визначає особливості методу письма: відбір фактографічного матеріалу, способи його презентації, структурні особливості – іншими словами, всю сукупність формальних і змістових властивостей, яка дає змогу ідентифікувати будь-який жанр» [Криволапова 2013: 24]. У щоденниках письменників такі трансформації часто спричинюються до того, що *егоцентрованість* набуває варіативного характеру, *автокомунікативність* трансформується у двоадресність, а *синхронність* процесу фіксації подій із моментом їх звершення втрачає стабільність, її гнучкість визначає контекст.

Варіативний характер *егоцентрованості* як оцінно-пізнавального параметра мовної картини світу літературних щоденників передбачає більш інтенсивну екстравертивність авторського «Я» порівняно з текстами традиційних щоденникових записів. Це зумовлено тим, що, навіть повністю концентруючись на фактах і подіях власного життя, *письменники-щоденники* (термін М.Ю. Міхеєва) переростають рівень особистісного сприймання і трактування проблем і переносяться на рівень універсальних узагальнень щодо сенсу життя, культурного розвитку суспільства тощо. Інформативними з погляду звуження інтровертивної скерованості варто визнати, наприклад, щоденникові тексти А.П. Любченка, О.І. Воропая, У.О. Самчука.

Егоцентрованість передбачає високу частотність незвичних, ситуативно зумовлених поєднань імен концептів або ж оказіональних найменувань тих чи тих концептів, сформованих в індивідуальній свідомості діаристів (пор.: *Їх глибокодумні реферати, до п'яну дурні і глупі, як ніч, їх партрозбрунькованість* ... (Самчук 1979: 150); *Свидницький ... «хлопоман»* (Воропай 1969: 81)), а також актуалізацію інтровертивної лексики, засобів суб'єктивної модальності тощо.

Двоадресність як оцінно-пізнавальний параметр лінгвалізації мовної картини світу в текстах літературних щоденників передбачає і характерну для будь-якого типу щоденника *автокомунікативність*, і неунікнуд *адресованість*, оскільки

«в щоденникових записах професійний письменник все-таки залишається художником, і навіть записи для «себе» не може не орієнтувати на можливого читача» (О. Никандрова). Досліджуючи специфіку мовної картини світу в щоденниках письменників, О.В. Петешова акцентує увагу на основних формах реалізації *автокомунікативності* (пряма та непряма), указує на пізнавальну, регулятивну й експресивну функції елементів прямого автодіалогу в літературних щоденниках [Петешова 2009: 12 – 13].

Пізнавальна функція пов'язана з інтегруванням в автокомунікативні епізоди «питань самому собі». Іntenційно такі структури виконують роль інтелектуально-емоційних імпульсів до пошуку відповідей на особистісно, індивідуально-значущі або ж загальнолюдські питання й проблеми. Оприявнений у контексті пошуку цих відповідей інтелектуально-емоційний, культурний досвід автора щоденника безпосередньо рефлексує в діаріумній картині світу, формує її. Показові з цього погляду філософсько-риторичні питання у щоденниках У.О. Самчука: *Невже цивілізація християнської ери доходить до меж вичерпання? І невже це мають бути росіяни, читай московіти, що її зруйнують?* (Самчук 1979: 48).

Компонентами *регулятивного* автодіалогу вважаємо спонукальні речення, лексеми із семантикою планування чи модальністю обов'язковості, які орієнтують автора на певну дію в перспективі: *Почуваю, що відпочив трохи. ...Тепер треба братися до діла* (Любченко 1951: 77); *...треба десь щось заробити, здобувати харчів, запасати на зиму дров, бо зима буде важка* (Любченко 1951: 104).

Експресивна функція полягає у вираженні через прямий автодіалог емоційного ставлення автора до набутих знань (здебільшого це окличні або питальні конструкції): *Я бачив у своїй уяві київських студентів, що напевно виставляли такий самісінький вертеп у Святій Софії Київській. Боже ти мій, чому ж ми тепер нічого не маємо?!* (Воропай 1969: 495–70).

Непрямими маркерами автокомунікативності у літературних щоденниках вважаємо «невербалізацію» фактів, які можуть бути легко відновлені письменником на ґрунті знання екстралінгвального, фонового контексту і які дають змогу мінімізувати зусилля щодо письмової фіксації інформації (вживання загальноприйнятих і контекстуальних скорочень, різноманітних стійких моделей побудови щоденникових фраз, еліпсування

частин речення або лінгвістично необхідних засобів логічного зв'язку між реченнями, їхніми частинами тощо). Наприклад: *Розмова з Сл-ом. Потрібна організація українського активу* (Любченко 1951: 10).

До непрямих форм реалізації автокомунікативності в текстах літературних щоденників належить вербалізація «сокровених» знань, що не репрезентуються в інших жанрово-стильових різновидах текстів. На мовному рівні це маркери авторської «щирості» – високочастотна інтровертована лексика, яка номінує емоції або психоемоційні стани авторів щоденників, а також текстові коментарі щодо діаристичної діяльності: *Не щоденник у мене, а якийсь базарний кошик. Ну, хай. Тут – я сам, і ніхто мене тут не знає. Аби лише не забути потім – воно знадобиться* (Любченко 1951: 99).

Адресованість (як другий складник двоадресності) також реалізується в текстах літературних щоденників прямо і непрямю, опосередковано. Маркери прямої адресованості – це передусім авторські звернення до читача, які містять пряму номінацію адресата: *Дорогий читачу! Хто б ти не був, ... якщо любиш свою Батьківщину, якщо вважаєш себе сином знедаленої України і бажаєш їй добра, якщо справді маєш добру волю – борись за єдність нації!* (Воропай 1969: 1391).

Маркери *непрямої адресованості* – це своєрідна кореляція до використовуваних у тому самому контексті мовних знаків *непрямої автокомунікативності*. До них насамперед належать елементи словесного самоделювання автора щоденника, як от автономінація *не чистої марки гетьманець* із семантикою негативної оцінності: *Ось який я гетьманець. Як бачите, не чистої марки* (Воропай 1969: 1078).

З актуалізацією *непрямої адресованості* пов'язані також текстові одиниці авторської «неширості» – «конспіративні» метатексти або абрєвіатури (*Лист від Л. В. – вітає, що врятувався я від большевиків, каже, що Т... дуже за мене непокоїлись* (Любченко 1951: 124), а також адресовані за допомогою текстових знесень чи взятих у дужки пояснювальних записів, коментарів щодо інформації, яка може бути незрозуміла, непрочитувана для потенційного читача: *Підеши у тюрму, там перештиш, а рано поснідаєши і ... до «арбайтсамту» (уряду праці)* (Воропай 1969: 744).

Аксіолого-гносеологічним параметром діаріумної мовної картини світу є також *неконстантна синхронність фіксації*

подій із моментом їх звершення. У текстах літературних щоденників категорію синхронності реалізують численні мовні одиниці, знаки того, що письменник свідомо синхронізує події минулого. До таких, наприклад, належать лексеми з темпоральною семантикою, подання відносно чітких дат, фіксація подій у хронологічній послідовності тощо. Хронологію викладу в щоденниках простежуємо:

– на зовнішньо-експліцитному рівні, за мовними структурами датування (**29. X. 1942 р. (Четвер)**. *Вчора ледве підвівся о 6-й ранку, цілу ніч не спав* (Любченко 1951: 140);

– на внутрішньоконтекстному рівні – завдяки вживанню темпоральних прислівників, які відтворюють послідовність дій у часі (**Тепер** ми тут, у цій казармі війська німецького, могли тільки згадувати про те, що було, що відійшло, що не вернеться... (Самчук 1979: 193); **Поки що**, я їв тут тільки два рази: **вчора** вечеряв, а **сьогодні** снідав (Воропай 1969: 494). При цьому хронологічність може мати суб'єктивний характер, оскільки в часовій послідовності автори щоденників часто описують не події дня, а пов'язані з цими подіями думки, враження, емоції.

Синхронізованість фіксації подій із моментом їхнього звершення може виявлятися в їх спонтанній фіксації «по гарячих слідах». Спонтанність запису актуальна у разі доповнення щоденникової нотатки інформацією, важливість якої була підкреслена:

а) відразу після її фіксації: *Жінки просять урятувати, поки їх ще не розстріляли (людей взято загурт, хто під руку потрапив, – може серед них і жодного винного нема)* (Любченко 1951: 8).

б) у разі несподіваного, раптового переривання думки (на рівні графічного оформлення тексту цей процес переривання традиційно позначає трикрапка), після якого немає «очікування» продовження тексту: *І на цьому фініта. Хоча не зовсім... (Самчук 1979: 32): Мені не легко буде звести до гармонії складники, що цю організацію представляють. А до того... Мені здається... В національних аспектах... Я інший...* (Самчук 1979: 34);

в) у разі фіксації процесу пошуку переконливішого засобу мововираження: *Ще залишилася оця тільки горстка таких, що через хворість дітей, або через старість, не виїзять ще, але й вони вже мають різні офідавіти, ашуранси, чи як його там?* (Воропай 1969: 1306);

г) при різноманітних автокорекціях, паралельних виправленнях автором раніше спонтанно написаного тексту. У зв'язку з цим відзначаємо текстотвірну продуктивність заперечної частки *не* та конструкцій із заперечною семантикою: *тут людей вішають та розстрілюють за найменшою підозрою, просто задарма. То чому б їм і мене не «коцнути»? ...ні, нічого лихого, мабуть, не трапиться* (Любченко 1951: 14); *здалеку від своїх людей витворюється самотній у своєму роді стан психічної сонності і відокремлення, що робить людину тяжкою й самою по собі нецікавою для других, ба – навіть для себе* (Воропай 1969: 944).

Узагальнюючи, констатуємо: літературні щоденники – особливий різновид діаріумних текстів, у яких спостерігаємо очевидну специфіку лінгвалізації мовної картини світу. Ключові аспекти її вивчення й характеристики – оцінно-пізнавальний / аксіолого-гносеологічний (передбачає аналіз мовної репрезентації способів пізнання і оцінювання в щоденниках навколишньої дійсності) та онтологічний (передбачає розгляд системи вербалізованих знань авторів щоденникових записів як наслідку когнітивного процесу). Основні аксіолого-гносеологічні параметри щоденникової картини світу – це варіативна егоцентрованість (допускає розширення екстраверсивної орієнтації автора щоденника в процесі фіксації подій), двоадресність (передбачає орієнтованість автора щоденника на потенційного читача), а також неконстантна синхронність реєстрації подій з моментом їх звершення.

Егоров О.Г. Русский литературный дневник XIX века. История и теория жанра: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 2003.

Криволапова Е.М. Жанр дневника в наследии писателей круга В. В. Розанова на рубеже XIX – XX в.: автореф. дис. ... докт. филол. наук. Москва, 2013.

Никандрова А.В. Издания дневников писателей 1990–2000-х годов (к вопросу о специфике жанра) // Известия Российского гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена, 2009. № 97.

Петешова О.В. Особенности реализации языковой картины мира в текстах литературной диаристики: на материале дневников немецкоязычных писателей XX века: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Калининград, 2009.

Савкіна І. Теорія і практика автобіографічного письма (огляд нових книг). «НЛО». 2008. № 92 [електронний ресурс]. – Режим до-

ступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/92/sa29.html> (дата звернення 28.03.2021 р.)

Сирко І.М. Теоретико-методологічні засади сучасного щоденникознавства. *Сучасне щоденникознавство: бібліографічний покажчик*. Дрогобич: Коло, 2013.

Сюта Г. М. Літературна норма vs норма поетична. *Культура слова*. 2011. Вип. 74. С. 51 – 59.

ДЖЕРЕЛА

Воропай О. Англія зблизька (Щоденник нового поселенця). *Визвольний шлях*. Лондон, 1969. Кн. I–XII; 1970. Кн. I–XII; 1971. Кн. I–XII.

Любченко А. Щоденник. Книжка перша. Торонто, Онтаріо: Вид-во «Нові дні», 1951.

Самчук У. Планета Ді–Пі. Вінніпег, 1979.

REFERENCES

Kryvolapova, E.M. (2013). The genre of the diary in the heritage of V.V. Rozanov's circle writers at the turn of the XIX - XX centuries. Moscow. (in Rus.)

Peteshova, O.V. (2009). Peculiarities of the realization of the linguistic picture of the world in the texts of literary diaristics: on the material of diaries of German-speaking writers of the XX century. Kaliningrad. (in Rus.)

Savkina, I. (2008). Theory and practice of autobiographical writing (review of new books) «UFO». № 92 [electronic resource]. Access mode: <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/92/sa29.html> (in Ukr.)

Syrko, I.M. (2013). Theoretical and methodological principles of modern diary studies. *Modern diary studies: bibliographic index*. Drohobych: «Circle». (in Ukr.)

Syuta, G.M. (2011). Literary norm vs poetic norm. *Culture of Word*. Vol. 74. P. 51 – 59. (in Ukr.)

LEGEND

Воропай – *Voropaj, O.* (1969-1971). England up close (Diary of a new settler). *Liberation Way*. Books: I–XII. London (in Ukr.)

Любченко – *Liubchenko, A.* (1951). Diary. Book one. Toronto, Ontario: «New Days Publishing» (in Ukr.)

Самчук – *Samchuk, U.* (1979). Planet Di-Pi. Winnipeg. (in Ukr.)

Статтю отримано 28.04.2021

Iryna Syrko

EVALUATIVE-AND-COGNITIVE ASPECT OF THE DIARY LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

Today, within diary studies, it is advisable to emphasize the study of the diary as a literary genre, historical or biographical source; to characterize diary texts with the use of culturological, philosophical, psychological and other approaches.

Linguistic studies of diary texts are mostly focused on the description of basic typological characteristics. However, the verbalization of the national and individual, as well as chronologically and spatially marked linguistic picture of the world - is only an episodic fragment of modern linguistic diary studies. The parameters of lingualization of the picture of the world in the texts of literary diaristics have not been thoroughly studied yet.

It is known that *the linguistic picture of the world* is a set of knowledge about the world reflected in the language, as well as ways to obtain and interpret new knowledge. Among the key aspects of its study are *evaluative-cognitive (or axiological-epistemological)* and *ontological*, which involve identifying the specifics of verbalization in the diary texts of ways of cognition and interpretation of the world, as well as individual knowledge systems of the authors.

Consideration of the axiological-epistemological aspect of the linguistic picture of the world provides several parameters related to the process of creating the texts of traditional diaries. In particular, they are: *egocentricity*, *autocommunicativeness*, as well as *synchronicity* of recording the events with the moment of their completion.

In the texts of literary diaristics, these parameters undergo qualitative transformations that are related to the professional status of the authors. Such transformations cause egocentricity to become noticeably variable, autocommunicativeness is transformed into *bi-addressability*, and the synchronicity of the process of fixing events with the moment of their completion loses its stability.

Key words: diary studies, diary, axiological-epistemological / ontological approach, linguistic picture of the world, egocentricity, autocommunicativeness, synchronicity.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.17>

УДК 81'28

ФОНЕТИЧНІ МАРКЕРИ КНИЖНОСТІ В МОВІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

КУМЕДА

Olena

Олена Павлівна,

KUMEDA,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка; вул. Роменська, 87, Суми, Сумська область, 40002; e-mail: olenakumeda@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6879-1388>

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at the Department of Ukrainian Language and Literature Sumy State Pedagogical University A.S. Makarenko; Romenska, 87 St., Sumy, Sumy region, 40002, Ukraine; e-mail: olenakumeda@gmail.com

*Пропоноване спостереження здійснено переважно на матеріалі першодруків творів Пантелеймона Куліша і є частиною цілісного дослідження мови письменника на тлі рідного йому східнополіського говору північного наріччя. У статті розглянуто окремі риси мови Куліша у світлі їхнього зв'язку з давнішою книжною традицією української літературної мови. Зокрема, з урахуванням свідчень діалектних джерел, писемних пам'яток, а також тогочасної мовно-літературної практики проаналізовано збереження *о в окремих словоформах; з'ясовано, що, попри безперечний вплив на мову П. Куліша питоного говіркового довілля, розглянуті елементи фонетики відбивають насамперед усталений за часів автора мовно-літературний стандарт східноукраїнської редакції і водночас оприявнюють тяглість попередньої книжної традиції, опертої на північні говори; звернуто увагу на стилістичні функції фонетичних маркерів книжності в мові П. Куліша.*

Ключові слова: першодрук, книжна традиція, мовно-літературний стандарт, діалектне джерело.

Студії над мовою Пантелеймона Куліша переконують у східнополіській діалектній основі його ідіолекту [Шевельов 1996; Матвіяс 2008], хоча низка рис мови письменника, які підтверджують нерозривний зв'язок автора з рідномовним довіллям, відомі в багатьох інших говорах, що засвідчує мовно-

літературна практика його сучасників і наступників. З іншого боку, в окремих північноукраїнських рисах мови П. Куліша можна вбачати книжну традицію тогочасної літературної мови, яка, на переконання Ю.В. Шевельова, спиралася на чернігівські говірки, і саме означену традицію активно підтримував Куліш, пізніше «таку ж роль відігравав Грінченко» [Шевельов 1996: 162–173]. Власне, названим вище гіпотетичним маркерам книжності Кулішевої мови присвячено пропоновану студію, уgruntовану попереднім фундаментальним дослідженням ідіолекту письменника у зв'язку з рідним йому східнополіським говором північного наріччя [Кумеда 2011]. Матеріалом для спостереження, крім одного неприжиттєвого видання – поема «Маруся Богуславка» (1909), послужили насамперед прижиттєві першодруки творів, два з яких – роман «Чорна рада» (1857) та історичний «Хмельницина» (1861) – побачили світ у власній друкарні та за редакторської коректи П. Куліша; автобіографічний нарис «Жизнь Куліша» (1868) та оповідання «Ориця» (1882) також можна вважати авторизованими текстами, оскільки виправлення в ці видання вносили тільки за згодою (чи на прохання) автора.

Міркування Ю.В. Шевельова про тяглість «чернігівської діалектної основи» в розвиткові нової української літературної мови не прищепилися у вітчизняному мовознавстві; водночас в окремих студіях провідних українських лінгвістів трапляється потрактування північноукраїнських рис мови Шевченка як вияв зв'язку з «попередньою книжно-писемною практикою» [Єрмоленко 2013]. До того ж висновки Ю. Шевельова про вплив північноукраїнської літературної традиції на мову Т. Шевченка знайшли підтримку в австрійського вченого М. Мозера, зокрема, у праці «Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки» [Мозер 2012]. Як відомо, одне з визначальних місць у мовному оточенні поета посідав П. Куліш. Роль останнього у формуванні загальноукраїнської літературної мови важко переоцінити, однак традиційно ідіолект самого Куліша залишається здебільшого на периферії вітчизняної лінгвістики; елементи ж, які в мові письменника можна витлумачувати як маркери книжності, «загубилися» в узагальнених дослідниками списках церковнослов'янізмів та ін. лексичних архаїзмів, що ними багата мова письменника. Водночас окремі фонетичні та граматичні риси мови П. Куліша, які він, цілком ймовірно, засвоїв у рідному східнополіському діалектному оточенні,

актуалізують проблему діалектно-літературної взаємодії: з одного боку, їх оприявнює мова сучасників автора (представників інших говорів), з іншого – частину цих рис авторитетні дослідники оцінили як репрезентанти книжної традиції. Серед таких рис – збереження *o в окремих дериватах від псл. *volja*, *rokojъ* та в деяких інших випадках. Нижче докладніше розглянемо особливості відбиття відповідних словоформ у мові Пантелеймона Куліша з урахуванням свідчень діалектних джерел, а також тогочасної мовно-літературної практики.

У мові першодруків П. Куліша переважають словоформи з *o від псл. *volja* – 32 (o) : 25 (i), причому з 32-х з *o 11 становлять безальтернативно відбиті в текстах 1857, 1861 і 1909 рр. *невольник*, *невольниці*² (наз. відм. множ.). Відзначимо, що з 25-ти словоформ з рефлексом i 23 виявлено в тексті 1861 р. – *вільний*, *вільного*, *вільне*, *вільної*, *вільні*, *вільними*, *вільно*; *вільності*, *вільностей*; *невільничу*, *невільниче*; *въ самовільстві*. Закономірність у цьому першодрукові порушують чотири словоформи з *o – *вільні* (2) (Хм. 27, 126), *багато невольника* (Хм. 38), *своєвольнимъ* (Хм. 52). Решту словоформ із секундарним [i] зафіксовано в текстах 1857 і 1868 рр. – *вільно* (Ч.р. 191), *вільний* (Ж.К. 298). У найбільш ранньому (за винятком одиночного *вільно*) та найпізнішому текстах 1857 та 1909 рр. *o послідовно збережено у *вольность*, *вольности* (род. відм. одн. / наз. відм. множ.); *вольний*, *вольна*, *вольну*, *на вольній*, *невольний*; *невольникъ*, *невольника*, *невольники*, *невольників(ъ)*, *невольниці* (наз. відм. множ.), *невольницькі*. Крім того, у тексті 1857 р. зафіксовано 43 словоформи з *o в складі антропоніма *Василь Невольникъ*. Словник староукраїнської мови фіксує з давнім o *вольность, *невольныи та *Невольникъ (особова назва) (ССУМ I: 195; II: 33). Імовірно, для П. Куліша у відбитті словоформ із псл. *volja* більше важила книжна традиція, особливо в тексті “релігійно-історіософської поеми» «Маруся Богуславка», де автор «оригінально використав фольклорні та історичні матеріали» [Нахлік 2007 II: 206, 207] і де варіанти з [o] могли виконувати стилістичну функцію: “*І тобі, царице вольна, Київ подарую*» (М.Б. 121); «*Ой ви, бідні невольники! як се ви й живі зостались*» (М.Б. 107). М.А. Жовтобрюх спостеріг, що письменники ХІХ ст. слова *вольний*, *невольник* звичайно вживали з o, зокрема, і в мові Т. Г. Шевченка o послідовно відбито в

² Правопис цитованих джерел збережено.

прикметнику *вільний*³ [Жовтобрюх 1962: 49, 51]. «Словарь...» за ред. Б. Грінченка без варіантів пропонує *невільник* та *невільницький*, однак помічено вагання щодо таких слів: *вільний* / *вольний*, *вільність* / *вольність*; *невольний* / *невільний*, *невільничий* / *невольничий* (Сл.Гр. I: 253; II, с. 539, 541).

Мова текстів П. Куліша засвідчує збереження *o у двох спільнокорених словоформах, відбитих у текстах 1868 та 1909 рр.: *покойного* (Ж.К. 20); *заупокойні* (М.Б. 172) – деривати від псл. *рокоїь*. У цих самих текстах паралельно зафіксовано *покійникъ* (Ж.К. 336), *покійний* (Ж.К. 312) та з іншим значенням *покій столовий* ‘ідальня’ (М.Б. 131). У першодруках 1857 та 1882 рр. без варіантів відбито *покійникъ* (Ч.р. 69, 198), *покійний* (Ч.р. 106, 189, 392; Ор. 3), *покійна* (Ор. 5), *непокійну* (Ч.р. 53). Є. К. Нахлік зазначає, що в тексті авторизованого видання «Орисі» 1861 р. П. Куліш виправив *покойний* на *покійний* (Тв. 1994 I: 625), однак ще в листі від 1854 р., написаному українською мовою, збережено *o – *покойного* (КЛ II: 203). У давньоукраїнській мові іменники *покои*, *покоиникъ* відомі з *o (ССУМ II: 178). На припущення М. Мозера, форму *покойний* можна вважати церковнослов’янізмом, саме її (а не *покійний*) засвідчує Словник мови Шевченка 1964 р. [Мозер 2012: 75]. Сл.Гр. (III: 271) без варіантів подає *покій*, *покійний*, *покійник*. В етнографічних записах П. Куліша зафіксовано *вічний покбій* (ЗОЮР: 65); у матеріалах Б. Грінченка – одиничне *покійний* (Гр. 1895: 98), а в сучасній говірці хут. Мотронівка Борз. р-ну – *по'к[о]їна* (3), але *спо'к'[i]їно*, *неспо'к'[i]їно* (2) (2009 р.)⁴. Останні лексеми з [i] не осмислюються як семантично пов’язані з *покійний* ‘мертвий’. Припускаємо, що за часів П. Куліша в східнополіському говорі в аналізованих словоформах були поширені [o] та [i], однак на збереження *o в мові письменника могла впливати книжна традиція.

Загалом мову першодруків П. Куліша характеризує варіантність реалізації */o/ в закритому (а також сумнівному щодо відкритості / закритості) складі багатоскладових словоформ, що

³ Так само М. Мозер – в опорі на матеріали Словника мови Шевченка 1964 р. – підтверджує послідовність написань у Т. Г. Шевченка *вольний* (також *вольно*, *вольнодумствувати*) [Мозер 2012: 74].

⁴ Записи діалектного мовлення – зберігаються в автора та в Українському діалектному фонфонді (Інститут української мови НАН України, м. Київ) – з території говірок, найближчих до місця народження П. О. Куліша (с. Макове, с. Клишки, с. Чаплівка Шосткинського р-ну, с. Слоут Глухівського р-ну), а також говірки хут. Мотронівка Борзнянського р-ну.

угрунтовано діалектною основою мови письменника, а паралелізм форм може вказувати на спробу автора встановити норму, інтегрувавши традиції різних говіркових ареалів. Що ж до аналізованих конфесійних елементів *покойний*, *запокойний*, то тут характер рефлексії інший – збережено *o, що, вірогідно, зумовлено стилістичними настановами автора, який добре відчував особливий статус конфесійного стилю як високого.

Ймовірно, до стилістично зумовлених елементів книжності в мові П. Куліша треба зараховувати й форми з *o, що їх можна вважати лексичними архаїзмами. Зокрема, тексти 1857 і 1909 рр. фіксують лексему *столець* у значенні ‘престол’, пор.: «*А Запорозці схопили Іванця на руки да вже й на стіль сажаять, и булаву й бунчук до рук дають /.../ І кинулись куюю до стола. Сичуть, рубаять Низовців, сажаять на столець Сомка*» (Ч.р. 340); «*Стольці церковні й титули владичні Оддав без короля ченцям своїм...*» (М.Б. 159); «*Нові постали в Русі ієрархи, І на стольцях апостольских посіли, І Русь Москві простерла братні руки...*» (М.Б. 163). Як видно, у тексті «Чорної ради» разом із застарілим *столець* автор двічі у тому ж значенні відбиває *стіль*. Означена варіантність не випадкова: як співробітник Археографічної комісії для розгляду стародавніх актів П. Куліш мав змогу добре ознайомитися зі староукраїнською мовою і зауважити паралелізм в уживанні лексем *стол* – *столець*, що засвідчують пам’ятки княжої доби й пізніших часів⁵; серед цих пам’яток був і Літопис Самовидця⁶, на який письменник покликається в передмові до (російської версії) роману як на правдиве джерело подій, змальованих у «Чорній раді»⁷

⁵ Зокрема, за даними літописів, усі князі сиділи «на столі», тобто княжили, володарювали. Наприклад, Київський літопис (за Іпатським списком), що охоплює події від 1117 р. до 1198 р., тричі відбиває успадкування престолу через формулювання «и сѣде на столѣ дѣда своего и вѣа своего» (ЛР 1908). У джерелах XIV–XV ст. *столець* ужито в значеннях символу верховної влади, престолу, єпископської катедри, апостольського престолу тощо (ССУМ II: 388). Прикметно, що, реструючи значно пізніший, сучасний Кулішеві лексичний стан української мови, Словник за ред. Б. Д. Грінченка вже не фіксує поданих вище значень слова, хоча пропонує як рівноправні фонетичні варіанти *столець* і *стілець* (Сл.Гр. V: 206, 209).

⁶ Відомий факт, що й видання, і назва цього літопису завдячують П. Кулішеві; так само, наприклад, й коректура та друк «Южнорусских летописей, открытых и изданных Н. Белозерским» (1856) пов’язані з іменем Куліша.

⁷ Щоправда, означений літопис без варіантів фіксує тільки *столець*; не підлягає сумнівам опора автора «Чорної ради» на текст «Літопису

[Федорук 2019: 565–566]. Уведення архаїзму *столець* в обидва тексти цілком доречно, оскільки цей елемент писемної практики давніших часів доповнив інструментарій відтворення колориту відповідної епохи – і в змалюванні боротьби за гетьманську булаву в історичному романі «Чорна рада», і в описові наскрізних зв'язків церковного й світського життя в староруській поемі «Маруся Богуславка».

Гіпотетично, орієнтир П. Куліша на книжну традицію зумовив збереження **o* в історизмах. Зокрема, у всіх досліджуваних першодруках П. Куліш відбиває з **o* *Запорожжя* та похідні форми, уживані в сучасній українській мові як назви історичних понять: *на Запоробжжє* (Ч.р. 30), *запорозька* (Ж.К. 32), *на Запорожжя* (Хм. 50), *Запорозького* (М.Б. 159). Така послідовність у фіксації означеного історизму властива й мові Т. Шевченка [Жовтобрюх 1962: 48]; показово також, що в реєстр Сл.Гр. (II: 84) *Запорожжя*, *запорозький* внесено без варіантів. За спостереженнями М.А. Жовтобрюха, «голосний [i] на місці [o] в повноголоссі староукраїнські писемні пам'ятки зрідка засвідчують, починаючи з другої половини XVII ст. /.../ мова народних пісень і дум у XVII – поч. XVIII ст. ще не знала в такій позиції голосного [i]: *Запорожжя*, *запорозький*» [Жовтобрюх 1979: 281]. Також **o* відбито в *Мосток мертвецький* (псл. *mostʹ*) – давній назві легендарного місця страти Байди Вишневецького⁸; Сл.Гр. (II: 432) фіксує тільки *міст*, *місток*, *місточок*, але *мостик*. Так само, припускаємо, під впливом давнішої писемно-літературної практики збережено суфіксальний [o] в деяких прикметникових онімах, серед яких прізвища відомих історичних постатей – *Виговський*, *Зіньковський*, *Калиновський*, *Ромадановський*; географічні назви – *Михайловська Стéжка*, *Романовський Кут*.

Від першодруку 1857 р. до найпізнішого видання 1909 р. простежуємо послідовність П. Куліша у відбитті **o* в тих словоформах від псл. *kostʹ*, які є, ймовірно, рухливими щодо складоподілу. Так, у текстах 1857 та 1882 рр. було зафіксовано

Самовидця», зокрема й у площині мовокористування, пор. з наведеною вище художньою інтерпретацією П. Куліша: «...одни кричат «Бруховецького гетманом», а другіє кричат «Сомка гетманом» и на **столець** обоіх сажают /.../ И так сторона Сомкова мусіла уступати до табору своего, а сторона Бруховецького на **столець** всадили Бруховецького...» (ЛС: 90).

⁸ «Се шибениця в нас, *Мосток мертвецький*... На ній, за гак залізний зачепившись, Висів ваш Байда, Митрик Вишневецький» (М.Б. 61); «І на *Мосток мертвецький* пхнули Його з високих піднебесних мурів...» (М.Б. 62).

одиночні словоформи з [o]: *костя́мь* (Ч.р. 376), *кості* (Ор. 12); у тексті 1909 р. – дві, у яких, імовірно, збереження *o підпорядковано стилістичній меті: «...щоб сі *кості мертві воскресли для блаженства неземного...*» (М.Б. 112); «*І на костях кривавих пирували...*» (М.Б. 129).

Рефлекси *o в повноголосних структурах (у складах, які не можна однозначно кваліфікувати щодо закритості / відкритості) у мові першодруків П. О. Куліша варіативні: *безголове*, *безголове*, *головку* – *безголівья* (4:1); *воротьми* – *ворітьми* (1:9). У першому разі перевагу словоформ із рефлексом [o] (його відбито і в найбільш ранньому, і в найпізнішому першодруках) не обов'язково закорінене в східнополіське довкілля автора: написання іменника *безголов'я* з *o «було звичайним у письменників дожовтневого періоду», зокрема з [o] його зафіксовано в мові Т. Шевченка [Жовтобрюх 1962: 46]. Зауважимо, що й Сл.Гр. (І: 38) без варіантів подає *безголов'я*.

Розглянуті вище елементи фонетики мови першодруків П. Куліша є маніфестантами усталеної за його часів літературної практики східноукраїнської редакції, і як було докладно унаочнено, засвідчують безперечний зв'язок тодішньої книжної традиції з давнішим мовно-літературним стандартом, опертим на північні говори, причому його окремі маркери в аналізованих текстах стилістично зумовлені.

Єрмоленко С.Я., Мойсієнко А.К., Гнатюк Л.П. Мовотворчість Тараса Шевченка в слов'янській рецепції ХІХ–ХХІ ст. *Мовознавство*. 2013. № 2–3. С. 100–112.

Жовтобрюх М.А. Деякі особливості вокалізму поетичної мови Т. Г. Шевченка. *Праці Одес. держ. ун-ту ім. І. І. Мечникова*. 1962. Т. 152, вип. 15. С. 44–60.

Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. Київ, 1979.

Кумеда О.П. Ідіолект П.О. Куліша на тлі східнополіського діалекту: дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2011.

Матвіяс І.Г. Діалектна основа мови в творах Пантелеймона Куліша. *Українська мова*. 2008. № 1.

Мозер М. Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки. Львів, 2012.

Нахлік С.К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: наук. моногр.: у 2 т. Київ, 2007.

Федорук О. Роман Куліша «Чорна рада»: Історія тексту. Київ, 2019.

Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів – Нью-Йорк, 1996.

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Гр. 1895 – Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Вып. 1. Чернигов, 1895. С. 80–296.

Ж.К. – Жизнь Куліша. *Правда*. 1868. № 2. С. 19–21; № 3. С. 32–34; № 4. С. 45–46; № 24. С. 283–286; № 25. С. 296–300; № 26. С. 311–312; № 27. С. 322–324; № 28. С. 335–336.

ЗОЮР – Кулиш П. Записки о Южной Руси: в 2 т. Киев, 1994. Т. 1. 1994.

КЛ – Куліш П. Повне зібрання творів. Листи: у 2 т. Київ, 2005–2009.

ЛР – Літопис руський за Іпатіївським списком. СПб, 1908. URL: <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat.htm>.

ЛС – Літопис Самовидця / Відп. ред. А. Д. Скаба. Київ, 1971.

М.Б. – Куліш П. Маруся Богуславка. *Твори Пантелеймона Куліша*: у 6 т. Львів: Просвіта, 1908–1911. Т. 2. 1909. С. 5–192.

Ор. – Куліш П. Орыся. Киев, 1882.

Сл.Гр. – Словарь української мови: у 4 т. / упор. Б. Д. Гринченко. Київ: Вид-во Акад. наук УРСР, 1958.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. Київ: Наук. думка, 1977–1978.

Тв.1994 – Куліш П. О. Твори: в 2 т. Київ: Наук. думка, 1994.

Хм. – Куліш П. Хмельницина. СПб., 1861.

Ч.р. – Куліш П. Чорна рада. СПб., 1857.

REFERENCES

Yermolenko, S.Ya., Moisiienko, A.K., Hnatiuk, L.P. (2013). Taras Shevchenko's language creation in the Slavic reception of the XIX–XXI centuries. *Movoznavstvo*, 2 – 3, 100 – 112 (in Ukr.).

Zhovtobriukh, M.A. (1962). Some features of the vocalism of Taras Shevchenko's poetic language. *Works of Odessa State University I.I. Mechnykov*. Vol. 152, 44–60 (in Ukr.).

Zhovtobriukh, M.A., Rusanivskyi, V.M., Skliarenko, V.H. (1979). History of the Ukrainian language. Phonetics. Kyiv (in Ukr.).

Kumeda, O.P. (2011). P.O. Kulish's idiolect on the background of the East Polissya dialect: dis. ... cand. philol. science. Kyiv (in Ukr.).

Matvias, I.G. (2008). Dialectal basis of language in the works of Panteleimon Kulish. *Ukrainian language*. № 1. (in Ukr.)

Mozer, M. (2012). Taras Shevchenko and modern Ukrainian language: an attempt at a decent assessment. Lviv (in Ukr.).

Nakhlik, Ye.K. (2007). Panteleimon Kulish: Personality, writer, thinker. Kyiv (in Ukr.).

Fedoruk, O. (2019). Roman Kulish's «Black Council»: History of the text. Kyiv (in Ukr.).

Shevelov, Yu. (1996). Galicia's contribution to the formation of the Ukrainian literary language. Lviv – New York (in Ukr.).

LEGEND

Гр. 1895 – Hrinchenko, B. (1895). Ethnographic materials. Is. 1. (80–296 p.). Chernihiv (in Ukr.).

Ж.К. – Kulish, P. (1868). Kulish's life. *Pravda*. № 2. 19–21 p.; № 3. 32–34 p.; № 4. 45–46 p.; № 24. 283–286 p.; № 25. 296–300 p.; № 26. 311–312 p.; № 27. 322–324 p.; № 28. 335–336 p. (in Ukr.).

ЗОЮР – Kulish, P. (1994). Notes on Southern Russia. Vols. 1–2. Kyiv (in Ukr.).

КЛ – Kulish, P. (2005–2009). Complete collection of writings. Letters. Vols. 1–2. Kyiv: Krytyka (in Ukr.).

ЛР – Russian chronicle according to the Ipatiev list. (1908). St. Petersburg (in Rus.). URL: <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat.htm>.

ЛС – Chronicle of an Eyewitness. (1971). Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).

М.Б. – Kulish, P. (1908–1911). Marusia Bohuslavka. Writings by Panteleimon Kulish. Vols. 1–6. Lviv: Prosvita. (in Ukr.).

Ор. – Kulish, P. (1882). Orysia. Kyiv (in Ukr.).

Сл.Гр. – Hrinchenko, B. (Ed.). (1958). Dictionary of the Ukrainian Language. Vols. 1–4. Kyiv: Vyd-vo Akad. nauk URSR (in Ukr.).

ССУМ – Dictionary of the Old Ukrainian language of the XIV-XV centuries (1977–1978). Vols. 1–2. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).

Тв.1994 – Kulish, P. (1994). Writings. Vols. 1–2. Kyiv (in Ukr.).

Хм. – Kulish, P. (1861). Khmelnyshchyna. St. Petersburg (in Rus.).

Ч.р. – Kulish, P. (1857). Black Council. St. Petersburg (in Rus.).

Статтю отримано 29.06.2021

Olena Kumeda

PHONETIC MARKERS OF BOOKISH TRADITION IN LANGUAGE OF PANTELEIMON KULISH

In the works about P.A. Kulish's language and his role in the history of the Ukrainian literary language there is no deep and

profound analysis of the writer's idiolect formation. The proposed observation is part of a holistic study that is devoted to study of P. A. Kulish's language due to the aestern Polissya dialect; the work is based on the primary sources (the texts published during the author's life), where their phonetic, morphological and lexical characteristics are considered. In this work the experience of the researchers of T. G. Shevchenko's language is taken into account. But it is stressed that the methodology of studying the writer's idiolect used in the thesis was improved, that is connected with the increasing basic empirical foundation (the maps of the Ukrainian Language Atlas, dialectal speech recordings, personal observations). As a result, it was found that the language of P. Kulish's first editions is generally characterized by the variability of the realization of *o in the closed syllable of multi-syllable word forms, which is justified by the dialectal basis of the writer's language.

The article considers the implementation of *o in the Kulish's language in connection with the ancient bookish tradition of the Ukrainian literary language. In particular, taking into account the evidence of dialectal sources, written monuments, as well as the linguistic and literary practice during the life of Kulish, the preservation of *o in some word forms is analyzed; it was found that, despite the undeniable influence on the language of P. Kulish specific speech environment, the considered elements of phonetics primarily reflect the established in the time of the author linguistic and literary standard of the East Ukrainian edition and at the same time show the longevity of the previous bookish tradition (*безголов'є*); attention is paid to the stylistic functions of phonetic markers of bookish tradition in the Kulish's language (*кості, покойний, заукоийний*). In this context, the subject of analysis also became lexical archaisms with *o (*гетьманський столець, церковні / апостольські стольці*), which are reflected in the texts of various genres in order to express a specific historical epoch. Among the historicisms with *o recorded *Запорожжя, Мосток мертвецький* and others.

Key words: primary sources, bookish tradition, language standard, dialect source.

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.94.18>

УДК: 811.161.2:81'373/23

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ З КОМПОНЕНТОМ-АНТРОПОНІМОМ

ПЕЛИПАСЬ

Mykola

Микола Іванович,

PELYPAS,

кандидат філологічних наук,
доцент, завідувач кафедри
української філології
Інституту філології Кримського
федерального університету
ім. В. І. Вернадського,
проспект Вернадського, 4,
м. Сімферополь, 295007;
E-mail: p_shkola@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9016-0635>

Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor, Head of the
Department of Ukrainian Philology
of the Institute of Philology of
V.I. Vernadsky Crimean Federal
University,
Vernadsky Avenue, 4, Simferopol,
295007;
E-mail: p_shkola@mail.ru

У статті досліджено фразеологічні одиниці з компонентом-антропонімом. Вирізнено за походженням основні групи ФО, які утворюють мікросистему ФО з компонентом-антропонімом, здійснено семантичну характеристику таких одиниць. Зазначено, що абсолютна більшість ФО з компонентом-антропонімом пов'язана з описом людини, рис її характеру, психічних процесів, дій і станів. Чимало ФО також позначають абстрактні поняття й різноманітні ситуації. Тільки окремі ФО цієї мікросистеми характеризують матеріальне становище людини, її поведінку, вчинки тощо.

Проведено структурно-синтаксичний аналіз ФО з компонентом-антропонімом. Констатовано, що більшість ФО цієї мікросистеми структурно оформлені як словосполучення з підрядним чи сурядним зв'язком. Описано структурні моделі ФО з компонентом-антропонімом. Зазначено, що для ФО цієї мікросистеми варіантність здебільшого не характерна.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологічні макро- і мікросистеми, типологія, антропонім, семантика, синтаксична структура.

Окремі макро- і мікросистеми фразеологічних одиниць (далі ФО) – частотний об'єкт висвітлення на матеріалі української та інших європейських мов. Знакові з цього погляду

монографія Ю.Ф. Прадіда «Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень)», у якій схарактеризовано фразеологічну макросистему «Психічні процеси людини» [Прадід 1997], дослідження мікросистем ФО на позначення часу і простору в українській мові [Редін 1989], фразеосемантичного поля «радість» і «горе» (на матеріалі німецької мови) [Дудка 1994], також праці Н.Ф. Грозян, О.О. Картамишева, І.Є. Колесникової, Л.Ш. Кубединової, М.О. Шевчук-Черногородової тощо.

Мікросистема ФО з компонентом-антропонімом займає чільне місце у фразеологічному складі сучасної української мови. Як зазначає Л.Г. Скрипник, «здавна на Україні невдах називають Хомою чи Химкою, некультурних, «неотесаних», недоумкуватих – Гапкою, Феською, Хіврею, дурнів – Стецьком, неуважних, неспритних – Солохою, Солопієм тощо» [Скрипник 1970: 113]. Такі стійкі вислови «прикметні тим, що, з одного боку, структурно й функціонально співвідносяться з іншими фразеологізмами, а з іншого – відзначаються своєрідними структурно-семантичними параметрами в силу наявності як компонента власного імені» [Мороз 2016: 353].

Вивченню ФО біблійного характеру, у т. ч. з компонентом-антропонімом, присвячені праці А.М. Кузи [Куза 2016], Л.П. Дядечко [Дядечко 2011], Ж.В. Колоїз [Колоїз 2001]. У зіставному плані ФО з ономастичним компонентом узагалі і власноіменним зокрема в українській і німецькій лінгвокультурі досліджували В.А. Гаманюк і Т.М. Мішеніна [Гаманюк, Мішеніна 2019].

Мета пропонованого дослідження – визначити основні групи ФО за походженням, які об'єднуються в мікросистемі ФО з компонентом-антропонімом, описати їх семантичні та структурно-синтаксичні особливості. Наукова новизна студії – у спробі типологізувати такі мовні одиниці, дібрані з фразеологічних словників (понад 200 ФО), із власної фразеологічної картотеки (понад 100 ФО).

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що за походженням у мікросистемі ФО з компонентами-антропонімами можна виділити такі три великі групи:

1) із загальноживими антропонімами, здебільшого чоловічими іменами: *Макар* – *де Макар телят пасе*; *Гаврило* – *сім мішків гречаного Гаврила*, зі сл. *наговорити* і т. ін.; *Марко* – *як Марко у насльону*, зі сл. *вискакувати* і т. ін.; *Микита* – *ні сюди Микит ні туди Микита*; *Іван* – *безриді Івани*; *Мартин* – *як*

Мартин мила, зі сл. *наїстися* і т. ін.; *Хома* – *Хома невірний*; *Сидір* – як *Сидорову козу*, зі сл. *бити*; *Христя* – *Христя в намисті*;

2) з антропонімами біблійного походження: *Адам* – *Адамові слізки*; *Кайн* – *каїнова печать*; *Варфоломій* – *варфоломійська ніч*; *Валаам* – *валаамова ослиця*; *Соломон* – *соломонів суд*; *Лазар* – *співати Лазаря*; *Юда* – *Юдин поцілунок*; *Юдине плем'я*; *Мамона* – *служити Мамоні*; *Адам і Єва* – як *Адам і Єва в раю*, зі сл. *невинний* та ін.;

3) з антропонімами міфологічного походження: *Ахіллес* – *ахіллесова п'ята*; *Сізіф* – *сізіфова праця*; *Данайда* – *бочка Данайд*; *Вальпургій* – *вальпургієва ніч*; *Дамокл* – *дамоклів меч*; *Купідон* – *стріла Купідона*; *Тантал* – *муки Тантала*; *Пандора* – *скриня Пандори*; *Прометей* – *Прометейів вогонь*.

За семантичною ознакою серед ФО з компонентами-антропонімами виділяємо групи ФО на позначення:

1) особи або сукупності осіб: *адамове реберце* ‘жінка’: *Місцеві «батюшечки» дуже слабкі щодо «адамових реберців» і мало не щотижня за ту слабкість платять власними святими ребрами...* (Остап Вишня); *їудине коріння* ‘зрадники’: *І все'дно [всеодно] їудиному корінню недовго зиватися* (М. Стельмах) та ін.;

2) зовнішнього вигляду людини: *Христя в намисті* ‘неохайно вдягнена жінка’: *Ви тільки подивіться на неї! Справжня Христя в намисті!* (сл. В. Ужченка); *в костюмі Адама* ‘голий’: *Ні-ні та й з'являлися на пляжі люди в костюмі Адама* (3 журналу) та ін.;

3) рис характеру людини, які відображають:

а) особистість узагалі: *Валаамова ослиця* ‘покірлива, мовчазна людина, що несподівано висловлює протест’: *Добре вам говорити про Валаамову ослицю, але коли кожен осел почне вчити свого хазяїна і керувати людськими вчинками за своїм осячлим розумінням, ми самі перетворимось на осячлий табун* (З. Тулуб);

б) взаємини з іншими людьми: *Еолова арфа* ‘співчутливість до горя інших’: *Пролітав буйний вітер край вежі, що стояла самотньо на кручі, Там знайшов він Еолову арфу* (Леся Українка); *поцілунок Іуди* ‘зрадницький вчинок під виглядом доброзичливості’: *Він їде, каже, що повернеться, цілує, а вона відчуває, що це поцілунок Іуди* (3 інтернету) та ін.;

в) ставлення до праці: *заробити як Мишко на лимонах* ‘працювати добросовісно тривалий час, але замість очікуваного

зиску зазнати втрат': *Увесь час Василь працював добросовісно, вкладав душу в роботу, а заробив, на жаль, як Мишко на лимонах* (З інтернету); *сізіфова робота* 'виснажлива й безплідна праця': – *Та будь ласка! Робіть собі на здоров'я. Коли вам до смаку сізіфова робота!* – *спохмурнів трохи Макар Іванович* (А. Головка);

4) розумових здібностей людини, які здебільшого групуються навколо поняття 'нерозумна людина': *Маня з водокачки* 'нерозумна': *Дунав натрапив на розумну людину, а виявилося ні – на Маню з водокачки* (З газети); *Дунька з котелками* 'нерозумна людина': *Чого розлучився?.. Натрапив на Дуньку з котелками* (З газети);

5) психічних процесів людини, зокрема:

– уваги: *носитися як Манька з млинцями* 'приділяти занадто багато уваги': *Батьки дозволяють дівчинці абсолютно все, що їй забагнеться, носяться з нею як Манька з млинцями* (З інтернету); *носитися як Мартин з балалайкою* 'приділяти занадто багато уваги': *Не буде від такої «турботи» користі і тим паче не слід чекати нічого доброго, коли йому [Миколи] все дозволяють, одним словом носяться з ним як Мартин з балалайкою* (З журналу);

– мовлення: *езопівська мова* 'замаскований спосіб висловлення думок': *Побіг [Крайнюк] дзвонити до Горпищенка. Ледве знайшов його і езопівською мовою, натяками домігся згоди, що полковник вислухає наодинці обох своїх розвідників і прихильно поставиться до їхнього прохання* (В. Кучер); *розводити химіні кури* 'говорити про щось, не варте уваги': – *Ти мені, Бреус, не кажи, – вигукнув тоненьким голоском Тягнирядно. – [...] Йому правду кажуть, а він химіні кури розводить* (С. Добровольський);

б) пізнавальних процесів людини, зокрема:

– сприйняття, коли відбувається об'єднання окремих відчуттів в цілісні образи предметів, явищ тощо:

а) часу: *від Адама*, зі сл. *починати* і т. ін. 'з давніх-давен': *З безперестанними охами, сапанням та умліванням Прохіра розказувала. Вона почала від Адама* (М. Коцюбинський); *за царя Гороха* 'дуже давно': *Та й давно, то, мабуть, було, ще за царя Гороха, як було людей трохи?* (М. Кропивницький);

б) простору, місця, предметів у просторі: *куди Макар телят не гнав* 'далеко': – *Все платформи та програми шукають [...], за яку, трясця їхній тітіці, туди йдуть, куди Макар телят*

не знав (М. Стельмах); *авгієві стайні* ‘надзвичайно забруднене місце’: – *От ти прийми чернецтво, стань на чолі єпархії і покажи, як треба жити пастирям, очисти од скверни істину. – І Геркулес не зміг би очистити ваші авгієві стайні!* (Вас. Шевчук);

в) руху: *бігати як Катря в постолах* ‘безладно рухатися без потреби’: *І заради чого потрібно було витратити стільки сил, метушитися, бігати як Катря в постолах* (З газети); *волочитися як Федькова кобила* ‘повільно рухатися’: *Вже зрозуміло, що не будемо вчасно, бо Микола волочиться як Федькова кобила* (З інтернету);

г) оцінки кількості: як *Марко на вовні*, зі сл. *заробити* і т. ін. ‘абсолютно нічого’: *Коли потяг разів зо два цигарку, сплюнув і сказав невідомо до кого: – Заробив як Марко на вовні* (Д. Косарик); як *Мартин мила*, зі сл. *наїстися* і т. ін. ‘дуже багато, більше, ніж треба’: *Отже, все поїсть: там і пелька, мов прірва... Бач, лигає як Мартин мило...* (М. Старицький).

7) різноманітних дій і станів людини, їх інтенсивності, якісного і кількісного вияву: *впадати в обійми Морфея* ‘засинати’: *Оминаючи всякі віщування, пов’язані зі снами, найгірша річ, яку людина може вчинити іншій людині, коли та збирається впасти в обійми Морфея, – це вибити її зі сну власним базіканням чи іншою необачною поведінкою* (З інтернету); *дерти як Сидорову козу* ‘дуже сильно бити’: *Іванко завинив та дуже боявся, щоб його не почали дерти як Сидорову козу* (З інтернету); *удалось як тій Солосі* ‘дії людини, які не призводять до бажаного результату і дуже часто пов’язані зі збитками, втратами’: *Розраховував на позитивний результат, а вийшло навпаки, удалось як тій Солосі* (З інтернету); *бігає як Ганна без солі* ‘даремно метушитися’: *Натомість щоб заспокоїтися, дівчина нервує, бігає як Ганна без солі* (З інтернету);

8) абстрактних понять: *Гордійв вузол* ‘складна, заплутана справа’: *Чи вона божевільна, [...] чи, може, задумує щось дуже мудре, [...] таке, як Гордійв вузол, що йому ні початку, ні кінця не знайдеш?* (І. Франко); *прокрустове ложе* ‘штучна мірка, під яку силоміць підганяють реальне життя’: *Чи не тому було так боляче саме за нього [В. Стуса], що він, великий і народжений для великих діянь, так мучився в прокрустовому ложі й ніяк не міг зійтися з тими, що навчилися у цьому ложі спати й співати.* (Є. Сверстюк).

Заслуговує на увагу синтаксична структура ФО з компонентом-антропонімом, а також моделі, за якими вони побудовані. Структурно такі ФО, як правило, відповідають:

1) словосполученню:

а) з підрядним зв'язком і побудовані за такими моделями:

– прикметник(дієприкметник) + іменник (Н. в.) або ж іменник (Н. в.) + прикметник (дієприкметник): *Аркадська ідилія, бісів Юхим, самозакоханий Нарцис; Івани безрідні, Хома невірющий, Павло замазаний*; прийменник + прикметник + іменник (непр. в.): *по Марусин поясок, з Антонову сльозу, до Фенькиних вінчиків*;

– іменник (Н. в.) + іменник (Р. в.): *часи Астерей, звістка Йова, скриня Пандори* та ін.; іменник (Н. в.) + прийменник + іменник (непр. в.): *Христя в намисті, Дунька з бомбоскладу*, прийменник + іменник (непр. в.) + іменник (непр. в.): *за царя Тимка, в обіймах Морфея, з часів Адама*.

Іноді паралельно вживаються конструкції іменник (Н. в.) + іменник (Р. в.) *нитка Аріадни, печать Каїна, вогонь Прометей* і прикметник + іменник (Н. в.) *аріаднина нитка, каїнова печать, прометеїв вогонь*;

– дієслово + іменник (непр. в.): *співати Лазаря, служити Мамоні*; дієслово + іменник (непр. в.) + іменник (Р. в.): *вразити стрілою Амура; шукати могилу Мойсея*, дієслово + прикметник + іменник (Н. в.): *розрубувати гордійв вузол*.

Деякі ФО з компонентом-антропонімом побудовані за моделлю складних підрядних словосполучень: *скидати з себе ветхого Адама, Робінзон на безлюдному острові, сім мішків гречаного Гаврила*, зі сл. *наговорити* і т. ін.;

б) із сурядним зв'язком: *Марфа і Марія, ні сюди Микита ні туди Микита, баба Палажка і баба Параска*.

Низка ФО побудовані за моделлю порівняльного звороту: *вискочити як Кузьма з маку / як Марко з пасльону; заробити як Хома на вовні* та ін. У таких ФО дієслово іноді виступає не як супутнє слово, а як компонент ФО: *розібрало як Омелька після сироватки, удалося як тій Солосі, носитися як Іван з дверми*.

Якщо основою порівняння є якісний прикметник, то в окремих випадках він виступає як компонент ФО, але з протилежним значенням: *гарний як Пилипові штани, хороший як Микутина свита навиворіт, розумний як Беркова мурмурка*.

Іноді у ФО, побудованій за моделлю порівняльного звороту, поєднується сурядний і підрядний зв'язки: *як Адам і Єва в раю*, зі сл. *невинний*;

4) підрядному реченню складнопідрядного речення (*де Сидір козам роги править, де Тарас свині не пас, куди Макар телят не гонить*), а іноді навіть двом підрядним реченням із послідовним підпорядкуванням (*мов той дурний Мартин, що мила об'ївся*, зі сл. *метушиться* і т. ін.: *Бігає, метушиться, мов той дурний Мартин, що мила об'ївся* (З. Мороз)).

Більшість ФО з компонентом-антропонімом не допускають варіантності, вона властива лише окремим ФО: *юдине* (*їудине*) *плем'я* (*поріддя, коріння*); *заробити* (*виграти*) *як Хома на булках* (*качалках, вовні*); *вискочити* (*вирватися, вистрибнути*) *як Пилип* (*Кіндрат, Сень*) *з конопель*.

Зважаючи на висловлені міркування, можна зробити такі висновки: 1. ФО з компонентом-антропонімом – компонентно наповнена мікросистема у фразеологічному складі сучасної української мови; 2. Серед ФО з компонентом-антропонімом за критерієм походження виокремлюємо три основні групи: а) із загальноживаними іменами; б) з антропонімами біблійного походження, в) з антропонімами міфологічного походження; 3. Більшість ФО з компонентом-антропонімом пов'язана з описом людини, рис її характеру, психічних, зокрема й пізнавальних процесів, дій і станів людини, а також абстрактних понять, різноманітних ситуацій тощо; 4. ФО цієї мікросистеми в основному побудовані за моделлю словосполучень, частіше з підрядним, рідше – сурядним зв'язком; 5. Найпоширеніші моделі, за якими побудовані ФО з компонентом-антропонімом, співвідносні з підрядним словосполученням: *прикметник + іменник* і *прийменник + іменник + іменник*; 6. Здебільшого ФО з компонентом-антропонімом не властива варіантність.

Гаманюк В., Мишеніна Т. Фразеологізми з ономастичним компонентом як репрезентанти національної культури (німецько-українські паралелі). *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету* / *Philological Studies: Scientific Bulletin of Kryvyi Rih State Pedagogical University*. 2019. Т. 20. С. 29–54.

Дядечко Л.П. «Адамів слід» в українській фразеології. *Українське мовознавство: Київський національний університет імені Тараса Шевченка*. 2011. № 41. С. 18 – 23.

Дудка В.І. Становлення та розвиток фразеосемантичного поля «радість» і «горе» в німецькій мові (досвід діахронічного дослідження): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1994.

Колоїз Ж.В. Слово Благовісті: Словник-довідник фразем біблійного походження. Кривий Ріг, 2001.

Куза А. Типологія релігійних фразеологічних одиниць: генетичні та структурно-семантичні групи. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Філологія»*. 2017. Вип. 40. С. 53 – 65.

Мороз О.А. Ономастична фразеологія в українській та польській мовах в національно-культурному слов'янському просторі. *Наукові праці. Філологія. Мовознавство*. 2016. Вип. 66. Т. 278. С. 77 – 81.

Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). Київ-Сімферополь, 1997.

Редин П.А. Фразеологизмы с пространственным и временным значением в современном украинском языке: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харьков, 1989.

Скрипник Л.Г. Власні назви в українській народній фразеології. *Мовознавство*. 1970. № 2. С. 54 – 66.

REFERENCES

Hamaniuk, V., Mishenina, T. (2019). Phraseologisms with onomastic component as representatives of national culture (German-Ukrainian parallels). *Philological Studies: Scientific Bulletin of Kryvyi Rih State Pedagogical University*. T. 20. P. 29 – 54. (in Ukr.)

Diadechko, L.P. (2011). «Adam's footprint» in Ukrainian phraseology. *Ukrainian Linguistics: Taras Shevchenko National University of Kyiv*. 2011. № 41. P. 18 – 23. (in Ukr.)

Dudka, V.I. (1994). Formation and development of the phraseosemantic field «joy» and «sorrow» in the German language (experience of diachronic research): author's ref. dis. ... cand. philol. science. Kyiv. (in Ukr.)

Koloiz Zh., V. (2001). Word of the Annunciation: A dictionary of phrases of biblical origin. Kryvyi Rih. (in Ukr.)

Kuza, A. (2017). Typology of religious phraseological units: genetic and structural-semantic groups. *Problems of the humanities. Philology series*. Vol. 40. P. 53 – 65. (in Ukr.)

Moroz, O.A. (2016). Onomastic phraseology in Ukrainian and Polish languages in the national-cultural Slavic space. *Scientific works. Philology. Linguistics*. Vol. 66. T. 278. P. 77 – 81. (in Ukr.)

Pradid, Yu.F. (1997). Phraseological ideography (research issues). Kyiv-Simferopol. (in Ukr.)

Redin, P.A. (1989). Phraseologisms with spatial and temporal meaning in the modern Ukrainian language: author's ref. dis. ... cand. philol. science. Kharkiv. (in Rus.)

Skrypnyk, L.H. (1970). Vlasni nazvy v ukrainskii narodnii frazeolohii. *Movoznavstvo*. № 2. P. 54 – 66. (in Ukr.)

Статтю отримано 12.04.2021

Mykola Pelypas

TYOLOGY OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH ANTHROPNYM COMPONENT

The article is dedicated to the study of phraseological units with an anthroponym component in the Ukrainian language. In particular, it is noted that this phraseological microsystem was never studied within the Ukrainian language as a separate subject, but only in conjunction with studying phraseological units with a proper name component in general.

The analysis carried out makes it possible to single out three main groups of phraseological units with an anthroponym component depending on origin: 1) those with commonly used anthroponyms, male names in most cases; 2) those with anthroponyms of biblical origin; and 3) those with anthroponyms of mythological origin.

On the basis of semantic features, nine most essential groups were identified in this phraseological microsystem. It is emphasized that the absolute majority of phraseological units with an anthroponym component are associated with a description of a person, his character traits, mental processes, actions and states, etc. A significant part of the phraseological units within this microsystem characterize abstract concepts and various situations, and only a small number of them are used to designate material merits or, vice versa, shortcomings of a person, his behavior, actions, etc.

A structural-syntactic analysis of phraseological units with an anthroponym component is also carried out. It is stated that in terms of structure, the lion's share of phraseological units of this microsystem correspond to a word combination with a subordinate connection to a greater extent, and with a coordinative connection to a lesser extent. A part of phraseological units with an anthroponym component also correspond to a combination of words, a common figure of speech and a subordinate clause of a complex sentence. The

models used to construct phraseological units with an anthroponym component are described in detail.

The factual phraseological material indicates that variance is a nontypical phenomenon for the phraseological units of the analyzed microsystem, especially for phraseological units with an anthroponym component of biblical origin and the same units of mythological origin.

Key words: phraseological unit, phraseological macro- and microsystems, typology, anthroponym, semantics, syntactic structure



РЕЦЕНЗІЇ

УДК 81'38

«СВІТ ЛЮБИТЬ ВІДКРИТО НИЖНИМИ СЕРЦЯМИ...»

**(РЕЦЕНЗІЯ НА ПОЕТИЧНУ ЗБІРКУ А.М. ПОПОВСЬКОГО «У
РОЗДУМАХ ПЛИННОГО ЧАСУ...». ДНІПРО: ЛІРА, 2020. 184 С.)**

НЕВСЬКА

Yuliia

Юлія Володимирівна,

NEVSKA,

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри англійської
фонетики і граматики Харківського
національного педагогічного універ-
ситету ім. Г.С. Сковороди;
вул. Новгородська, 2, кв. 19, м. Харків,
61145, Україна;
E-mail: yuliia.nevska@hnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6512-3595>

PhD in Philological Sciences,
Assistant Professor at the English
Phonetics and Grammar
Department, H.S. Skovoroda
Kharkiv National Pedagogical
University;
2 Novhorodska Str., ap. 19, Kharkiv,
61145, Ukraine;
E-mail: yuliia.nevska@hnpu.edu.ua

Прорецензовано поетичну збірку відомого мовознавця, історика української мови, діалектолога, доктора філологічних наук, професора Анатолія Михайловича Поповського «У роздумах плінного часу...» (2020). Рецензована збірка містить творчі надбання А.М. Поповського, зокрема ліричні і лірико-патріотичні поезії, написані протягом 1962-2020 років, та переклади творів білоруських поетів. Проаналізовано перлини філософських роздумів поета, розглянуто витоки й риси поетового світовідчуття, особливості відображення національної ментальності у поезіях А.М. Поповського, визначено роль його творчості у національній українській культурі.

Ключові слова: А.М. Поповський, поезія, ліричні поезії, лірико-патріотичні поезії, національна ментальність.

У слові закарбовано геть все –
І значення, і сила й мудрість світу...
Злостиве – раниць, щире – вознесе
До творчих істин Божого завіту.
Анатолій Поповський

Нещодавно вийшла у світ поетична збірка відомого мовознавця, історика української мови, діалектолога, доктора філологічних наук, професора Анатолія Михайловича Поповського «У роздумах плинного часу...» (2020). Збірка містить творчі надбання знаного філолога, який є автором цілої низки ліричних і лірико-патріотичних поезій, написаних протягом близько шістдесяти років (з 1962 по 2020 роки) та перекладів творів білоруських поетів. Поезія А. Поповського – це пошук відповідей на правічні філософські питання, які постають перед людиною, і знайдені власні відповіді на них з огляду на неабиякий життєвий досвід і знання.

У наш час, як зазначає доктор філологічних наук, професор Л.А. Лисиченко, поезія «не є засобом формування суспільної думки, але вона завжди була і залишається не тільки важливим джерелом естетичної насолоди, а й скарбницею національної культури, виразником особливої національної ментальності» [1, с. 280]. Тож віриться, що прагнення А. Поповського передати свої враження, відчуття, знання, а надто – життєве і творче кредо й орієнтири молодому поколінню, досягне своєї мети, бо така глибока поезія, переконана, знайде своїх читачів, навчить їх бачити прекрасне, розбудить в них найкращі прагнення й пробудить святий вогонь служіння своєму народові.

Як власний висновок з досвіду прожитих років автор дає неоціненний за філософською глибиною дороговказ для усіх, хто живий:

*В життєвському морі є святий орієнтир –
Це творчий труд, це честь і чиста совість,
і слушно висновковує про їхню цінність для сьогодення й
майбуття роду:*

*Ці риси нас в житті не можуть підвести.
Плекай і передай їх дітям у спадковість.*

Лірика А. Поповського – це філософські роздуми поета над власною долею, долею рідної хати, рідної природи, долею народу і кожної окремої людини. Автор вболіває за Україну і неодноразово згадує святе для кожного українця ім'я Тараса Шевченка, закликає «із щирим серцем» йти «до нього на пораду»; вклоняється й просить «напутнього слова» у «лицарської доньки України» Олени Теліги; шанує Богдана Хмельницького, з поетом завжди «вольниця Богдана Січова».

Наскрізно проходить через поезію А. Поповського образ козака, козацтва, козацької вольниці, з якими автор пов'язує найкращі риси особистості, притаманні українству як нації, завдяки яким «намріється мрія» й здійсниться

Ота споконвічна України надія:

Козацькая воля в козацькім краю,

Щоб мати святу Незалежність свою...

Гаряче бажання, щоб «козацькая слава на славу таки віродилась» автор поєднує з бажанням єдності українців (*щоб в єдності множилась сила*) й творчої праці для них (*щоб в праці натхненній співала українська душа*).

Отже, праця, а надто творча праця для автора поезій є життєдайною силою, яку потрібно плекати у собі і яка допоможе пережити скрутні часи й перемогти усі негаразди: *Щасливий буде той, хто творить Батьківщину!*

Але, на додаток до духовних еталонів нації, козацької вольниці й праці, для поета є ще одна свята сила – Всевишній, який допомагає йому і Україні, а отже – допоможе й синові, й усім нам:

Маленький сину, виростеш колись

І підеш сам на працю поміж люди.

І буде день, і Доля в тебе буде, –

Тільки трудись і Богові молись.

Отож, працю і спілкування з Богом автор вважає за ті найвищі чесноти, які дозволять синові, українцеві й цілій нації йти вірним життєвим шляхом.

Поет засвідчує, що «всі ми Всевишнього Господа діти», й просить у Бога сил не лише для себе, а й для всього українства:

Дай, Боже, нам сили на славні діла

і вдячний йому за те, що має:

Люблю прийдешній день,

Дарований Всевишнім,

Яким би він не був –

Для мене він – святий.

Автор поезій розмірковує, як навчитися цінувати подароване Всевишнім життя, як прожити його, щоб не соромно було перед нащадками. Доля людини й доля країни в А. Поповського співвідносяться з образом *правди*, яка є запорукою добробуту й процвітання:

*Коли б брехня під правду не рядилась,
Тоді б моя знедолена Україна розцвіла,
І вольниця козацька віродилась.*

Цінність життя пов'язана для автора з цінністю пам'яті роду, яку слід передавати наступним поколінням. Спогади автора про дитинство й рідні краї перегукуються з народними піснями, сповнені народної образності, ніби походять з душі народу. Така поезія лине як пісня, в якій виливається туга, філософськи осмислюється минуле:

*Росли, росли малі діти та й на порі стали.
А час прийшов, то всі з дому
Геть порозлітались.
Опустіла, зажурилась колись щедра хата,
Бо не стало вже в тій хаті
Ні мами, ні тата.*

Своє завдання поет бачить у тому, щоб на власному прикладі показати, як потрібно жити, навчити «любити ці рідні краї», тому у його мову органічно вплелися народнопісенні мотиви (*Малим мене мати в ромашці купала; Гей, літа, не спішіть!; ... та й на порі стали; калинові уста; джерельна водиця; пишна калина; вклонитись низенько та ін.*).

Підсумовуючи, можна впевнено сказати, що збірка філософських поезій А. Поповського – це самобутні художні твори, перли життєвої мудрості, які цілком на часі, оскільки поет в них щиросердо ділиться з нами своїми спостереженнями й думками, які лунають у його невгамовній козацькій душі, спираючись на пам'ять багатьох поколінь і з невідворотною вірою у майбуття України й українців.

*Час не стоїть у Всесвіті моїм,
Усе сплива за звичаєм Природи.
На зламі двох епох у подиві своїм
Несе планета нас в космічні небозводи.
Крокуємо і ми у двадцять перший вік
З святою вірою у долю України...
Благословен, за волю*

*Хто поліг,
Й щасливий буде той,
Хто творить Батьківщину!*

Лисиченко Л.А. Динамічні процеси метафори в парадигмі когнітивної лінгвістики. *Лінгвістичні дослідження*. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Харків, 2012. Випуск 34. 292 с.

Поповський А.М. У роздумах плінного часу. Дніпро: Ліра, 2020. 184 с.

REFERENCES

Lysychenko, L.A. (2012). Dynamic processes of metaphor in the paradigm of cognitive linguistics. *Linhvistychni doslidzhennia*. Collection of scientific works of H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Kharkiv, Issue 34. (in Ukr.)

Popovsky, A.M. (2020). In the Reflections of the Flowing Time. Dnipro: Lira. (in Ukr.)

Статтю отримано 14.05.2021

Yuliia Nevskia

“LOVE THE WORLD OPENLY WITH TENDER HEARTS...”

(A REVIEW OF A.M. POPOVSKY'S POETRY COLLECTION “IN THE REFLECTIONS OF THE FLOWING TIME ...” DNIPRO: LIRA, 2020. 184 P.)

Readers are offered a review of the poetry collection by the famous linguist, historian of the Ukrainian language, dialectologist, Doctor of Philology, Professor Anatoliy Mykhailovych Popovsky “In Reflections of the Flowing Time ...” (2020). The reviewed collection contains A.M. Popovsky's creative achievements, particularly, lyrical, and lyrical-patriotic poetry written during 1962-2020 and translations of works by Belarusian poets. One of the central characters in A.M. Popovsky's poetry is the Cossack, the Cossack freedom and liberty, the Cossacks, with whom the author associates the best personality traits inherent in the Ukrainians as a nation.

The pearls of the poet's philosophical thoughts are analyzed in the research. Not only the origins and features of the poet's worldview, but also the peculiarities of the reflection of the national

mentality in A.M. Popovsky's poems are considered. The role of A.M. Popovsky's creative work in the national Ukrainian culture is determined.

The collection of philosophical poems by A.M. Popovsky contains original poetic works, pearls of life wisdom, which are quite timely, as the poet in them sincerely shares with us his observations and thoughts that resound in his restless Cossack soul, based on the memory of many generations and with an inevitable faith in the future of Ukraine and the Ukrainians.

Key words: A.M. Popovsky, poetry, lyrical poetry, lyrical-patriotic poetry, national mentality.



НАШІ КОНСУЛЬТАЦІЇ

УДК 81'37

«ЛЮБОВ ДО ВИШИВАНКИ МЕНІ ПРИЩЕПИЛА МІЙ КЛАСНИЙ КЕРІВНИК» (СТИЛІСТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ КООРДИНАЦІЇ ПІДМЕТА І ПРИСУДКА ТА ФЕМІНІТИВИ)

ДІЛЬНА

Оксана Андріївна,

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри гуманітарної
освіти

Львівського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти;
вул. Огієнка, 18а, Львів,
Львівська область, 79007;

E-mail: dilnamartynyak@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7798-7374>

Oksana

DILNA,

PhD in Philology, Docent of the
Humanities Education Department of
Lviv Regional Institute of Post-Diploma
Pedagogical Education;

Ohienka St., 18a, Lviv,

Lviv region, 79007;

E-mail: dilnamartynyak@gmail.com

«Любов до вишиванки мені прищепила мій класний керівник», – саме так розпочала репортаж тележурналістка у День вишиванки. Чи є граматично правильним речення, у якому підмет *керівник* – це іменник чоловічого роду, а дієслово-присудок, ужите в минулому часі, має форму жіночого роду? Вочевидь, синтаксична конструкція засвідчує, що класним керівником журналістки була жінка. Можливо, щоби підкреслити стать особи, треба сказати «*моя класна керівничка*»? Чи все ж, незважаючи на стать, використати конструкцію «*мій класний керівник прищепив...*»?

Якщо іменник чоловічого роду вживають на позначення особи жіночої статі, але її ім'я не називають, то узгоджене

означення і присудок мають форму чоловічого роду [Волкотруб 2009, 104], наприклад: *Любов до вишиванки мені прищепив мій класний керівник*. Вказівкою на стать може слугувати ім'я, яке, виступаючи в ролі підмета, вимагатиме, щоби присудок стояв у формі жіночого роду. Означення матиме форму чоловічого роду, бо воно «в таких випадках узгоджується з назвою особи граматично» [Волкотруб 2009, 104]: *Мій класний керівник Зоряна Степанівна прищепила мені любов до вишиванки*.

Відповідно до стилістичної норми, речення «*Любов до вишиванки мені прищепила мій класний керівник*» є прийнятним лише в розмовному стилі мовлення або в художньому як прийом стилізації під просторіччя. У мовленні засобів масової інформації така конструкція недоречна, бо звучить стилістично знижено. Так само дещо фамільярною є словосполучка *класна керівнича*, якою активно послуговуються в розмовному стилі.

В офіційно-діловому стилі мовлення перевагу надають формам чоловічого роду навіть тоді, коли є жіночі відповідники в загальнонародній мові. Адже в діловому спілкуванні підкреслюють не стать людини, а службове й соціальне становище: *лаборант* Анна Петренко, *лікар* Марта Коваль, хоча є літературні відповідники *лаборантка*, *лікарка* [Пономарів 2000: 144].

Фемінітиви зі суфіксом *-к(а)* активно вживають у публіцистичному стилі, приміром: *Про це повідомила прокурорка Львівської області; Народній депутатці було неприємно це чути; Посолка Канади заявила*. Мовознавець О. Пономарів стверджував, що «форми з *-к(а)* слід уживати в художньому, публіцистичному і, безперечно, розмовному мовленні. Беззастережне перенесення на ці стилі рис офіційно-ділового свідчить про недостатнє засвоєння мовних норм» [Пономарів 2000: 144]. На думку мовознавця А. Капелюшного, ця порада різною мірою стосується різних видів журналістського тексту. Адже публіцистичний стиль має низку жанрових різновидів, близьких до книжного мовлення (скажімо, офіційно-інформативний, інформативно-діловий), і багато жанрових різновидів, близьких до розмовного мовлення [Капелюшний 2007: 170].

Недоречними і незвичними видаються похідники жіночого роду, які мотивовані назвами найвищих державних посад і наукових звань чоловічого роду: *президентка*, *прем'єрка*, *міністерка*, *професорка*, *ректорка*, *деканка* тощо. Головно це стосується офіційних ситуацій спілкування. А які фемінітиви утворимо від іменників *академік* та *член-кореспондент*?

Чинний «Український правопис» (2019) для творення фемінітивів, окрім звичного суфікса *-к(а)*, пропонує ще такі: *-иц(я)* (*верстальниця, порадиця*), *-ин(я)* (*продавчиня, філологиня*), *-ес(а)* (*дияконеса, поетеса*). Наразі вживані в мовленні засобів масової інформації новотвори на зразок *історикиня, математикиня, фахівчиня* тощо не є загальноприйнятими й нормативними для офіційного-ділового стилю мовлення.

Отже, обираючи між назвами чоловічого роду і незвичними фемінітивами, усе ж варто зважати на їхню доречність у конкретній мовленнєвій ситуації і можливе несприйняття співрозмовниками цих новотворів. Так само треба пам'ятати, що іноді координація підмета з присудком, яка суперечить граматичній нормі, має стилістичне навантаження, що є неприйнятним для офіційно-ділового стилю мовлення.

Волкотруб Г. Практична стилістика української мови. Тернопіль: Підручники і посібники, 2009.

Капелюшній А. Практична стилістика української мови. Львів: ПАІС, 2007.

Пономарів О. Стилiстика сучасної української мови. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000.

REFERENCES

Volkotrub, H. (2009). Practical stylistics of the Ukrainian language. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky (in Ukr.).

Kapeliushnyi, A. (2007). Practical stylistics of the Ukrainian language. Lviv: PAIS (in Ukr.).

Ponomariv, O. (2000). Stylistics of the modern Ukrainian language. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan (in Ukr.).

УДК 81'37

ГАРМОНІЙНИЙ ЧИ ГАРМОНІЧНИЙ?САХАРОВА
Ольга Вікторівна,доктор філологічних наук, доцент
кафедри мов Національної
музичної академії України ім. П.І.
Чайковського, вул. архітектора
Городецького 1-3/11, Київ, 01001
E-mail: olsakh@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1879-6660>Olha
SAKHAROVA,Doctor of Philology, Associate
Professor of the Department
of Languages, P.I. Tchaikovsky
National Music Academy of Ukraine
Architect Gorodetsky St., 1-3 / 11,
Kyiv, 01001
E-mail: olsakh@ukr.net

У сучасній українській мові активно вживаними є дві паралельні прикметникові форми: *гармонічний* та *гармонійний*. На відміну від багатьох інших атрибутів, що є переважно результатом невдалого перекладу (наприклад, *драматургічний* замість *драматургійний*), вони утворюють паронімічну кореляцію.

Прикметник *гармонічний* походить від професіоналізму *гармонія*, що в тлумачному словнику інтерпретовано як «1. муз. Закономірне поєднання тонів в одночасному звучанні; співзвуччя, співзвучність, милозвучність. // Частина теорії музики, вчення про правильну побудову співзвуччя в композиції» (НТСУМ, 1: 415). Відповідно, атрибут найчастіше вживаний у фахових текстах (або комунікативних ситуаціях) та поширений у фахових словосполученнях на зразок *гармонічні інтервали*, *гармонічна система* тощо. Пор.: *Виклад матеріалу відрізняється системністю і послідовністю, елементи гармонічної системи розглядаються в органічному поєднанні теоретичного й історичного, структурного та процесуального аспектів* (Лекції: 9); *Перетворення музичних інтервалів з мелодичних на гармонічні змінило їх якості, отже і естетичні оцінки їх з боку музикантів і слухачів* (Лекції: 20).

У професійному музичному дискурсі активно вживають також професіоналізми – словотвірні похідні від цього прикметника, наприклад, *енгармонічний*. Пор. *Від хроматичного строю енгармонічний відрізняється надзвичайною складністю інтонування, тому можливість його значного поширення ставиться заданими авторами під сумнів, хоча вони й не заперечують, що є люди, котрі відчують справжню насолоду від енгармонічного співу* (Лекції: 19).

Прикметник *гармонійний* утворений від слова *гармонія*, одне із значень якого також пов'язане з теорією та практикою музичного мистецтва: «Злагожене звучання, приємне для слуху; милозвучність» (НТСУМ, 1: 415). У такій інтерпретації увагу акцентовано на емоційному сприйнятті мистецтва, а не на фаховому аналізі. *Раптом ззаду я почув голос, чистий і гармонійний, наче родився з тепла блакиті* (М. Коцюбинський) (НТСУМ, 1: 414).

Із виходом за межі музичного дискурсу пов'язане інше представлено у словнику переносне значення слова *гармонія*: «Поеднання, злагодженість, взаємна відповідність якостей (предметів, явищ, частин цілого)». Тому гармонійний – це той, «який знаходиться в чіткій відповідності з чим-небудь, сповненою гармонії» (НТСУМ, 1: 414).

Як одна з категорій естетики *гармонія* належить до філософського дискурсу: «В широкому (первісному) розумінні – зв'язок, стрункість, домірність; естетична категорія, яка позначає цілісність, злитність, взаємодію усіх частин і елементів форми. Одушевлену гармонію, сповнену людським змістом і почуттям, називають красою» (Короткий). Тому на підсвідомому рівні кожна особистість прагне відчутти гармонію з людьми, зі світом, з собою, щоб зробити своє життя *гармонійним*.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

НТСУМ – Новий тлумачний словник української мови в 3-х т.т. Київ: Видавництво Аконіт, 2001.

Лекції – Лекції з теорії гармонії. Бондаренко Т.О., Котляревський І.А, Пясковський І.Б., Самохвалов В.Я., Чижик І.О. Житомир, 2018. 356 с.

Короткий – Короткий словник понять і термінів з естетики. <https://studfile.net/preview/7196766/page:28>

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Наукове видання

КУЛЬТУРА СЛОВА

Випуск 94

Друкується за ухвалою
вченої ради Інституту української мови
НАН України

Випусковий редактор *Г.М. Сюта*

Комп'ютерна верстка *Т. І. Савенко*

Підписано до друку 01.07.2021 р.
Формат 60 x 84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Обл.-вид. арк. 12.35. Ум.-друк. арк. 13.79.
Наклад 300 прим. Зам. № 2217.

Видавничий дім Дмитра Бураго

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.

Тел./факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;

e-mail: info@burago.com.ua

www.burago.com.ua

Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41